

Hvalbeinsplater fra yngre jernalder

En analyse av hvalbeinsplatenes kontekst og funksjon

ARK-3900

Eva Isaksen

*Masteroppgave i arkeologi
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Institutt for arkeologi og sosialantropologi
Universitetet i Tromsø
Våren 2012*

Sammendrag

Hvalbeinsplater er flate, tilnærmet rektangulære plater av hvalbein. De fleste plater har dyrehodeutskjæringer på den ene kortsida og ornamentikk i form av punktsirkler, kantborder og kantlinjer. Platene har en norrøn kontekst og er datert til sen merovingertid – tidlig vikingtid. De fleste platene er funnet langs kysten fra Trøndelag til Troms. Det er også funnet hvalbeinsplater i Sør-Skandinavia og på de britiske øyene.

Det har vært ulike teorier om hva hvalbeinsplatene kan ha vært brukt til. Dagens rådende teori er at hvalbeinsplatene var fortidens strykeunderlag. Det empiriske grunnlaget for å hevde at hvalbeinsplater er blitt brukt til strykebrett er heller svakt og det er behov for en revurdering av hvalbeinsplatenes praktiske funksjon. Denne oppgaven gir en beskrivelse av alle hvalbeinsplater. I oppgaven blir det sett nærmere på funnkonteksten til de norske hvalbeinsplatene. De fleste platene er funnet i rike kvinnegraver og på gårder med arkeologiske indikasjoner på høy status. Noen av platene har bruksspor i form av huggespor, skjærespør og glattere partier. Med utgangspunkt i bruksspor og funnkontekst blir det foreslått at hvalbeinsplatene kan ha vært benyttet som matfat eller serveringsunderlag, gjerne i forbindelse med gilder og større sammenkomster. I tillegg til en praktisk funksjon kan platene ha hatt en symbolsk mening. Vevsverd og hvalbeinsplater er flere ganger blitt funnet sammen og begge gjenstandene kan ses i sammenheng med den norrøne husfruefunksjonen. Dyreornamentikken på hvalbeinsplatene kan også ha vært et symbol på herskerelitens makt.

Forsidebilde:

Ts 802 fra Tisnes på Kvaløya utenfor Tromsø.

Foto: Eva Isaksen.

Forord

Å skrive masteroppgave har vært en lærerik prosess gjennom to år. Jeg ønsker å takke min veileder Asgeir Svestad for konstruktive innspill og uvurderlig hjelp underveis. En takk går også til seminarleder Bjørnar Olsen, medstudenter og ansatte ved Institutt for sosialantropologi og arkeologi ved Universitetet i Tromsø.

De fleste hvalbeinsplatene er oppbevart ved museene i Tromsø og Trondheim. Jeg skylder Aud Ahlquist ved Tromsø museum og Thorbjørn Aasvang og Roald Odd Myrvang ved NTNU Vitenskapsmuseet i Trondheim en stor takk for hjelpa med å lete fram gjenstandsfunn fra magasiner og skriftlig materiale fra topologiske arkiv. Jeg ønsker også å takke Lofotr Vikingmuseum på Borg i Lofoten, Kulturhistorisk museum i Oslo og Bergen museum for hjelp underveis.

I mitt arbeid med hvalbeinsplatene utenfor Norge har jeg fått hjelp av flere. Jeg vil takke Anders Wikström ved Sigtuna museum som har hjulpet meg med opplysninger og bilder av ei hvalbeinsplate fra Sigtuna og Thomas Eriksson ved Statens historiska museum i Stockholm som har hjulpet meg med opplysninger og bilder av plater fra Birka. En stor takk går også til Mette Højmark Søvsø ved Sydvestjyske museer for hjelp med bildemateriale og henvisninger til litteratur om hvalbeinsplatene som er funnet ved Ribe.

En stor takk går til Anne, min søster og korrekturleser gjennom flere år, inkludert korrekturhjelp med denne oppgaven. Sist, men ikke minst vil jeg takke mine flotte barn, Mihkkal Issat, Lasse og Mia Margrethe, for støtte og interesse for det jeg holder på med. Nå Mia, er jeg endelig ferdig med skrivinga, og kan dra ut å lete etter skatter og spennende ting!

Eva Isaksen

Tromsø, 14. mai 2012

Innhold

Sammendrag.....	i
Forord.....	iii
Innhold.....	iv
Liste over figurer.....	vi
Liste over tabeller.....	viii
Kapittel 1. Innledning.....	1
Kapittel 2. Forskning på hvalbeinsplater – fra tallerken til strykebrett.....	4
2.1. Generell forskningshistorisk tilnærming.....	4
2.2. Perioden fra 1850-1900. Innsamling av materiale.....	7
2.3. Perioden 1900-1950. Teorier om hvalbeinsplatenes funksjon.....	10
2.4. Perioden 1950-1990. Strykebretteorien.....	13
2.5. Perioden fra 1990. Vektlegging på symbolikk.....	16
2.6. Hvalbeinsplatene – et forsømt materiale.....	17
2.7. Oppsummering.....	19
Kapittel 3. Det norrøne samfunnet i yngre jernalder.....	21
3.1. Det norrøne samfunnet.....	21
3.2. Dyreornamentikk og ikonografiske gjengivelser.....	31
3.3. Kvinnens rolle i jernaldersamfunnet.....	36
3.4. Oppsummering.....	39
Kapittel 4. Beskrivelse av hvalbeinsplatene.....	41
4.1. Definisjoner og materialebegrensninger.....	41
4.2. Beskrivelse av hvalbeinsplater fra Nord-Norge.....	42
4.3. Beskrivelse av hvalbeinsplater fra Midt-Norge.....	61
4.4. Hvalbeinsplate fra Østlandet.....	66
4.5. Oppsummering og foreløpige konklusjoner.....	67
Kapittel 5. Analyse av funnkontekst.....	71
5.1. Arkeologiske indikasjoner på høy status.....	71

5.2. Hålogaland.....	74
5.3. Namdalen.....	82
5.4. Det “egentlige” Trøndelag.....	84
5.5. Det nordlige Møre.....	86
5.6. Romsdalen.....	87
5.7. Raumarike.....	87
5.8. Andre gjenstander i gravene.....	88
5.9. Oppsummering og foreløpige konklusjoner.....	93
Kapittel 6. Tolkninger om hvalbeinsplatenes funksjon.....	96
6.1. Hvalfangst i forhistorisk tid og gjenstander av hvalbein.....	96
6.2. Tilvirkning og distribusjon.....	98
6.3. Praktisk funksjon.....	100
6.4. Symbolske aspekter – hvalbeinsplatenes multivokale innhold.....	105
6.5. Oppsummering.....	110
Kapittel 7. Konklusjon.....	112
Appendiks 1. Tabeller.....	115
Appendiks 2. Bilder av hvalbeinsplater.....	129
Appendiks 3. Hvalbeinsplater fra det nordatlantiske området utenfor Norge.....	152
Litteratur.....	161

Liste over figurer

Figur 2.1. Plansje nr. 16. i Norske Oldsager. <i>Etter Rygh [1885] 1999, pl. 16</i>	8
Figur 2.2. Hvalbeinsplate fra Tisnes. <i>Etter Rygh 1900:17</i>	10
Figur 2.3. Seng fra Osebergskipet. Universitetets Oldsakssamling. <i>Foto: Anders Beer Wilse. www.nb.no</i>	12
Figur 2.4. Glättbråde og glättstein funnet i ei grav i Birka. Statens historiska museet. <i>Foto: Christer Åhlin. www.historiska.se</i>	14
Figur 2.5. Hvalbeinsplate fra Grytøy i Troms plassert sammen med linglatter fra Hedeby i Tyskland. <i>Etter Graham-Campell 1980:209</i>	14
Figur 3.1. Beslag i Borrestil, stil III. <i>Etter Christensen m.fl. 1992:21</i>	32
Figur 3.2. Rekonstruksjon av en hjelmlate fra Vendel i Uppland datert til merovingertid. <i>Etter Meulengracht Sørensen og Steinsland. 1994:53</i>	34
Figur 3.3. Gullgubbe fra Borg i Lofoten. <i>Foto: Mari Karlstad. Etter Storli 2006:167</i>	35
Figur 3.4. Rekonstruksjon av billedvev fra Oseberggrava. <i>Etter Jesch 1991:125</i> ..	38
Figur 3.5. Tegning av en islandsk oppstadvev av S. M. Holm fra 1778. <i>Etter Meulengracht Sørensen og Steinsland. 1994:106</i>	38
Figur 4.1. Oversikt over hvalbeinsplater funnet i Nord-Norge. <i>Illustrasjon: Eva Isaksen</i>	43
Figur 4.2. <i>Ts 802</i> fra Tisnes. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	46
Figur 4.3. <i>Ts 10904 b</i> fra Sandsøy. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	47
Figur 4.4. <i>Ts 49</i> fra Gåre i Kvæfjord. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	50
Figur 4.5. <i>B 5393 h</i> fra Meløy. <i>Foto: Ann-Mari Olsen. Bergen Museum</i>	56
Figur 4.6. <i>T 8318</i> fra Tommeide. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	58
Figur 4.7. <i>T 17596</i> fra Sømna. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	60
Figur 4.8. Oversikt over hvalbeinsplater som er funnet i Midt-Norge. <i>Illustrasjon: Eva Isaksen</i>	61
Figur 4.9. Hvalbeinsplate fra Lilleberge. <i>Trustees of the British Museum</i>	63

Figur 5.1. Angelsaksisk beslag fra grava på Hillesøy. <i>Foto: Mari Karlstad. Tromsø Museum. www.kulturminneaaret2009.no</i>	75
Figur 5.2. Ringspenne fra grava på Hagbartholmen. <i>Foto: Sidsel Bakke</i>	79
Figur 5.3. Irsk bronsebeslag fra Hov på Løkta. <i>Foto: Ann-Mari Olsen, Historisk Museum Bergen. Etter Wik 1985:249</i>	81
Figur 5.4. Ryggknappspenne fra Melhus. NTNU Vitenskapsmuseet. <i>Foto: Per E. Fredriksen. www.unimus.no/arkeologi</i>	83
Figur 5.5. Trekantet hengekar av bronse fra Skei. <i>Foto: Per E. Fredriksen. NTNU Vitenskapsmuseet. Etter Stenvik 2001:23</i>	85
Figur 5.6. Vevsverd av hvalbein fra Tisnes. <i>Foto: Mari Karlstad. Tromsø museum. www.kulturminneaaret2009.no</i>	89
Figur 5.7. Sømglatteren fra Ommestadgrava. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	90
Figur 5.8. Rund stein fra Føregrava. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	90
Figur 5.9. Glassgjenstand fra Birkagrava. <i>Foto: Statens historiska museet. www.historiska.se</i>	91
Figur 5.10. Beinkam fra Tisnes. <i>Foto: Mari Karlstad. Tromsø Museum. www.kulturminneaaret2009.no</i>	92
Figur 5.11. Skinnskraper fra Tisnes. <i>Foto: Mari Karlstad. Tromsø museum. www.kulturminneaaret2009.no</i>	92
Figur 6.1. Gaffellignende gjenstand, T 13471, fra Sømhovd i Sømna. <i>Foto: Ole Bjørn Pedersen. www.unimus.no/arkeologi</i>	97
Figur 6.2. Rund hvalbeinsplate fra Tisnes. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	97
Figur 6.3. Oval hvalbeinsplate fra Engstad ved Namsen. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	98
Figur 6.4. Øreskål fra Oseberggrava. <i>Tegning: Sofie Krafft. Etter Christensen 1992:115</i>	98
Figur 6.5. Skjelett av bardehval. <i>www.wikimedia.org</i>	98
Figur 6.6. Plate som er konkav i bredderetninga. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	99
Figur 6.7. Plate med porøs bakside. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	99
Figur 6.8. Hvalbeinsplata fra Ommestad. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	101

Figur 6.9. Hvalbeinsplate fra Gåre i Kvæfjord, Ts 48, med bruksspor i form av et glattere parti og skjærespor. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	102
Figur 6.10. Hvalbeinsplate fra Gåre i Kvæfjord, Ts 49, med bruksspor i form av et glattere parti og skjærespor. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	102
Figur 6.11. Trefat fra Oseberggrava. <i>Tegning: Sofie Krafft. Etter Christensen 1992:115</i>	104
Figur 6.12. Hvalbeinsplata fra Hillesøy har kanskje hengt på veggen? <i>Foto: Eva Isaksen</i>	105
Figur 6.13. Sengestolper fra Gokstadgrava. <i>Etter Meulengracht Sørensen og Steinsland 1994:72</i>	106
Figur 6.14. Hvalbeinsplata fra Tommeide. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	107
Figur 6.15. Mulig menneskefigur. <i>Foto: Eva Isaksen</i>	107
Figur 7.1. Hvalbeinsplate fra Grytøy i Troms plassert sammen med en glasskule. <i>Etter Kaland og Kristoffersen (2009:6)</i>	113
Figur 7.2. Resultat av blackboxing? Illustrasjon fra Universitetet i Bergen. <i>www.gamlenaboar.uib</i>	113

Liste over tabeller

Tabell over norske hvalbeinsplater.....	115
Tabell over utenlandske hvalbeinsplater.....	124
Tabell over indikasjoner på høy status.....	127

Kapittel 1. Innledning

Min interesse for hvalbeinsplater ble vekket under ei omvisning på Tromsø museum. På en av hyllene i magasinet på museet lå ei praktfull hvalbeinsplate. Jeg hadde såvidt lest litt om hvalbeinsplater tidligere og ble mer nysgjerrig på hvalbeinsplatene som arkeologisk materiale. Dette førte til at jeg valgte hvalbeinsplater som tema for min masteroppgave.

Hvalbeinsplater er flate, tilnærmet rektangulære plater av hvalbein. Ved første øyekast ligner de på skjærefjølere. Platene er omtrent 20 x 30 cm og har utskjæringer på den ene kortsida. På flere av platene består utskjæringene av to dyrehoder som er vendt inn mot hverandre. Ornametikk i form av punktsirkler og kantlinjer er vanlig på platene. Det er funnet i overkant av femti hvalbeinsplater, alle innenfor det nordatlantiske området. Førte plater er funnet i Norge, hovedsakelig i Nord- og Midt-Norge, mens femten plater er funnet i Sør-Skandinavia og på de britiske øyer. Hvalbeinsplatene er datert til yngre jernalder og har en norrøn kontekst. De fleste platene er funnet i kvinnegraver.

Det har vært ulike teorier om hva hvalbeinsplatene kan ha vært brukt til. Tidligere trodde man at platene kan ha vært brukt til tallerkener, til veving eller til skinnberedning. I dag er den rådende teorien at hvalbeinsplatene var fortidens strykeunderlag. Det empiriske grunnlaget for å hevde at hvalbeinsplater er blitt brukt til strykebrett er heller svakt. Et av formålene med oppgaven har vært å forsøke og skape et bedre empirisk grunnlag for videre tolkninger av materialet. Min problemstilling er hvilken funksjon hvalbeinsplatene kan ha hatt. Spørsmålet om funksjon er flersidig. Hadde hvalbeinsplatene en praktisk funksjon og i så fall hvilken? Kan det være at hvalbeinsplatene også hadde symbolske funksjoner og inngikk i meningsbærende strukturer? For å få svar på problemstillinga har jeg forsøkt å se nærmere på distribusjonsmønster og funnkontekst. Hvor er det funnet hvalbeinsplater, hvilke gjenstander er blitt funnet sammen med platene og er det noen innbyrdes sammenhenger? Jeg har også forsøkt å se nærmere på selve hvalbeinsplatene og om morfologi, utforming og bruksspor kan føre oss nærmere en funksjonsforklaring?

I påfølgende kapittel vil jeg gi en forskningshistorisk oversikt. Ved hjelp av Michel Foucault og Bruno Latours teorier om hvordan kunnskap oppstår, vil jeg redegjøre for forskning som har vært gjort angående hvalbeinsplatene. Bakgrunnen for at jeg har valgt å bruke Foucault og

Latours teorier er for å vise hvordan kunnskap etableres i et nettverk av vitenskapelige institusjoner. Jeg har ønsket å synliggjøre hvordan teorien om at hvalbeinsplater ble brukt som strykeunderlag, har fått fotfeste i dagens arkeologimiljø til tross for et svakt empirisk grunnlag.

Tredje kapittel er en generell redegjørelse av det norrøne jernaldersamfunnet i Norge. Med norrøn mener jeg de germaniserte områdene av Norge som omfattet Sør-Norge, samt kystområdene i Nord-Norge opp til Troms. Kronologisk sett forholder jeg meg til Bergljot Solbergs (2003) datering av eldre jernalder fra omtrent 500 f.Kr. til 560/570 e.Kr og yngre jernalder fra 560/570 e.Kr. til 1030 e.Kr. Jeg vil beskrive sosiale, økonomiske og sosiale aspekter ved jernaldersamfunnet. I tillegg vil jeg se nærmere på dyreornamentikk og kvinnens rolle i samfunnet.

Fjerde kapittel er en beskrivelse av alle hvalbeinsplater som er funnet i Norge. Jeg har viet plass til en grundig beskrivelse av hvalbeinsplatene i oppgaven. Årsaken til dette er at det forskningsmessig er gjort svært lite med materialet og det var derfor nødvendig å skaffe et godt fundament for en videre analyse. I tidligere oversikter av materialet er det ingen som har gitt en nærmere definisjon av hvalbeinsplater. Under arbeidet med å skaffe en oversikt dukket det opp et stort heterogent materiale av rektangulære og runde hvalbeinsplater og utallige flate hvalbeinfragment. Jeg ble nødt til å gjøre et utvalg og valgte å la morfologi være utgangspunkt for en definisjon. Jeg har tatt utgangspunkt i den engelske betegnelsen *carved whalebone plaque* og satt dekor eller utskjæringer og rektangulær form som en betingelse for å definere et materiale som ei hvalbeinsplate. Jeg har valgt å utelate runde og ovale eksemplarer i materialegjennomgangen, men vil komme tilbake til noen hvalbeinsplater med rund form i siste kapittel. Å gi en fullstendig beskrivelse av alle hvalbeinsplater vil overskride oppgavens rammer. Jeg har derfor valgt å plassere beskrivelsen av de utenlandske platene i et appendiks. Valget er gjort på bakgrunn av at det er de norske platene som i hovedsak vil være gjenstand for analyse senere i oppgaven.

Min oversikt over hvalbeinsplater er ikke på noen måte endelig. Registreringa av funn er blitt gjort forskjellig til ulike tider og hvalbeinsplater er blitt gitt ulike navn. Det er stor sannsynlighet for at det ligger flere hvalbeinsplater i magasiner på museer både i Norge og ellers i det nordatlantiske området. For mitt formål mener jeg at min oversikt gir et tilfredsstillende grunnlag for å si noe om distribusjonsmønster, hvilken kontekst hvalbeinsplatene opptrer i og hvilken funksjon hvalbeinsplatene kan ha hatt.

Kapittel 5 er en analyse av hvalbeinsplatenes kontekst, både i forhold til hva som er blitt funnet sammen med platene og hvilke steder platene stammer fra. Er det grunnlag for å hevde at hvalbeinsplater har tilhørt kvinner fra den øvre samfunnsfære? Kan det totale materialet belyse hvalbeinsplatenes funksjon? Er det likheter og ulikheter mellom de ulike gravene eller kontekstene? Formålet med kontekstanalysen er å avdekke eventuelle forskjeller og likheter i funnkontekst og hva eventuelle mønstre kan si oss om samfunnet de var en del av. En analyse av funnkontekst kan kanskje også bidra med å belyse hvalbeinsplatenes funksjon.

I kapittel 6 vil jeg se nærmere på hvalbein som råstoffmateriale og selve tilvirkningsprosessen. Jeg vil også forsøke å gi en forklaring på hvalbeinsplatenes funksjon, både med hensyn til praktiske og symbolske aspekter. Avslutningsvis, i kapittel 7, vil jeg diskutere hvorvidt det er behov for å revurdere strykebrette teorien som er dagens rådende teori om hvalbeinsplatenes praktiske funksjon.

Kapittel 2. Forskning på hvalbeinsplater – fra tallerken til strykebrett

De første hvalbeinsplatene ble funnet på midten av 1800-tallet og det foreløpig siste eksemplaret ble funnet på Orknøyene i 1991 (Owen og Dalland 1999). Som nevnt innledningsvis er det lansert flere teorier om hva disse platene kan ha blitt brukt til. I dette kapitlet vil jeg gi en forskningshistorisk gjennomgang av forskning som har vært gjort angående hvalbeinsplatene. Før gjennomgangen vil jeg redegjøre for viktigheten av forskningshistorie.

2.1. Generell forskningshistorisk tilnærming

Forskning er en prosess med et vekselforhold mellom forsker og forskningsobjekt, der forskerens teoretiske ståsted og faglige bakgrunn preger forskningsresultatet. Tidligere forskning påvirker ny forskning. Etablert kunnskap eller viten om et objekt danner en plattform for ny viten. Forskning kan beskrives som en beskjeftigelse som foregår i grensesonen mellom etablert kunnskap og ny viten (Kjelstadli 1999:122). Forskningshistorie er en presentasjon av den etablerte kunnskapen og den er viktig for å synliggjøre hvordan et kunnskapsfelt blir til. Min framstilling er i stor grad farget av filosofen Michel Foucault og vitenskapssosiologen Bruno Latours tanker om kunnskapshistorie. Foucault skiller mellom to typer kunnskap: *connaissance* og *savoir*. Førstnevnte begrep, *connaissance*, refererer til den trivielle og folkelige kunnskapen, mens *savoir* er en betegnelse for en dyp og institusjonalisert kunnskap som ligger til grunn for ulike læreretninger, filosofier, ideer, lover og kunstarter innen en gitt tidsperiode. Den dype kunnskapen, *savoir*, ligger i bunn og gir grunnlag for overflattisk kunnskap, *connaissance* (Svestad 1993:45-47 og 1995:56-57).

Foucaults begrepsapparat er anvendelig for å beskrive utviklinga i arkeologifaget. Asgeir Svestad (1993 og 1995) beskriver framveksten av oldsaksgransking og arkeologi som disiplin i Skandinavia i perioden 1600-1900 og bruker flere av Foucaults begreper innenfor den såkalte kunnskapsarkeologien. Hans formål med avhandlinga er å gi et *alternativ* til den tradisjonelle forskningshistoria som har hatt for stort fokus på genier og kunnskapsakkumulasjon (Svestad 1995:11-12). Min redegjørelse av Foucault bygger på Svestads (1995) bok *Oldsakenes orden - om tilkomsten av arkeologi*, mens redegjørelsen av Latour bygger på Latours (1987) *Science in Action*.

Forskning og kunnskapsproduksjon skjer innenfor et nettverk av forskningsinstitusjoner, fagfellesammenslutninger og vitenskapelige bok- og tidsskriftsforlag. Noen utsagn eller teorier blir ansett som troverdige og relevante, nettopp fordi utsagnet blir uttalt av forskere og ikke av “hvemsomhelst”. Foucault og Latours begreper er gode hjelpemidler for å beskrive hvordan de ulike teoriene om hvalbeinsplatene oppsto og hvordan forskere inngikk i et større system av referanser, institusjoner og forskningsmiljø. Opprettelsen av regionmuseer førte til at hvalbeinsplater og andre gjenstander ble katalogisert. Utviklinga av en egen arkeologisk disiplin førte til utdanning av arkeologer og et faglig kollegium. Synspunkter og teorier om hvalbeinsplater fikk autoritet på bakgrunn av at de ble ytret av fagfolk som var tilknyttet vitenskapelige institusjoner.

Foucault beskriver ulike diskurser. Byggesteinene i en diskurs er en mengde utsagn. Et utsagn er noe som er sagt, skrevet eller på en annen måte ytret om et objekt. Det skilles ikke mellom språklige og ikke-språklige utsagn. En tabell, en illustrasjon, et bilde eller en gjenstand kan være et utsagn på lik linje med en tekst. Utsagnet må derimot ha en slags materialitet og kunne refereres til av andre. Dersom utsagnet er en abstrakt teori eller tale i et vitenskapelig forum må det være mulig å plassere utsagnet i en kontekst – utsagnet må ha en form for eksistens. Det er ikke alle utsagn som kan kalles diskursive utsagn. For det første må utsagnet gjenspeile dyp kunnskap, *savoir*. Utsagn som er basert på overfladisk kunnskap, *connaissance*, betegnes som ikke-diskursive utsagn. En annen forutsetning er at utsagnet må være en seriøs ytring, det vil si at det må være ytret av fagfolk eller spesialister i bestemte stillinger, for eksempel av en professor ved Tromsø museum eller en førsteamanuensis i arkeologi ved Universitetet i Tromsø. Utsagnet må i tillegg være ytret i en bestemt institusjonert sammenheng eller setting. Eksempler på ulike settinger kan være foredrag på vitenskapelige konferanser eller artikler og kommentarer i vitenskapelige tidsskrift og publikasjoner. Et utsagn må også ha en funksjon, en uttalefunksjon; den må kunne relateres til en rekke andre utsagn og til bestemte objekter. For at et utsagn skal ha relevans for diskursen må det bli repetert og kommentert innenfor institusjonerte fora. Diskursen har innebygde begrensninger, som regler for hva som er lov å si eller ikke si, samt normer for *hvem* som kan si *hva*. Spalteplass i vitenskapelige arkeologiske tidsskrifter er forbeholdt arkeologer og da gjerne anerkjente arkeologer. (Svestad 1995:60-65).

Ifølge Foucault innebærer kunnskap også makt (Svestad 1995:72). Den dype kunnskapen, *savoir*, er en maktfaktor fordi den er bestemmende i forhold til den trivielle og overfladiske

kunnskapen. Makt kan også knyttes til arkeologer fordi de er i besittelse av dyp kunnskap og er i posisjon til å utforme, påvirke eller endre den dype kunnskapen.

En rekke diskurser kan til sammen utgjøre en diskursiv formasjon. En diskursiv formasjon er en gruppe med relaterte diskurser, en totalitet av uttrykte ting som ligger til grunn for hva mennesker tenker og skriver om et objekt/tema. En diskursiv formasjon er et seriøst kunnskapsfelt om et bestemt tema eller objekt. Den diskursive formasjonen inneholder en rekke bestemte begreper, problemstillinger og formuleringer. Ved å studere utsagnene i en diskursiv formasjon, får vi kunnskap om hvordan mennesker tidligere har tenkt omkring et objekt. For Foucault er vitenskapshistorie en analyse av utsagnene i en diskursiv formasjon. Utsagnene ligger på diskursens overflate og de må avdekkes og analyseres (Svestad 1995:65-67).

Bruno Latour (1987) vektlegger kunnskapsproduksjonens sosiale kontekst. Når en forsker lanserer en teori blir dette et vitenskapelig utsagn, som deretter blir kommentert av andre forskere. Latour kaller kommentarene for modaliteter. Når et vitenskapelig utsagn eller en teori blir utsatt for en kommentar blir utsagnet endret. Dersom endringen ikke er av stor betydning, men kanskje heller bidrar til at utsagnet får forsterket utsagnskraft, kaller Latour kommentaren for en *positiv modalitet*. Dersom kommentaren fører til at utsagnet blir sterkt endret og kanskje mister sin utsagnskraft, kaller Latour den for en *negativ modalitet*. I vitenskapelig forskning refererer forskere til hverandre. Når teorier og utsagn blir utsatt for positive modaliteter over lang tid blir teoriene og utsagnene etter hvert selvrepetende. Behovet for vitenskapelig begrunnelse og dokumentasjon faller mer og mer bort og teorien eller utsagnet blir etter hvert regnet som en mer eller mindre sannhet. Latour kaller denne prosessen for *blackboxing* og den resulterer i *blackboxes*. Ved *blackboxing* blir det etablert et skille mellom kunnskapsproduksjonen og selve produktet. Ofte blir det ikke stilt spørsmålstegn med validiteten i selve teorien/boksen – teoriens validitet blir vurdert etter en referansemålestokk. Referansenes verdi måles ut fra hvem som det refereres til. Publikasjoner fra anerkjente universitetsmiljøer og fremragende professorer har størst referanseverdi. (Latour 1987:22-34).

Blackboxing er en prosess og ifølge Latour er det lettere å studere en prosess som ennå ikke er avsluttet. Prosessene kan ha ulikt hendelses- og tidsforløp. Noen bokser er svartere enn andre og vanskeligere å åpne (Svestad 2003:30). Asgeir Svestad (1993 og 1995) har analysert prosessene rundt etableringa av treperiodesystemet. I tidligere forskningshistoriske verk har

Christian Jürgesen Thomsen fått æren for å ha innført treperiodesystemet. Svestads analyse viser at Thomsen ikke var alene, og heller ikke den første, som systematiserte gjenstandene etter stein-, bronse- og jernalder. Ifølge Svestad er det lenge siden treperiodesystemet ble utsatt for *blaxboxing*. Treperiodesystemet er en svart boks som er vanskelig å åpne (Svestad 2003:31). Flere arkeologer har skrevet om *blackboxing*-prosesser. I sin hovedfagsoppgave i arkeologi analyserer Karin Tansem (1998) begrepet Komsakulturen, et begrep som i lang tid ble sett på som synonymt med eldre steinalder i Finnmark. Begrepet Komsakulturen ble ikke utsatt for negativ modalitet før på slutten av 1980-tallet (Tansem 1998:93). I dag blir begrepet Komsakulturen helst brukt i forskningshistorisk sammenheng. På samme måte som Komsakulturen ble en fellesbetegnelse for den eldste steinbrukende tid i Finnmark, så har begrepet Säräisniemi 1 blitt sett på som en fellesbetegnelse for den eldste keramikken i nord. I sin doktoravhandling hevder Marianne Skandfer (2003:1) at begrepet Säräisniemi 1 kun er en forskningshistorisk konstruksjon. Ifølge Skandfer er det ikke empirisk grunnlag for en egen typebestemmelse for den eldste keramikken i nord.

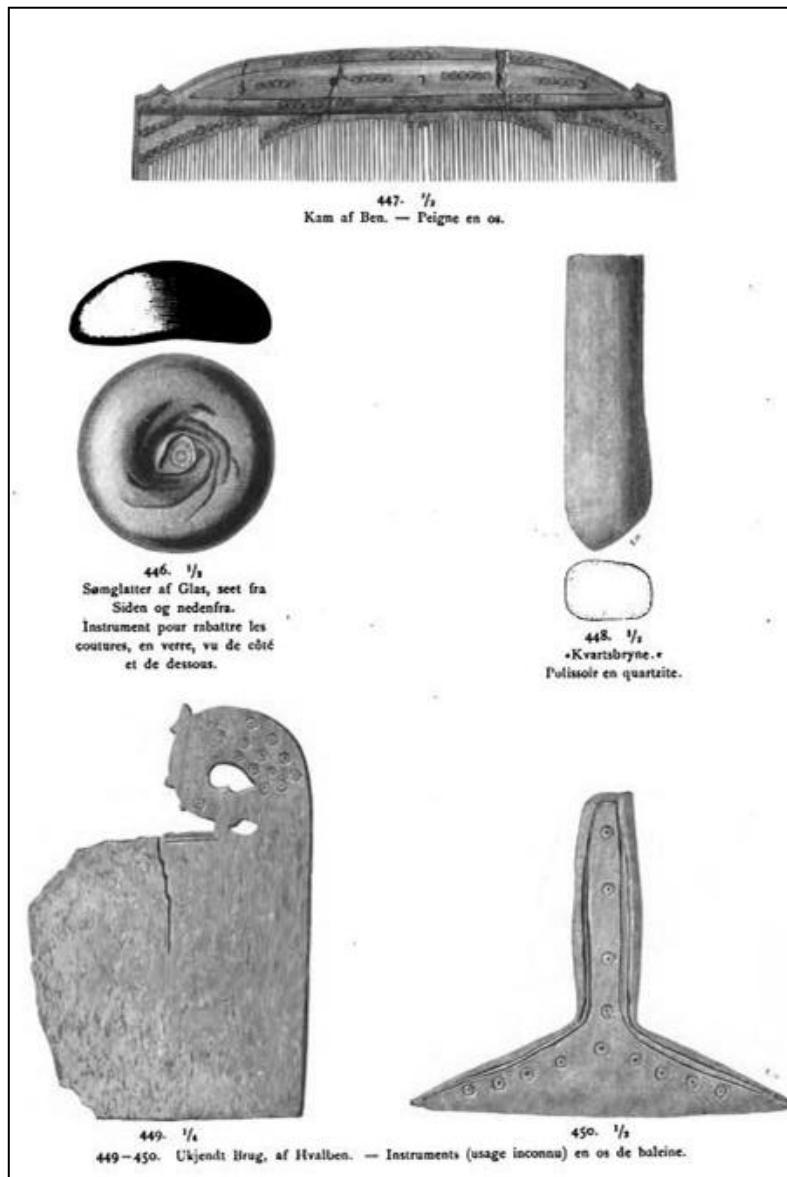
Som tidligere nevnt er noen bokser svartere enn andre. Noen bokser kan i tillegg være svært vanskelig å åpne. Noen av teoriene om hvalbeinsplatene kan betegnes som bokser med en anelse svart kulør eller som svarte bokser *light*. Boksene lar seg åpne og dette kapitlet kan sies å være en slags “boksåpning”.

2.2. Perioden 1850-1900. Innsamling av materiale

De første seriøse utsagnene om hvalbeinsplatene kom på midten av 1800-tallet. I løpet av andre halvdel av 1800-tallet ble det etablert regionale landsdelsmuseer i de største byene i Norge. Folk som fant gamle gjenstander i jorda, ved for eksempel nydyrking, sendte dem inn til landsdelsmuseene. Funnene ble registrert av amatører som arbeidet ved museene, gjerne lærere, filologer, historikere eller andre lekmenn. Opplysninger om platene og funn-omstendigheter ble ført i pennen av disse lekmennene. Ifølge de første utsagnene hadde de ingen kunnskap om hvalbeinsplatens funksjon. Ei hvalbeinsplate fra Ørlandet i Sør-Trøndelag (*T 1074*) som ble sendt inn i 1872 ble beskrevet på følgende måte; ”*En plade af hvalben, 9" l., 7-8" bred, forresten firkantet, med den ene smalside er udskaaet til 3 buer. Bestemmelsen gaadefuld. Funden 1 aln under jorden nær et par menneskeskeletter paa Grande [...]*” (K. Rygh 1872:62). På Myre i Vesterålen ble det i 1886 funnet ”*To plader af hvalben med smaa forsiringer paa kanterne...*” og disse platene (*Ts 769*) hadde ”... *ukjendt brug*” (Nicolaisens

1886:85). På Tisnes på Kvaløya utenfor Tromsø ble det året etter også funnet en "Plade af hvalben af ukjendt brug [...]" (Ts 802) (Nicolaisen 1887:130).

En plate fra Vikna i Nord-Trøndelag (C 1738) som ble funnet omtrent samtidig, ble beskrevet på samme, litt vakkende, måte; "Et Redskab(?) af Ben (Hvalben) af en særegen Form, maaske et Slags kortskaftet Øxe eller Kniv..." (Oldsakssamlingas tilvekstkatalog). Plata fra Vikna ble senere avbildet i Oluf Ryghs kjente verk *Norske Oldsager* som ble utgitt i 1885. Han nevnte at slike plater var blitt funnet åtte ganger tidligere, men hadde ingen forklaring på hva platene kunne ha vært brukt til. Plata ble katalogisert under; "448-450. Forskjellige Redskaper af ukjendt Brug" (O. Rygh [1885] 1999:24). O. Rygh ga en nøytral beskrivelse av plata:

Figur 2.1. Plansje nr. 16. i Norske Oldsager. Etter Rygh [1885] 1999, pl. 16.

Store Plader af Hvalben som No. 449 ere hidtil kun truffne (8 Gange) i Fund fra Egnene nordenfor Trondhjemsfjorden. De ere altid forsynede med et Haandtag omtrent af samme Form som det, der sees på det afbildede Exemplar (O. Rygh [1885] 1999:24).

O. Rygh plasserte hvalbeinsplata under yngre jernalder. Dateringa ble senere bekreftet av andre, noe jeg vil komme tilbake til senere i kapittelet. Hans bildeplansje, som var laget av tretrykk, fikk like stor utsagnskraft, om ikke større, enn hans skriftlige utsagn.

Hvalbeinsplata fra Vikna, som O. Rygh kalte *No. 449*, ble i ettertid stående som prototypen for hvalbeinsplater. På samme plansje som hvalbeinsplata var det avbildet to andre beingjenstander med lignende dobbelpunktornamentering som hvalbeinsplata, en beinkam og et slags T-formet redskap av bein. Ved å plassere beingjenstandene ved siden av hverandre, ble det dannet et inntrykk av at de hørte sammen. På bildeplansjen var det også en avbildning av en rund gjenstand av glass som ble beskrevet på følgende måte: ”[.]Redskaper af Glas som No. 446. der endnu i nyere Tid have været brugte paa nogle Steder i landet til at udglatte Søm og Folder i Lintøi” (O. Rygh [1885] 1999:24). Bildeplansjen, der glassgjenstanden og hvalbeinsplata er plassert ved siden av hverandre, førte trolig senere til teorier om at disse har hørt sammen selv om de tilhørte ulike kontekster. Hvalbeinsplata med det karakteristiske *No. 449* ble funnet i en gravhaug i Nord-Trøndelag, mens glassgjenstanden, eller *sømglatteren* som O. Rygh omtalte den som i sin plansje, ble funnet i en langhaug i Nordre Bergenhus Amt (ibid:24). Kanskje han allerede hadde relatert gjenstandene til hverandre uten å gi skriftlig uttrykk for det? O. Rygh katalogiserte og ga nummer til ulike gjenstandstyper. Selv om han skriftlig uttrykte at hvalbeinsplatas bruk var ukjent, kan vi spore de første antydningene til blackboxing – *No. 449* ble prototypen, hvalbeinsplata ble relatert til andre gjenstander og platas datering ble fastslått. En annen begynnende blackboxing var at han relaterte sømglatteren til spesifikt *lintøi*.

Andre fortidsinteresserte som samlet inn gamle gjenstander begynte å referere til O. Ryghs *Norske Oldsager*. O. Ryghs utsagn om hvalbeinsplater ble utsatt for positiv modalitet, den gåtefulle bruken ble repetert. Ei hvalbeinsplate fra Meløy i Nordland (*B 5393 h*) ble sendt inn til museet i 1897. Om plata ble det gjort følgende notater;

Stor firkantet plade af hvalben, af samme slags som det ufuldstændige eksemplar, der er afbildet i NO. [Norske Oldsager] 449...Stykket er et udmærket eksemplar af disse, endnu gaadefulde gjenstande... (Nicolaisen 1897:116).

I Sverige ble det også funnet flere hvalbeinsplater på slutten av 1800-tallet. Under Hjalmar Stolpes utgravninger ved den forhistoriske markedsplassen Birka ble det funnet tre hvalbeinsplater i tidsrommet 1871-1888. Selv om Stolpe både skrev dagboknotater og tegnet utførlige skisser fra utgravningene, publiserte han ikke sitt materiale. De svenske arkeologene Amrosiani og Eriksons (1991:21) beskrivelse av Stolpe er i så måte dekkende; *”Han var en dock bättre på att gräva än att publicere sine överväldigande fynd”*. Birka-funnene ble ikke publisert før på slutten av 1930-tallet (ibid:27-29).

Utsagn om både hvalbeinsplater og andre gjenstander ble etter hvert repetert og kommentert. Fra begynnelsen av 1900-tallet ble det lansert ulike teorier om hvalbeinsplatenes funksjon. Før jeg beskriver de ulike teoriene er det nødvendig å si litt om det erkjennelsesmessige bakteppet som dannet grunnlag for teoriene.

2.3. Perioden 1900-1950. Teorier om hvalbeinsplatenes funksjon

En viktig erkjennelse rundt århundreskiftet var at ting, mennesker, dyr eller gjenstander ikke bare hadde et navn, men også en dybde i seg selv. Ved å studere arbeid, liv og språk kunne man komme i dybden av et objekt. Det oppsto tre kunnskapsfelt; økonomi, biologi og filologi. Kunnskapsfeltene ble konstituerte diskursive formasjoner og innenfor hvert felt ble det dannet regler, normer og sannheter (Svestad 1993: 173-182). Framveksten av arkeologi som disiplin skjedde i skjæringspunktet mellom kunnskapsfeltene biologi og filologi. Oldsakene ble delt inn i grupper og systematisk beskrevet. De mange illustrerte plansjene over arkeologiske gjenstander og de utallige gjenstandskatalogene er typisk for perioden. Mange av utsagnene var konsentrert om å skildre *typen* og *prototypen*. Andre utsagn sammenlignet ulike former og fasonger (ibid:191). Regelbundede påstander eller utsagn, utgravninger, beskrivelser og systematisering av oldsaker vitnet om en institusjonalisering av faget. Ifølge Foucaults begreper utviklet arkeologien seg til å bli en diskursiv praksis. Gjenstandstypologi var et

Figur 2.2. Hvalbeinsplate fra Tisnes.
Etter K. Rygh 1900:17

sentralt rammeverk for den nye, ferske disiplinen. Regionmuseene og *Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring* begynte å gi ut egne årbøker, skriftserier og tidsskrift. Arkeologer og andre fortidsinteresserte fikk egne forum for å lansere sine teorier, samt kommentere andres teorier. Diskursen om hvalbeinsplatene var en del av denne diskursive praksisen.

Filologen Karl Rygh, Oluf Ryghs bror, drev også med arkeologiske undersøkelser. I hans *Spredte meddelelser fra oldsaksamlinga* fra 1900, omtalte han flere gjenstander av samme type som hvalbeinsplata No. 449. Han listet opp i alt 17 hvalbeinsplater, ei fra Møre og Romsdal, tre fra Sør-Trøndelag, tre fra Nord-Trøndelag, tre fra Nordland og sju fra Troms. K. Rygh var den første som ga en samlet beskrivelse av alle platene som til da var blitt funnet. Han hadde bilder av flere hvalbeinsplater, blant annet av ei som ble funnet på Tisnes på Kvaløya utenfor Tromsø (K. Rygh 1900: 12-18).

Som tidligere nevnt førte O. Ryghs gjenstandsplansje til at beinredskaper ble relatert til hverandre. Flere arkeologer påpekte sammenhengen mellom to beingjenstander av hvalbein, hvalbeinsplater og vevsverd av hvalbein. Gjenstandene hadde lignende ornamentikk og hadde flere ganger blitt funnet i samme kontekst. Hvalbeinsplata fra Tisnes (*Ts 802*) ble funnet i ei grav sammen med flere andre gjenstander. K. Rygh skrev at flere i hans samtid mente at hvalbeinsplatene kunne ha blitt brukt til veving. Ei hvalbeinsplate, eller *vævgrind*, fra Nesna i Nordland (*B 1042*), som ble funnet på midten av 1800-tallet ble beskrevet på følgende måte:

Brudstykke af en Vævgrind af Hvalben med Siksakindskjæringer mellem to Linier langs Kanten og med andre utydelige Figurer ved Hjørnet, Stykkets Længde er nu 9 Tom. og Bredden 6 1/2 Tom.[...] (Lorange 1876:192).

K. Rygh hadde ingen tro på at hvalbeinsplatene var veveredskaper. Ifølge han var ikke platene egnet til veving. Han var en av flere som heller mente at hvalbeinsplatene var tallerkener. Ei hvalbeinsplate (*T 1340*) som ble funnet på Skogn i Nord-Trøndelag i 1873 beskrev han som følgende; "*Mulig har den ligesom flere andre fundne benplader været et slags tallerken ligesom de smaa fjæle af træ, der endnu bruges dertil i det nordenfjeldske.*" (K. Rygh 1874:51). Kort etter at plata fra Skogn var registrert dukket det opp ei hvalbeinsplate (*T 2150*) fra Åkvik i Nordland og K. Rygh repeterte sitt tidligere utsagn;

Et brudstk. af en plade af hvalben, der har været 23 cm. lang, men hvis bredde ikke kan bestemmes. I den ene ende har den været udskaaret i gjenembrudte buer, rimeligvis 3; langs den øvre og nedre kant er den prydet med skraastreger mellem parallelle linjer og rækker af dobbeltcirkler med punkter i midten. Den maa rimeligvis ansees som en tallerken ligesom et par lignende plader i samlingen; navnlig har den megen lighed med nr. T 1340 fra Eggen i Skogn (K. Rygh 1879:208).

En annen tidlig teori var at hvalbeinsplatene kunne ha blitt brukt til skinnberedning. Denne forklaringa ble lansert av Sigurd Grieg i 1928. Han kom ikke med ytterligere forklaringer eller utdypninger på hvilke måter skinnberedninga skulle ha foregått. Han sammenlignet dekoren på hvalbeinsplatene med dyrehodeutskjæringene på sengestolper av tre fra Gokstad- og Osebergfunnet (Grieg 1928:95-99).

Figur 2.3. Seng fra Osebergskipet. Universitetets Oldsaksamling. Foto: Anders Beer Wilse. www.nb.no.

Tre år senere beskrev Anton Wilhelm Brøgger hvalbeinsplatene som vakre utskårne vaskebrett av hvalbein. Heller ikke Brøgger utdypet teorien sin (Brøgger 1931). Både Grieg og Brøgger var anerkjente arkeologer, men utsagnene deres om hvalbeinsplatene ble likevel ikke repetert av andre. Teoriene om at hvalbeinsplatene kan ha vært brukt til skinnberedning eller vaskebrett fikk ikke stor gjennomslagskraft, i hvert fall ikke ifølge den arkeologiske litteraturen. Det er ingen i ettertid som verken har støttet eller gått inn for å avkrefte vaskebrett- eller skinnberedningsteorien. De ble bare kort nevnt i forskningshistoriske beskrivelser, som for eksempel i Jan Petersens (1951:336) gjennomgang av hvalbeinsplater.

Teoriene om hvalbeinsplatene ble uttalt av personer som hadde sentrale posisjoner på sentrale institusjoner (jf. Svestad 1993: 208). Hvalbeinsplatene ble avbildet og beskrevet i typologiske oversiktsbøker sammen med andre arkeologiske gjenstander. Utsagnene om hvalbeinsplatene forholdt seg til andre utsagn. Noen relaterte hvalbeinsplatene til vevsverd av hvalbein, mens andre sammenlignet platene med tallerkener av tre. Teoriene om hvalbeinsplatene var seriøse talehandlinger; de hadde en uttalefunksjon og de ble både repetert og kommentert. Utsagnene kan derfor sies å ha vært en diskurs som inngikk i en diskursiv praksis. Teoriene ble utsatt for både negative og positive modaliteter. Vevgrindteorien og tallerkenteorien ble gjentatt og repetert i større grad enn vaskebrett- og skinnberedningsteorien. På midten av 1900-tallet er det en teori, strykebretteorien, som får mest oppmerksomhet, mens de andre teoriene taper terreng.

2.4. Perioden 1950-1990. Strykebretteorien

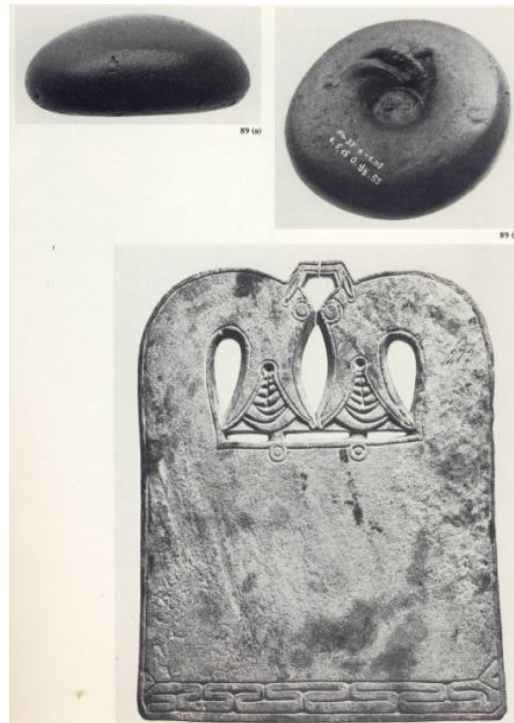
J. Petersen (1951:329-335) kom med en ny samlet oversikt over hvalbeinsplater i *Vikingtidens redskaper* i 1951. Antallet hvalbeinsplater hadde blitt fordoblet i forhold til K. Ryghs oversikt i 1900. Ifølge oversikten til J. Petersen eksisterte det nå 34 plater, de fleste fra Nord-Trøndelag, Nordland og Troms. Flere av platene besto bare av mindre fragmenter. Han beskrev alle platene ut fra form og tilstand, forutenom ei plate fra Rødøy i Nordland. Han hadde ikke sett alle platene med selvsyn. I forhold til noen plater er det usikkert om han refererte til K. Rygh eller om han hadde foretatt en selvstendig vurdering av platene. J. Petersen daterte platene til merovingertid/vikingtid og bekreftet tidligere dateringer.

J. Petersen hadde ingen tro på at hvalbeinsplatene var tallerkener. Han argumenterte for at hvalbeinsplatene var altfor vakkert dekorert til å kunne blitt brukt som tallerkener. Hva ville vel vært vitsen med å lage så vakre plater om de "[...] ville være utsatt for slit ved knivskår og stadig forurensning og rengjøring" (J. Petersen 1951:336). Han tolket derimot hvalbeinsplatene som strykeunderlag. Han henviste til en svensk skriftlig kilde fra 1899 som omtalte *gnidefjæle*; bøketre som var blitt brukt som strykebrett i Skåne. J. Petersen beskriver den formmessige likheten mellom hvalbeinsplatene og *gnidefjælene* som slående, og mener dette talte for at de også kan ha hatt samme bruksfunksjon. J. Petersen (1951:337) var ikke den første som tolket hvalbeinsplatene som fortidens strykeunderlag, og han nevnte også selv; "Jeg vil til slutt gjøre oppmerksom på at betegnelsen "strykebrett" første gang anvendes av Th. Petersen i 1925 [...]". Hans referanse til Th. Petersen kan tolkes som et forsøk på å styrke sin egen teori og bygge opp et alliansenettverk.

I forbindelse med strykebretteorien ble hvalbeinsplatene satt i sammenheng med glasskuler. Under Stolpes utgravninger ved Birka i Sverige på slutten av 1800-tallet, ble det i en av de rikeste gravene funnet både ei hvalbeinsplate og ei glasskule. Det ble også funnet to hvalbeinsplater i Svarta jorden, kulturlagene etter den forhistoriske markedsplassen Birka. I Sverige ble det arkeologiske materialet etter Stolpes utgravninger publisert av Holger Arman i verket *Birka I* som ble utgitt i 1941-1943. Eirik Sörling lagde samtidig en gjenstandskatalog over Birkafunnene, men katalogen ble aldri publisert (Ambrosiani og Erikson 1991:28). Ambrosiani og Erikson (1991:28) beskriver Armans arbeid med Birkamaterialet som overfladisk; ”Men någon gjennomgripande bearbetning av gravmaterialet hann Holger Arman aldrig med”. Arbeidet med Birkamaterialet ble overtatt av Greta Arwidson. Hun tok opp tråden etter Arman og utga *Birka II* i tre volum i 1968-1989. I alle de svenske publikasjonene er hvalbeinsplater blitt tolket som strykebrett. Arman kaller platene for glättbrett (Arman 1943:326 og 517), en betegnelse som Arwidson gjentar (Arwidson 1984:119). I Sverige har strykebretteorien stått uimotsagt og hvalbeinsplater er synonymt med glättbräde. I *Statens Historiska Museets* gjenstandskatalog er gjenstandene *glättbräde* og *glättstein* uadskillelige (www.historiska.se).

Figur 2.4. Glättbräde og glättstein funnet i ei grav i Birka. Statens historiska museet. Foto: Christer Åhlin. www.historiska.se.

Figur 2.5. Hvalbeinsplate fra Grytøy i Troms plassert sammen med linglatter fra Hedeby i Tyskland. Etter Graham-Campbell 1980:209.

Også i England befester strykebretteorien seg. I boka *Viking Artefact* plasserer James Graham-Campell (1980:209) ei hvalbeinsplate fra Grytøy i Troms på samme side som et bilde av en *linglatter* av glass fra Hedeby i Tyskland. Det er ikke tekst til bildene, bare nummer, og illustrasjonen gir inntrykk av at hvalbeinsplata og linglatteren hører sammen.

Thorstein Sjøvold (1974) ga en samlet oversikt over den geografiske funndistribusjonen av gjenstander fra norrøn jernalder i Nord-Norge. Sjøvolds oversikt over hvalbeinsplater fra landsdelen bygde delvis på Jan Petersens (1951) tidligere oversikt. Antallet hvalbeinsplater hadde økt, i 1951 var det ifølge J. Petersen funnet 16 plater i landsdelen, og i Sjøvolds oversikt var antallet økt til 23 hvalbeinsplater. Sjøvold vektla likheter mellom gjenstander av hvalbein stor betydning. Både vevsverd, hvalbeinsplater og skraperlignende redskap av hvalbein har lignende ornamentikk, især er punktsirkelene karakteriske. Dateringsmessig tilhører alle gjenstandene yngre jernalder. De fleste gjenstandene er funnet i graver og i tillegg er den geografiske funndistribusjonen tilnærmet lik. Ifølge Sjøvold var hvalbeinsredskapene et uttrykk for en standardisering som forutsatte en regelmessig tilgang til hvalbein. Med støtte i *Ottars beretning* som omtaler hvalfangst, hevdet Sjøvold at hvalfangst må ha vært viktig på kysten av Nord-Norge i jernalderen og vært drevet regelmessig. I likhet med J. Petersen, Arman, Arwidson og Graham-Campbell støttet også Sjøvold teorien om at hvalbeinsplatene var fortidens strykebrett; et redskap for å glatte ut linklær. Sjøvold knyttet hvalbeinsplatene til det øvre lag i samfunnet på bakgrunn av at de fleste platene var blitt funnet i rike kvinnegraver. Sjøvold poengterte også at linklær antagelig var forbeholdt den øvre samfunnsklassen. (Sjøvold 1971 og 1974:253)

Alle utsagn som støttet strykebretteorien er å regne som positive modaliteter; bekreftelser av tidligere utsagn. Ingen arkeologer gikk i mot denne teorien; den ble ikke utsatt for negative modaliteter. På gården Vik ved Buksnesfjorden i Lofoten ble det funnet ei hvalbeinsplate (*Ts 6334*) i 1960 i forbindelse med pløying. I et brev til grunneieren forklarte Jens Storm Munch fra Tromsø museum hva ei hvalbeinsplate var og uttrykte samtidig den tolkninga som representerte et felles arkeologimiljø;

Slike plater er nesten utelukkende funnet i kvinnegraver, helst sammen med redskap til tekstilbearbeidelse. Vi mener nu at de har vært som strykefjeler, til underlag når man har glattet ut tøyen (Munch 1960a).

2.5. Perioden fra 1990. Vektlegging på symbolikk

I 1991 ble det funnet ei godt bevart hvalbeinsplate i ei norrøn vikingtidsgrav på øya Sanday, en av de nordligste Orknøyene. Utgravninga resulterte i utgivelsen av boka *Scar: A Viking Boat Burial on Sanday, Orkney* (1999). Boka inneholder en oversikt over alle hvalbeinsplater som er funnet. Olwyn Owen og Magnar Dalland (1999:202) lister opp 48 plater som er funnet i Norge, hvorav 34 av platene er hentet fra J. Petersens oversikt fra 1951. Det er også oversikt over 14 plater som er funnet i det nordatlantiske området utenfor Norge. I tillegg nevner de ytterligere tre hvalbeinsplater, som visstnok er blitt solgt på auksjon i London.

Owen og Dalland (1994, 1999) er enig med tidligere forskere i at hvalbeinsplatene har vært fortidens strykebrett. Ifølge Owen og Dalland ble hvalbeinsplatene brukt for å stryke klær av lin. De setter hvalbeinsplatene inn i bredere sosial kontekst og relaterer hvalbeinsplatene til den norrøne fruktbarhetsgudinnen Frøya. I norrøn mytologi var Frøya gudinnen som ble forbundet med lin og linarbeid. I sin videre tolkning foreslår de at plagg av lin og hvalbeinsplater; plater for å stryke linklær, kunne ha inngått i ulike seremonier, for eksempel bryllupsseremonier. De påpeker også at hvalbeinsplatenes praktfulle utskjæringer og at de er funnet i sammen med annet rikt gravgods, er vitnemål om at hvalbeinsplatene har vært verdifulle gjenstander i sin samtid (Owen og Dalland 1999:79).

I Norge har Inger Storli (2006) omtalt hvalbeinsplatene i boka *Hålogaland før rikssamlingen. Politiske prosesser i perioden 200-900 e.Kr.* Storli har ikke selv gått grundig inn i gjenstandsmaterialet, men henviser til Owen og Dallands oversikt over hvalbeinsplater. Storli mener strykebretteorien virker sannsynlig, selv om hun ikke ser noen sammenheng mellom hvalbeinsplater og sømglatte. Storli virker å være mer opptatt av hvalbeinsplatenes sosiale kontekst enn en eventuell praktisk funksjon. Hvalbeinsplatene kan, ifølge Storli, ha vært statusgjenstander for en samfunnselite og symboler som legitimerte deres rolle som overherrer. Hun ser hvalbeinsplatene i kontekst til de rike norrøne jernaldergårdene på norskekysten fra Trøndelag og nordover. Disse gårdene var, ifølge sagalitteraturen, bosatt av håloygjarler og ladejarler, begge etterkommere av Håloygætta. Storli lanserer en teori om at hvalbeinsplatene kan være symboler på ideologiske forestillinger om Håloygættas mytologiske opphav. Dyrefigurene på platene kan forestille Odin og Skade, som ifølge myten var foreldrene til Sæming, Håloygættas stamfar. Storli setter også hvalbeinsplatene inn i større sosial og politisk kontekst og til prosesser som utspant seg i det norrøne samfunnet i Skandinavia. Jernalderens gullgubber og gullbrakteatene er av flere arkeologer blitt tolket som

symboler på norrøn fyrsteideologi. Gjenstandene uttrykte deres guddommelige opphav og legitimerte deres herskermakt. Hvalbeinsplatene blir da de nordenfjelske fyrstenes maktsymbol. I norsk sammenheng ble hvalbeinsplatene Håløygættas motstykke til Ynglingeættas gullgubber. (Storli 2006: 165-178) Storlis teori er også en videreføring av andres teorier. Selv om hun er skeptisk til hvalbeinsplatenes relasjon til sømglatte, mener hun likevel at strykebrettfunksjonen er en plausibel forklaring. Ifølge Latours begrepsforståelse utgjør hennes skepsis til sømglatteforbindelsen en negativ modalitet som fører til at strykebretteorien svekkes, selv om hun ikke avviser selve teorien.

Til tross for hvalbeinsplatenes vakre utskjæringer og at platene er funnet i svært rike kvinnegraver, er materialet blitt stemoderlig behandlet av arkeologer. Forutenom K. Rygh, J. Petersen, Sjøvold, Storli, Owen og Dalland er det svært få arkeologer som har omtalt hvalbeinsplatene.

2.6. Hvalbeinsplatene – et forsømt materiale

Hvalbeinsplatene tilhører norrøn jernalder og de fleste er funnet i kvinnegraver. Tradisjonelt sett har jernalderen vært norske arkeologers favorittperiode. Ingen andre tidsepoker har vært viet større interesse og det har vært skrevet adskillige avhandlinger og bøker om jernalderen. Det har vært et stort fokus på jernalderens graver og gravskikk (Johansen 1982:46). Utgravninga av jernaldergraver foregikk med høy intensitet fra slutten av 1800-tallet og utover 1900-tallet. I løpet av sin tid som bestyrer ved Tromsø museum sto Olaus Nicolaisen for utgravninga av ikke mindre enn 800 graver i landsdelen (Headager og Østmo 2005:269). Typologisering av gjenstandsmateriale var sentralt, med særlig fokus på smykker av bronse og edelmetall, samt importfunn fra de britiske øyer eller kontinentet. Med et massivt fokus på jernalder, graver og gravgjenstander kan det virke som et paradoks at hvalbeinsplatene ikke er viet større interesse. Årsakene kan være mange. Den viktigste grunnen er trolig at hvalbeinsplatene er et særlig nordnorsk og nordenfjelsk materiale.

Allerede i år 1900 påpekte K. Rygh (1900:13) at hvalbeinsplatene ”*skriver sig fra kystegnen i den nordligere del af landet*”. Senere ble det bekreftet at hvalbeinsplatene stort sett var funnet i det nordenfjelske, altså fra Trøndelagsfylkene og nordover. Det nordenfjelske ble betraktet som periferi, en synsvinkel som kanskje ennå i dag kan gjelde på enkelte områder. Tidligere har jeg nevnt stikkordene posisjon og institusjon som førende for diskursen. De fleste arkeologer i ledende posisjoner kom sørfra og hadde fått sin utdanning på institusjoner i Sør-

Norge eller Sør-Skandinavia. Jernalderforskninga hadde også sitt tyngdepunkt i Sør-Norge. Selv om Nord-Norge riktignok hadde et eget regionmuseum, foregikk det meste av forskninga og utdanninga av nye arkeologer utenfor landsdelen.

I artikkelen *Synspunkter på jernalderens jordbrukssamfunn i Nord-Norge* ga Olav Sverre Johansen (1990) en beskrivelse av jernaldersamfunnet i Nord-Norge. På bakgrunn av både historiske kilder og arkeologisk materiale påpekte han at; *"I Vikingtiden var Nord-Norge et sentralt område kulturelt og økonomisk"* (Johansen 1990:56). I sagalitteraturen blir de nordnorske høvdingene fremstilt som både rike og mektige og i striden mellom ladejarlene og kongemakta spilte høvdingene fra Hålogaland en sentral rolle. Gravfunn fra landsdelen står ikke tilbake for funnene lenger sør og i tillegg vitner store nausttufter og tunanlegg om at landsdelen har vært viktig både økonomisk og politisk sett (Bratrein og Niemi 1994:149-168, Johansen 1990:48). Nord-Norge fikk rollen som periferi på et senere tidspunkt; *"Med overgangen til middelalder starter utviklinga i retninga av at de nordlige kystområdene blir periferi og seinere koloni"* (Johansen 1990:56). I historisk tid var Nord-Norge å betrakte som en periferi. I arkeologisk sammenheng ble periferibegrepet overført til også å gjelde Nord-Norge i forhistorisk tid.

De fleste hvalbeinsgjenstandene er funnet i Nord-Norge. Sjøvold beskrev redskaper av hvalbein som særegent for Nord-Norge. Hvalbeinsredskapene var et uttrykk for hvalfangsten som var en viktig ervervsform på kysten av Nord-Norge. De nordnorske hvalbeinsredskapene passet ikke inn i det generelle bildet som arkeologien hadde av landsdelen. Fram til 1970-tallet var det en felles oppfatning i det arkeologiske fagmiljø at det norrøne jernaldersamfunnet i Nord-Norge skyldtes innvandring fra Sør-Vestlandet. Dette ble begrunnet med likheter i gjenstandsmateriale mellom områdene (se Magnus Myhre og Myhre 1972:50-51). Spennetyper, sverd og bronsesmykker av germansk karakter i nordnorske graver hadde likheter med gjenstandsmateriale lenger sør og passet inn i bildet forskere hadde av jernaldersamfunnet i landsdelen. Siden befolkninga visstnok hadde emigrert fra Sør-Vestlandet var det naturlig med store likheter i gjenstandsmaterialet. Hvalbeinsplatene derimot, utgjorde en anomali; et avvik som ikke passet inn.

Vitenskapsteoretikeren Thomas Kuhn brukte begrepet anomali i *The Structure of Scientific Revolution* (Andersen 2001:25). Kuhn gir begrepet betydningen av å beskrive noe som ikke passer inn. En anomali er et avvik som ikke passer inn det etablerte vitenskapelige bildet.

Anomalier blir ofte neglisjert eller underkommunisert av vitenskapsmenn. En måte å takle anomalier på er bortforklaringer eller ad hoc-løsninger slik at de passer inn i det eksisterende mønsteret. J. Petersen forklarte den nordenfjelske distribusjonen av hvalbeinsplater med tilgjengelighet og bevaringsforhold. Hvalbein var lettest tilgjengelig i nord og gode bevaringsforhold gjorde at var blitt bevart i nord. Ifølge J. Petersen (1951:337) hadde de antakelig hatt lignende strykebrett med lignende utskjæringer av tre i sør. J. Petersens teori er i stor grad basert på antagelser og kan betraktes som en ad hoc-løsning på hvalbeinsplatenes funndistribusjon, som avviker fra resten av den norrøne gjenstandsdistribusjonen.

Selve materialet kan også være en årsaksfaktor. Hvalbein, platenes råstoff, er et temmelig grovt materiale med store porer. Horn- eller beinmateriale fra rein er mindre porøst og er kanskje estetisk penere både å se på og ta på. Ei voldsom gjenstandsfokusering medførte at de fineste gjenstandene ble mest vektlagt og gjenstandene skulle helst være intakte. Selv om noen av hvalbeinsplatene hadde flotte utskjæringer, var de fleste fragmenterte. Selv om Sjøvold riktignok skrev en del om hvalbeinsplatene viser utsagnet nedenfor at også han var barn av sin tid;

...these plaques do not invite close typological study because too many of them are in a very fragmentary state. Out of a total of 37 plaques from the entire country only two specimens are complete and well preserved.”... ”Whalebone is not a tough material. In comparison with other kinds of bone it looks very porous and brittle... (Sjøvold 1974:254).

Selv om utsagnene om hvalbeinsplatene var del av en større diskursiv praksis, var de også en anomali i den nordnorske jernalderforskninga. Synet på nordnorsk jernalder har endret seg. De fleste nordnorske arkeologer i dag mener det nordnorske jernaldersamfunnet i stor grad er et resultat av interne prosesser over lang tid. Nord-Norge regnes heller ikke som periferi i samme grad som tidligere.

2.7. Oppsummering

Etter en periode med uvisshet om gjenstandenes funksjon i andre halvdel av 1800-tallet, dukket det opp flere funksjonelle forklaringer om hvalbeinsplatenes funksjon rundt århundreskiftet. De første hvalbeinsplatene ble skriftlig dokumentert i ei tid da typologi sto sentralt. Gjenstandene ble beskrevet ned til minste detalj. Nøye utførlige plansjer med gjenstander som hørte sammen var en del av den nye vitenskapelige disiplinen og etter hvert ble arkeologi en egen diskursiv praksis. Et vitenskapelig sentrum i sør var toneangivende for den arkeologiske diskursen og definerte dets rammer, samt regler og normer for hva som kunne gjøres og sies.

Hvalbeinsplata fra Vikna, No. 449, ble etablert som prototype for hvalbeinsplater og ordskiftet om hvalbeinsplatene ble en diskurs relatert til andre diskurser. Utsagnene om hvalbeinsplatene fra slutten av 1800-tallet og fram til 1990-tallet er preget av funksjonalistiske forklaringer på hva platene kan ha blitt brukt til. Noen trodde hvalbeinsplater var tallerkener, mens andre trodde de var veveredskaper. Hvalbeinsplatene ble relatert til andre gjenstandskategorier. Noen trodde vevsverd hørte til hvalbeinsplatene, mens andre hevdet platene måtte sees i sammenheng med sømglatte. Den teorien som har holdt seg lengst og som er enerådende i dag, er at hvalbeinsplater var fortidens strykebrett. Betydningsfulle arkeologer ved anerkjente museer lanserte strykebretteorien og gjennom et institusjonelt referansenettverk fikk teorien forsterket utsagnskraft. Hvalbeinsplater var også en anomali som ble forsøkt plassert innenfor det eksisterende bilde av en nordenfjelsk periferi som var en svak skygge av områdene lenger sør. Platenes egenart ble underkommunisert og neglisjert. På 1990-tallet skiftet utsagnene om hvalbeinsplatene karakter. Strykebretteorien har ikke mistet sin troverdighet, men arkeologene er ikke først og fremst opptatt av funksjon, men kontekst. Storli tolker hvalbeinsplatene i lys av norrøn fyrsteideologi, mens Owen og Dalland foreslår at hvalbeinsplatene inngår i bryllupsseremonier, der fruktbarhetsgudinnen Frøya blir tilbedt.

Til slutt i dette kapittelet vil jeg vende tilbake til Foucault og hans teorier om utsagn som inngår i ulike diskurser og diskursive praksiser. Mange tilsynelatende nye utsagn kan ved nærmere undersøkelser vise seg å være gamle utsagn. Et eksempel kan være hvor mange hvalbeinsplater som faktisk finnes. Storli opererer med tallet 62 og referer til Owen og Dalland. I Owen og Dallands oversikt over hvalbeinsplater, er 34 av platene hentet fra Jan Petersens bok fra 1951. J. Petersen igjen, refererte til K. Ryghs oversikt som var utarbeidet i 1900. Det er over hundre år mellom utgivelsen av Storlis (2006) bok og K. Ryghs *Spredte meddelelser fra Oldsakssamlinga* (1900). Mye informasjon kan ha godt tapt eller blitt omdannet på veien. Eksemplet ovenfor viser hvor viktig det er å hente informasjon fra primærkildene. Bak strykebretteorien er det tendenser til blaxboxing. For å gjøre en analyse av hvalbeinsmaterialet er det nødvendig med en grundig beskrivelse av materialet, noe jeg vil gjøre i et materialekapittel. Før jeg kommer så langt skal jeg gi en generell beskrivelse av det norrøne jernaldersamfunnet.

Kapittel 3. Det norrøne samfunnet i yngre jernalder

I dette kapittelet vil jeg beskrive det norrøne samfunnet i yngre jernalder. Etter en kort redegjørelse av kildematerialet, vil jeg beskrive sosiale, økonomiske og politiske strukturer i jernaldersamfunnet. Beskrivelsen vil være et viktig rammeverk for å forstå samfunnet som hvalbeinsplatene var en del av. Deretter vil jeg fokusere på aspekter som kan kaste lys over hvalbeinsplatenes funksjon. Først vil jeg se på hvilken betydning dyreornamentikken spilte i yngre jernalder og etterpå vil jeg belyse kvinnens rolle i jernaldersamfunnet. Jeg har valgt å vektlegge dyreornamentikk fordi dette aspektet er særlig karakteristisk for hvalbeinsplatene. Fokus på kvinnens rolle i samfunnet er valgt på bakgrunn av at hvalbeinsplater først og fremst er å finne i kvinnegraver.

3.1. Det norrøne samfunnet

Kildematerialet

Kunnskapen vi har om jernaldersamfunnet er i hovedsak basert på skriftlige og arkeologiske kilder. I min oppgave ligger hovedfokuset på gravmateriale da de fleste hvalbeinsplater er funnet i graver. Jeg vil komme tilbake til problemstillinger om tolkning av arkeologisk materiale senere i oppgaven.

I Norge har vi ingen hjemlige samtidige skriftlige kilder fra jernalderen, med unntak av en rekke runeinnskrifter (Solberg 2003:18). Det er likevel en kilde, *Ottars beretning* i Kong Alfred av Wessex oversettelse av Orosius' verdenshistorie, som kan anses som en samtidig skriftlig kilde som belyser hjemlige forhold (Hansen og Olsen 2004:67). Tradisjonelt er de skriftlige kildene som ble nedskrevet på Island i middelalderen blitt brukt til å belyse jernaldersamfunnet i Norge. Den islandske sagalitteraturen fra 1100- til 1300-tallet omfatter både samtidssagaer og sagaer som beskriver hendelser som skjedde 200-300 år tidligere (Kjeldstadli 1999:156). Den første delen av Snorre Sturlassons *Norske kongesagaer*, eller *Heimskringla* som den også kalles, beskriver hendelsesforløp som skjedde på 800- og 900-tallet. Det har vært delte meninger blant historikere om sagaenes troverdighet og hvorvidt sagaene kan brukes som en kilde til kunnskap om jernaldersamfunnet (se Helle 2001:13-37). I dag er de fleste enige om at de skriftlige kildene er adekvate for å belyse samfunnsmessige forhold i jernalderen, men at kildenes karakter er avgjørende for hva vi kan få kunnskap om. Et annet skriftlig kildemateriale som er blitt brukt for å belyse jernaldersamfunnet er gamle

norske lovtekster som ble nedskrevet på 1100- og 1200-tallet. (Berglund 1995:136). Ordlyden på enkelte lover er av en slik karakter at man kan slutte tilbake i tid og flere av sedvanelovene har trolig eksistert lenge før de ble nedskrevet (Røskaft 2005:198). I tillegg til sagalitteraturen og gamle norske lover har en rekke utenlandske skriftlige kilder, som annaler og krønikere, blitt benyttet for å få kunnskap om det norrøne samfunnet i jernalderen. Fra de britiske øyer og kontinentet er det flere samtidige skriftlige kilder fra jernalderen. Dette har ført til at historikere og arkeologer har en detaljert oversikt over utviklinga av Romerriket de første århundrene etter Kristi fødsel og det senere germanske Frankerriket og angelsaksiske England i merovingertid og vikingtid (Solberg 2003). I den senere tid er de skriftlige kildene fra de tidlige germanske områdene blitt ansett som mer velegnet for å belyse jernaldersamfunnet i Skandinavia enn sagalitteraturen (Skre 1998:10-11 og 2001:1).

Både ved bruk av hjemlige og utenlandske skriftlige kilder må en ta flere kildekritiske hensyn, blant annet opphavssituasjon og språklige faktorer. I min analyse av hvalbeinsplater vil jeg fokusere mest på det arkeologiske kildematerialet og jeg finner det derfor ikke nødvendig å gå nærmere inn på kildekritikk av skriftlige kilder¹. Historiske og arkeologiske kilder kan utfylle og utdype hverandre og en sammenligning av kildene er med på å øke troverdigheten.

Samfunnsorganisasjon

Det har vært vanlig å betrakte samfunnsstrukturen i yngre jernalder som en samling av hierarkisk organiserte høvdingdømmer eller småriker (Hansen og Olsen 2007:56, Solberg 2003:87, Storli 2006:122). I tidlig vikingtid var det ifølge Sigurðsson (2008:22) omtrent tjue store og et titalls mindre høvdingdømmer innenfor det området som i dag utgjør Norge.

Begrepet høvdingdømme som samfunnsmodell stammer fra antropologien. På 1970-tallet ble sosialantropologiske teorier anvendt for å plassere det arkeologiske kildematerialet i en sosial kontekst. En kulturrevolusjonistisk samfunnsmodell, der før-industrielle samfunn blir delt inn i ulike utviklingstrinn; stamme, klan, høvdingdømme og stat, ble brukt for å forklare samfunnsforhold i jernalderen (Storli 2006:124 jf. Service & Sahlins 1960; Service 1960). I avhandlinga *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder* sammenlignet Knut Odner (1973) strukturer i jernaldersamfunnet på Vestlandet med en rekke etnografiske samfunn i

¹ Knut Kjeldstadli (1999) gir en god oversikt over kildekritikk i boka *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget*.

Afrika som visstnok befant seg på samme utviklingsnivå. Det er lett å kritisere bruken av kulturrevolusjonistiske teorier i arkeologisk forskning. Som flere har hevdet, blant annet Storli (2006:122) og Solberg (2003:88) er ikke etnografiske samfunn i Afrika eller i Stillehavet direkte sammenlignbare med jernaldersamfunn i Norden. Flere forhold, blant annet kolonisering og vesteuropeisk påvirkning av afrikanske og asiatiske samfunn, er ikke blitt tatt hensyn til i sammenligningene.

Odner (1973:70) anså det som hensiktsmessig å forklare høvdingdømmeorganisasjonen utfra en distribusjonsmodell. Han henviste til den økonomiske teoretikeren og filosofen Karl Polanyis grunnprinsipper om økonomiske strukturer, redistribusjon, resiprositet og bytte blant ikke-industrielle samfunn, for å beskrive jernaldersamfunnet både på Vestlandet og ellers i Norden. Odner definerte høvdingdømme som en institusjon der lokale høvdinger hadde kontroll over gitte områder. Med utgangspunkt i et sentralt maktsenter hadde høvdingen både sosial, politisk og ideologisk kontroll over et større geografisk område. Forholdet mellom høvdingen og hans undersåtter bar preg av gjensidig avhengighet, selv om maktforholdet ikke var egalitært. Høvdingen var avhengig av sine undersåtter for opprettholdelse av et overskudd, mens undersåttene var avhengig av tilførte varer som ble redistribuert. Resiproke relasjoner, gavebytte mellom høvdinger eller stormenn av samme rang, var også en del av de økonomiske strukturene.

Høvdinger og høvdingdømme er begreper som er godt innarbeidet i jernalderforskninga og blir brukt av dagens arkeologer, vel og merke uten kulturrevolusjonistiske elementer. Dagfinn Skre (1998 og 2001) bruker heller begrepet aristokrati i sin beskrivelse av det øvre samfunns-sjikt. Aristokratiets akkumulering av jordegods har ifølge Skre røtter tilbake til jernalderen og dannet grunnlaget for deres makt. Gårdene ble i hovedsak drevet av treller, halvfrie bønder og frie bønder som leide jord hos det jordeiende aristokrati. Skre beskriver asymmetriske gjensidighetsforhold mellom aristokrati og bønder, samt symmetriske maktpolitiske relasjoner innenfor aristokratiet. I likhet med Odner vektlegger Skre maktsentras betydning. Så langt jeg kan se er det likheter mellom Odner og Skres modell, selv om det redistributive aspektet ikke er like fremtredende hos Skre. Ifølge Skre var behovet for vern, og ikke nødvendigvis redistribuerte varer, bøndernes viktigste grunn for å knytte seg til en herre (Skre 1998:16-17 og 2000:1-6).

Den tyske arkeologen Heiko Steuer (1989) karakteriserer det vesteuropeiske samfunnet i jernalderen som en rekke germanskinspirerte *personforbundsstater*. Samfunnet besto av flere hærkonger med et hærfølge av bønder og krigere knyttet til seg. Hærkongen var i besittelse av landområder uten faste territorielle grenser og området ble delt opp i ulike distrikt hvor hans undersåtter med høyest rang fikk regjere. Landområdene gikk ikke i arv, men gikk tilbake i hærkongens eie når forvalterne døde. Grunnlaget for hærkongens makt var ikke tilførsel av ressurser fra et bestemt område, men et overskudd vunnet gjennom krig og plyndringer. Hærkongen delte ut presisjegjenstander og æresbevisninger til medlemmer i hærfølget for å holde på deres lojalitet. Steuer betegner samfunnet som et åpent hierarkisk samfunn der sosiale statuser ikke var arvelige, men temporale. Gravskikken med gravgods er ifølge Steuer, et vitnesbyrd om personforbundsorganisasjon. Tilknytning til en hærkonge og rangstatus var viktig både for den døde og for hans etterkommere. Ulike gravgjenstander var symboler for sosial tilknytning. Ulike sverd, hjelmer eller smykker vitnet om at den avdøde var tilknyttet en hærkonge og kanskje noe om hvilken sosiale og militære rang vedkommende hadde. (Steuer 1989:106-119)

Steuers modell er basert på kontinentale studier i merovingertid. En viktig forskjell på Steuers personforbundsmodell og høvdingdømmemodellen er vektleggelsen av sentraliserte maktsentre. Mens Steuer nedtoner maktsentras betydning, er maktsentra sentral i høvdingdømmemodellen. Forekomsten av våpengraver i Norge vitner om at Steuers modell har relevans også her i landet. Sagalitteraturen beskriver i høy grad et samfunn der krigerske idealer betydde mye. Likevel tror jeg at en jevn tilgang på økonomiske ressurser har spilt en større rolle enn krigsbytte som grunnlag for makt. Hærkongen, eller høvdingen, må ha hatt et forutsigbart økonomisk grunnlag for å kunne brødfø sitt hærfølge, og det har trolig vært regionale variasjoner hvorvidt jordbruk-, fiske- eller jakt- eller fangstprodukter betydde mest.

Sosial lagdeling

Både arkeologiske og historiske kilder bekrefter at jernalderssamfunnet var et lagdelt samfunn. Flere arkeologiske funnkategorier, blant annet store gravhauger og rikt gravgods, kan knyttes til en samfunnselite. På Borg i Lofoten er det strukturer etter et 80 m langt hus som blir ansett som et høvdingsete (Stamsø Munch m.fl 2003:41). Skriftlige kilder beretter også om at enkelte stormenn hadde en hird, en gruppe av våpenføre menn, i sitt følge (Sigurðsson 2008:24, Skre 1998:260). En hird forutsetter både store økonomiske ressurser, samt lojalitets- og/eller avhengighetsforhold mellom stormenn og hirdmedlemmer.

De skriftlige kildene omtaler i hovedsak personer fra den øvre sosiale sfære, men gir et klart uttrykk for at ikke alle var like velstående. De fleste mennesker var vanlige bønder som dyrket jorda og jobbet for å skaffe seg et utkomme for seg og sin familie. Bøndene har vært en stor heterogen gruppe og det har vært store sosiale og økonomiske forskjeller mellom bøndene (Sigurðsson 2008:26, Skre 1998:30 og 2001). Det er delte meninger om hvorvidt leilendingvesenet som vi kjenner fra historisk tid har røtter tilbake til jernalderen (Solberg 2003:267-268). Tidligere ble det antatt at flertallet av bøndene i jernalderen var selveiende bønder. Ifølge Dagfinn Skre må denne oppfatninga revurderes. I en studie av jernalderens bosetning i Romerrike i Sør-Norge beskriver Skre storgårder som er omkranset av flere mindre gårder. Skre tolker bosetningsmønsteret dit hen at menneskene på smågårdene var i et avhengighetsforhold til de som bodde på den store gården, enten som halvfrie bønder eller som trellesom var blitt satt til å drive gården (Skre 1998:217). Det var et asymmetrisk gjensidig troskapsforhold mellom høvdingen og bøndene. Høvdingene ga bøndene beskyttelse mot at de utviste lojalitet overfor han i konflikter med andre høvdinge (Sigurðsson 2010:68, Skre 1998:28-30).

Lavest på rangstigen i jernaldersamfunnet sto trellene. En trelle var en ufri og rettsløs person som ble regnet som en annen manns eiendom (Sigurðsson 2008:20, Skre 1998:39, Solberg 2003:270). Trellehold er kjent fra både sagalitteraturen og fra eldre germanske skriftlige kilder. Flere mektige personer ble gravlagt med en eller flere trellesom gravgods. Undersøkelser av Oseberggrava i Vestfold og ei båtgrav ved Hov på Løkta i Nordland har gitt grunnlag for å hevde at trellesom har inngått i gravgodset (Skre 1998:47). *Ahman ibn Fadlāns beretning* fra begynnelsen av 900-tallet beskriver hvordan en trellekvinne ble drept for å kunne gravlegges sammen med sin norrøne herre (Christensen m.fl. 1992:81, Solli 2002:222).

Den rådende oppfatninga, især blant historikere, er at individets plass i jernaldersamfunnet var bestemt utfra opphav. Rettigheter til jord og eiendom var tilknyttet ætta og jord ble gitt videre gjennom arv. Ættetilhørighet la føringer til forventet levemåte og i konflikter påla det ætta å ta hevn dersom noen av ættas medlemmer ble krenket eller drept (Solberg 2003: 260-261). I tidligere forskning ble ætta ansett som en determinant faktor, men i de senere tiår er ættas betydning i jernaldersamfunnet blitt betydelig nedtonet. Skre påpeker at i et bilateralt slektskapsystem vil det ikke eksistere faste slektskapsgrupper fordi slektskap bare kan avgrenses ut fra enkeltindividets ståsted. I konflikter mellom to grupper ville en person trolig ha hatt slektninger i begge leirene og det må ha vært andre faktorer enn slektskap som av-

gjorde hvem han valgte å støtte (Skre 1998:14-15). Sigurðsson (2010:21) er også kritisk til å vektlekke ætta en for stor signifikans. Med utgangspunkt i samfunnsforhold på Island slutter han til samfunnsforhold i Norge i jernalderen og argumenterer for at de viktigste sosiale båndene mellom bønder og høvdinger, og mellom høvding og høvding, var basert på vennskap og ikke slektskap (ibid:20).

I likhet med Sigurðsson tror jeg nok vennsksapsrelasjoner har hatt like stor betydning som slektskapsrelasjoner, men ikke i like stor grad som på Island i sagatiden. De islandske emigrantene trengte trolig ikke å ta samme hensyn til ætta som deres forgjengere i gamlelandet. På Island startet landnåmsmennene i stor grad med blanke ark og har hatt muligheter til å la vennskap være det viktigste grunnlaget i alliansebyggende relasjoner. De var sannsynligvis mer frigjorte fra slektingers forventninger om støtte og lojalitet i konflikter.

Høvdingdømmer og høvdingenes maktgrunnlag

Som nevnt tidligere blir samtidige skriftlige kilder om germanske samfunn ansett som velegnet for å belyse jernalderssamfunnet i Norge. En av de tidligste skriftlige kildene om germanske stammer er Tacitus' *Germania* fra ca. 100 e.Kr. Tacitus fortalte at de germanske stammene hadde folkeforsamlinger og at deres høvdinger (*prinsipes*) ble valgt på ting som ble avholdt regelmessig (Solberg 2003:71, Storli 2006:127). En noe senere kilde, *Passio Sancti Sabae Gothi* fra 370 e.Kr. beskriver seks stammer innenfor et geografisk område. Stammene ble ledet av et stammeråd med en høvding (*reiks*) som øverste leder (Storli 2006:126). Den skriftlige kilden *Getica* av Jordanes fra ca. 550 e.Kr. kan relateres direkte til skandinaviske områder. Jordanes navnga et tjuetalls folk som kan knyttes til hjemlige områder, blant annet *Raumarici*, *Rugi* og *Arochi* som er blitt tolket som henholdsvis romerrikinger, rogalendinger og hordalendinger. Jordanes nevnte også *Adogit* som bodde på den nordlige delen av øya Skandza (Skandinavia), der det var lyst hele døgnet om sommeren og tilsvarende mørkt en periode om vinteren. *Adogit* er trolig en forvanskning av *Alogii* eller *Halogii*, som i moderne språkdrakt kan oversettes til hålogalendinger (Skre 1998:257, Storli 2006:163).

Hvorvidt disse "rikene" som Jordanes refererte til, var ulike stammer i politisk og organisatorisk forstand er ikke mulig å vite. Etter mitt syn vitner Jordanes' utsagn om en bevissthet om grupper av mennesker som skilte seg fra andre grupper. Trolig har skillene hatt både sosiale,

organisatoriske og politiske trekk. Alle nevnte grupper har nok likevel kunne identifisere seg med en felles germansk kultur, delvis adoptert fra områder lenger sør. I sagalitteraturen er ikke selve begrepet høvding nevnt, men vi støter flere ganger på uttrykkene konge, jarl og herse, som er andre betegnelser for stormenn (Solberg 2003:261). Disse stormennene er ofte stedfestet til geografiske områder, som Erling Skjalgsson fra Sola, Hårek fra Tjøtta, Tore Hund fra Bjarkøy og Raud den Rame fra Salten. Sagaene gir inntrykk av at disse stormennene regjerte i sine respektive områder.

I siste del av jernalderen foregikk det en maktkonsolidering hvor ulike ætter underla seg stadig større områder. På 900-tallet var det tre sentrale maktområder i Norge, Vika (Oslofjordsområdet) der danskekongen satt med makta, Vestlandet der Ynglingeætta la under seg stadig større områder og Trøndelag og Hålogaland der ladejarlene rådde. Fram mot slaget på Stiklestad kjempet disse tre maktbastionene mot hverandre (Skevik 2005:209). Andre stormenn og høvdingar inngikk i skiftende allianser med overnevnte maktsentra. Forholdet mellom kongene og høvdingene var preget av ustabilitet. Høvdingene ville helst ha svake konger som ikke la seg opp i lokale maktforhold. Lojaliteten var ofte svak fra høvdingenes side. De støttet de mest generøse kongene og skiftet side dersom en annen konge kunne tilby bedre vilkår (Sigurðsson 2010:69 og 152).

Det viktigste fundamentet i høvdingenes økonomi har vært jordegods (Sigurðsson 2008:25, Skre 1998:5). Høvdingene har trolig hatt kontroll over flere gårder i området rundt høvdingsetet. Stenvik (2001:74) poengterer at i Trøndelag har tilgangen til gode jordbruksområder vært en av de viktigste faktorene for å kunne opprettholde et maktoverskudd. Birgitta Berglund (1995:328) vektlegger at jernalderens maktsentre på Helgelandskysten var lokalisert sentralt i forhold til gode jordbruksområder, det ressursrike grunnvannsområdet og sentrale fjordutløp. Hun argumenterer for at høvdingenes maktgrunnlag var basert på kontroll over økonomiske ressurser og viktige kommunikasjonsveier både langs leia og langs sentrale fjordutløp til ressurser i innlandet. I deler av Nord-Norge har jordbruksprodukter, og da i første rekke korn, trolig spilt en større rolle sosialt sett, enn rent ernæringsmessig. Korn var en forutsetning for å kunne lage mjød til gjestebud og seremonielle sammenslutninger (Storli 2006:24).

Gjennom Ottar får vi stadfestet at innkreving av finneskatten var hovedgrunnlaget for høvdingenes rikdom i nord. Finneskatten besto i dyrehuder, skipstau av hvalross- eller selskinn og fuglelfjær (Hansen og Olsen 2004:68). Hvalbein er også nevnt som et av produktene som inngikk i finneskatten. En omregning viser at finneskatten utgjorde omtrent ti-tolv ganger mer enn skattene bøndene sørpå måtte betale, som i hovedsak besto av jordbruksvarer og andre konsumvarer (Storli 2006:29). Den samiske befolkninga og deres ressursområder har inngått i høvdingenes ressursgrunnlag og især har pelsverk vært av stor betydning. På europeiske markeder har høvdingene kunnet bytte til seg prestisjegenstander mot pelsverk, edderdun, tranolje, elfenbein av hvalrosstann og andre eksotiske produkter. Forutenom finneskatten har de norrøne høvdingene inngått i et handelsnettverk med samiske aktører. I *Egil saga* hører vi om høvdingen Torolf Kveldulfsson fra Helgeland som *før vide omkring i Finnmarka* for å kreve inn skatt av samene, men også for å ha kjøpsstevne med dem (Hansen og Olsen 2004:61). Av særlig interesse i forhold til mitt materiale er Ottars beretning om storstilt hvalfangst;

[...] i hans eget land finnes den beste hvalfangsten; de er åtte-og-førti alen lange og de største femti alen. Han fortalte at han og fem andre drepte seksti av disse på to dager.

(Sitert etter Hansen og Olsen 2004:68)

Å drepe seksti hvaler på to dager høres utrolig ut og det kan stilles spørsmålsteget til troverdigheten til antallet drepte hval. Hvalfangsten ble utført av fem menn i tillegg til han selv, noe som gir grunnlag for å tro at hvalfangst har vært organisert av en høvding. Stedsangivelsen er også et viktig aspekt og utsagnet kan tolkes dithen at kysten av Hålogaland var det beste stedet for hvalfangst.

Innlandsressurser som jakt- og fangstprodukter har vært en del av høvdingenes maktgrunnlag også i resten av landet (Solberg 2003:109). Utallige fangstgropanlegg vitner om at jakta har vært organisert. Trolig har stormenn eller høvdinge kontrollert selve jaktaktivitetene eller handelsveiene hvor produktene ble omsatt. Hvorvidt stormennene var norrøne eller samiske er et vanskelig spørsmål, men det er klare indikasjoner på at områder i Sør-Norge har vært bebodd av samiske grupper i jernalderen. Flere skriftlige kilder beskriver samer i Sør-Norge, blant annet *Heimskringla* som beskriver møtet mellom Svåse finnekonge og Harald Hårfagre på Dovre (Bergstøl 2008:148). Den samiske tilstedeværelsen i Dovrefjellområdet er blitt bekreftet gjennom funn av en boplass ved Aursjøen med fire rektangulære rekkeildsteder (Bergstøl og Reitan 2008:16). Rekkeildsteder er kjent fra samiske områder og har en samisk kontekst. Jostein Bergstøl (2008) belyser bosetninga i Østerdalen ut fra et etnisk perspektiv.

Funn av pilespisser og fangstanlegg for elg og rein vitner om en fangstbasert bosetning i Østerdalen i jernalderen. Selv om det etterhvert etableres gårder av norrøn karakter fortsetter jakt og fangst å være den viktigste ervervsformen gjennom hele jernalderen (ibid:174.) En rekke funn, blant annet fangstmarkgraver, en z-formet skinnskraper og ski av samisk type kan tilknyttes en samisk identitet, mens flere funn har typisk norrøn karakter. Jernalderbefolkninga i Østerdalen har likheter med både den samiske jakt- og fangstkulturen lenger nord og den norrøne jordbruksbefolkninga i sør og ifølge Bergstøl har det eksistert både en samisk og en norrøn identitet i området (ibid 185). Også historiker Leiv Olsen (2010) imøtegår oppfatninga om at samene først kom til Sør-Norge på 1500-tallet. Ifølge L. Olsen taler både arkeologiske og skriftlige kilder, samt stedsnavn og språklige indikatorer, for at den samiske tilstedeværelsen i Sør-Norge har røtter lengre tilbake. Han argumenterer for at den sørsamiske historia må omskrives og at den samiske bosetninga i jernalderen strakte seg helt fra Hardangervidda i sør og nordover (ibid:191).

I Trøndelag har trolig også jernproduksjon vært en del av høvdingenes maktgrunnlag. Allerede fra romertid har jernutvinning i regionen hatt en industriell karakter. Forskning har vist at jernproduksjonen hadde et omfang langt over lokalt bruk (Stenvik 2005:115). Den omfattende jernproduksjonen forutsetter at arbeidskraft og ressurser har vært organisert og at et distribusjonsapparat har sørget for transport av forsyninger og produkter. Kunnskapen bak jernteknologien har sannsynligvis vært forbeholdt spesialister. Det har antagelig vært behov for å gå i lære hos en spesialist for å tilegne seg den kunnskapen og ferdighetene som var nødvendig for å kunne fremstille jern. Lars Stenvik (2005:117) argumenterer for at jernproduksjonen har vært kontrollert av høvdingen og utgjort en del av høvdingenes maktgrunnlag. Høvdingen har trolig hatt kontroll over spesialister som hadde kunnskap om teknologien. Videre har han organisert arbeidsstyrkene og administrert og kontrollert transportleveranser av jernmalm inn til anleggene og ferdig produkt ut av anleggene.

I Nord-Norge er det funnet spor etter jernproduksjon på Hemmestad i Kvæfjord og Flakstadvåg på Senja. Anleggene er datert til førromersk og romersk jernalder og var kun i bruk en begrenset periode (Jørgensen 2010:25 og 48). I motsetning til i Trøndelag var jernproduksjonen i Nord-Norge svært begrenset. Jernproduksjon fikk aldri et skikkelig fotfeste i Nord-Norge, noe Roger Jørgensen tror skyldtes sosiopolitiske, strukturelle forhold. Den norrøne makteliten var med i et europeisk institusjonelt handelsnettverk hvor jakt- og fangstprodukter fra samiske områder og jernprodukter fra Trøndelag inngikk i nettverket.

Ifølge Jørgensen lot den nordnorske eliten de trønderske stormenn få ha jernproduksjonen i fred, fordi det tjente felles interesser med hensyn til balanse i handelsrelasjonene. Handelsbalansen ble opprettholdt ved hemmeligholdelse av kunnskap fra trøndernes side, samt at de nordnorske handelsmenn slo ned på forsøk på jernproduksjon av en større skala i sin egen landsdel (Jørgensen 2010:203).

Allianser; giftemål, gavebytte og gjestebud

En måte for stormenn å beholde sine maktposisjoner på var å inngå allianser med andre stormenn. Giftemål var en utbredt alliansestrategi (Storli 2003:160). Slektskap ble regnet både gjennom morsledd og farsledd og ved giftemål ble to ætter knyttet til hverandre. Inger Storli (1991) har undersøkt 14 graver i Nord-Norge med både samiske og norske elementer og ifølge henne har alle gravene norrøn morfologi, det vil si at de enten er røysgraver, hauggraver eller flatmarksgraver². Gravgodset er derimot av blandet karakter. Gravene har både smykker av østlige opprinnelse, samt gjenstander av mer norrøn karakter. Storli konkluderer med at nesten alle ”blandede” graver er kvinnegraver. Klesdrakt og smykker er personlig utstyr og man kan derfor anta at smykkene tilhørte de kvinnene som ble gravlagt. Østlige smykker blir tolket som en etnisk markør for samiske kvinner. Storli lanserer en teori om at de blandede graver er et uttrykk for giftemålsallianser mellom døtre til samiske stormenn og norrøne høvdinger. Alliansebygging var en viktig del av det norrøne samfunnet og giftemål med samiske kvinner kunne være en måte å skape allianser med en samisk elite. Storli henviser også til kvinnegraver med norrøne smykker i samiske områder og tolker det dit hen at giftemålsallianser har gått begge veier. Menn fra den samiske eliten har også giftet seg med døtre til norrøne stormenn (Storli 1991:98-100).

I tillegg til giftemål var utveksling av gaver en strategi for å vedlikeholde eller inngå nye allianser på. Gave var en form for gjensidig kontrakt med rettigheter og forpliktelser for både giver og mottaker. Å gi en gave innebar en forventning om en gjenytelse. Å motta en gave ble oppfattet som å stå i gjeld til den man fikk gaven fra. Ved å gi og motta gaver innledet og opprettholdt stormenn sosiale og politiske forbindelser (Skre 1998:18-19, Solberg 2003:87). Eddadiktet *Håvamål* kan belyse hvilken betydning gavebytte hadde i det norrøne samfunnet (Sigurdsson 2010:17-18). Man antar at *Håvamål*, som er en samling ordspråklignende

² Audhild Schanche (2000:95-96) har dog stilt spørsmålsteget ved røysgravens utelukkende norrøne tilknytning. Ifølge A. Schanche er det ikke alltid et klart skille mellom norrøn og samisk gravskikk og dette gjelder i særlig grad ulike røysformer.

gudedikt, ble laget rundt år 1000 og nedskrevet omtrent to hundre år etterpå. Følgende strofer vitner om gavebyttet og vennskapets viktighet:

*Klær og våpen er vennegaver, slikt gjør vennskapet synlig:
Det varer lengst, om lykken er god, når vennene veksler gaver.
For vennen sin skal en være venn og gjengjelde gave med gave;
Men ler en av deg, så le igjen, lønn han med løgn for svik* (Håvamål vers 41-42).

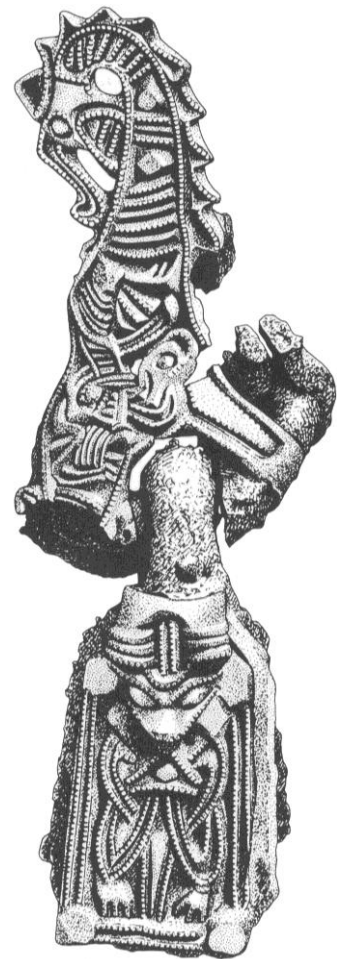
Ifølge Håvamål var det viktig at gavebytter ble offentlig kjent og var synlige utad. Andre skulle vite at en hadde et nettverk av venner som kunne gi støtte i eventuelle konflikter og eventuelt avskrekke fiender fra angrep. Håvamål beskriver i første rekke vennskap mellom likeverdige stormenn og det er et skille mellom gode og dårlige venner; *“Den gode og trofaste vennen skal pleies godt, men den dårlige skal brukes som redskap i det politiske spillet”* (Sigurðsson 2010:25). I tillegg til den maktpolitiske funksjonen, kunne gaven også ha en symbolsk, mytologisk funksjon. Enkelte gjenstander ble tilknyttet spesifikke egenskaper, myter og sagn og ved overrekkelse ble gavens mytiske innhold stadfestet og repetert (Hedeager 1999:23).

I tillegg til gavebytte var også drikkegilder og gjestebud uttrykk for gavmildhet (Sigurðsson 2010:25 Solberg 2003:89). Høvdingene arrangerte gjestebud for at tilhengere skulle forbli lojale og for å opprettholde sine maktposisjoner. På høvdingsetet Borg i Lofoten er det funnet skår etter importerte frankiske glassbeger og keramikkanner som kan sees i sammenheng med drikkegilder (Stamsø Munch m. fl. 2003:72-73). I sagalitteraturen er flere av hendelsesforløpene lagt til gildehallen. Avtaler og allianser ble inngått under gjestebud. Også konflikter og feider kunne oppstå under gildet. Gjestebudet foregikk som oftest hos stormenn, enten i langhuset eller i en særegen gildehall. På høvdingsetet Borg i Lofoten har trolig et av rommene i langhuset hatt funksjon som hall (ibid 2003:65). På Hovde på Ørlandet er det gjort undersøkelser av et gårdsanlegg fra jernalderen og noen av strukturene er tolket som en frittstående gildehall (Stenvik 2005:128).

3.2. Dyreornamentikk og ikonografiske gjengivelser

Den germanske eller den nordiske dyrestilen som oppsto på begynnelsen av 400-tallet, omfatter i tillegg til dyrefigurer også mennesker, særlig ansiktsmasker, geometriske mønstre og flettebånd i flatedekkende mønster. Dyreornamentikken pryder en rekke gjenstander, fra smykker og våpen til treskurd og tekstiler. Man antar at stilen oppsto i Sør-Skandinavia for så å spre seg til kontinentet og det angelsaksiske England. På bakgrunn av stilistiske formuttrykk

delte den svenske arkeologen Bernhard Salin dyrestilen inn i tre stiler, stil I-III, som grovt dateringsmessig utgjør folkevandringstid, merovingertid og vikingtid. Den siste fasen avsluttes på midten av 1100-tallet. Stil I består av stiliserte dyr og dyrehoder og spiralformer i et innviklet flatedekkende mønster. Av og til opptrer også menneskehoder, gjerne i kombinasjon med dyreelementer. Ved slutten av perioden blir dyrefigurene kombinert med båndfletting i en zoomorfisert (dyreaktig) flettebåndstil. I stil II er flettebåndmønstre fremtredende, mens dyrefigurene blir mindre vektlagt. Dyrefigurene blir mer oppløste og for et utrent øye er det vanskelig å få øye på dyrene i flettemønsteret. I Norden opptrer også dyrefigurer med bakovervendte hoder og lange gapende kjefter. I forhold til den foregående stilen er stil II mer ensartet og det standardiserte formspråket har vært kjent over store deler av Europa. Stil III er å anse som en nordisk videreutvikling av den germanske dyrestilen. De nesten helt oppløste dyrene får tilbake sin zoomorfe karakter. I tillegg opptrer planteornamentikk og ranke-motiver. Det er mange regionale variasjoner med hensyn til datering av faseovergangene og innad i de skandinaviske landene er det flere forskjellige underinndelinger av stil I-III. (Hedeager 1999:57-62 og 2004:219-220, Hedeager og Østmo 2005:356, Kristoffersen 1997:54-63, Solberg 2003:180-184)

Figur 3.1. Beslag i Borrestil, stil III.
Etter Christensen m.fl. 1992:21.

Tross kronologiske og regionale variasjoner er stiliserte dyrefigurer toneangivende for alle stilperiodene. Dyrene slynger seg ofte inn i hverandre i komplekse mønstre. Dyr i gripe- eller slangeform er vanlig. Forutenom hesten, er det stort sett bare ville dyr som er avbildet og dyrene ser nesten alltid truende eller kampklare ut. De vanligste dyrene er rovfugler med spisst, buet nebb og slanger og i tillegg forekommer ulv og villsvin ganske ofte. Både hele dyr og oppdelte dyr er avbildet. Noen dyrefigurer er sammensetninger av ulike dyr. Noen figurer er kombinasjoner av menneske og dyr, for eksempel dyrekropper med menneskehoder eller motsatt. Ifølge Lotte Hedeager representerer dyreformene mange lag av mening og den

multivokale representasjonen er et av hovedaspektene i dyreornamentikkens symbolspråk (Hedeager 2004:220-225).

Tradisjonelt har dyreornamentikken vært anvendt som grunnlag for typologi og kronologi. I de senere tiårene derimot har arkeologer vært mer opptatt av det symbolske aspektet. Inspirert av Lévi-Strauss' strukturalistiske tilnærming vektlegger Siv Kristoffersen (2000a) de levendegjørende og transformative effektene i dyreornamentikken. Flere gjenstander med dyreornamentikk er forgylte og med en reliefformet overflate, noe Kristoffersen anser som meningsfulle effekter ment for å gi gjenstandene et levende uttrykk. En tredje levendegjørende metode er splitt-representasjon, der dyrenes sideprofiler er avbildet mot hverandre slik at de sammen danner en frontprofil. Ved splitt-representasjon blir to dyreprofiler satt sammen, eller transformert til et nytt dyr og ifølge Kristoffersen blir ornamentikken ikke bare en avbildning av dyret, men selve dyret omskapt til flat form. Den transformative effekten får ekstra virkning ved at dyrene fremstår som delvis skjulte, oppdelt i flere kroppsdelar eller i tilfeller der motivene består av kombinasjoner av dyr/menneske. Ifølge Kristoffersen symboliserer dyreornamentikken med sine levendegjørende effekter den norrøne religionens transformative aspekter; sjelereiser og hamskifte (Kristoffersen 2000a:267-272).

Figur 3.2. Rekonstruksjon av en hjelmlate fra Vendel i Uppland datert til merovingertid. Figuren skal trolig forestille Odin og hans ravner. Etter Meulengracht Sørensen og Steinsland. 1994:53.

Troen på hamskifte var et sentral element i den norrøne religionen. I den norrøne forestillingsverden inngikk mennesker og dyr i et dualistisk forhold og individet kunne i noen sammenhenger veksle mellom å være dyr og menneske. Sagalitteraturen forteller om flere tilfeller der både guder og mennesker opptrer i dyreham, blant annet blir mennesker omtalt som ulvheðner

og berserker (Price 2002:366). Ulvheðner blir ansett som grufulle og blodtørstige krigere, mens berserker blir regnet som villmenn som i en ekstaselignende tilstand sloss som bjørner uten å verken kjenne frykt eller smerte. Ifølge Hedeager kan man ane “skyggene” av de transformativ aspektene i dyreornamentikken. Motiver med kombinerte dyr/menneskefigurer kan relateres til forestillinger om hamskifte (Hedeager 1999:86-88 og 2000:225-247).

Et annet karakteristisk trekk ved den norrøne religionen var seid og spådomskunst (Hedeager 1999:61-65, Solli 2002:77). Seid var en form for magi og det skilles mellom hvit og svart seid. Den hvite seiden besto av spådomskunst, mens den svarte seidens formål var å bringe ulykke, død og fordervelse (Solli 2002:129). Utøvelse av seid var i hovedsak relatert til kvinner. Det kan virke som et paradoks at Odin, den mektigste guden av alle, var seidens gud og dermed befattet seg med noe som ble ansett som kvinnelig. Brit Solli (2002) argumenterer for at Odins kvinnelige trekk og “skeive” karakter var en sentral del av hans transendentale og grenseoverskridende evner. Det er en utbredt oppfatning at den norrøne seiden var av sjamanistisk karakter. Guden Odin beskrives i sagalitteraturen som en sjaman som kunne iføre seg dyreham og reise til andre verdener (Hansen og Olsen 2004:351). Solli (2002:139) skiller mellom to typer sjamanisme der den første typen innebærer sjelereiser til andre dimensjoner, mens den andre typen innebærer at seidutøveren har kontakt med den utenomjordiske verden uten å foreta sjelereise. Ifølge Solli er den siste typen karakterisk for de norrøne menneskene. Seidutøveren fikk kontakt med den andre verdener gjennom hjelpeånder. Hjelpeånder var som regel dyre- eller fugleånder. Dyreornamentikk og avbildninger av dyr på gjenstander kan tolkes som et uttrykk for de bakomforliggende sjamanistiske forestillingene innenfor den norrøne seiden (Hedeager 1999:77).

Ikonografiske gjengivelser på gjenstander kan relateres til ideologiske forestillinger og myter vi kjenner fra den norrøne sagalitteraturen. Nedenfor skal jeg se nærmere på en av mytene, hierogami-myten. *Hieros gamos* er en myte om et hellig bryllup mellom personer av mytisk karakter, fortrinnsvis mellom guder og jotunkvinner. Religionshistoriker Gro Steinsland (1991) relaterer flere skriftlige norrøne kilder, blant annet skaldekvadene *Ynglingatal* og *Háleygjatal* og eddadiktet *Skírnismál* til hierogami-myten. I skriftene inngikk samfunnets herskerklasse i mytene ved et påstått genealogisk opphav tilbake til det hellige bryllupet. Ifølge *Háleygjatal* var guden Odin og jotunkvinnen Skade det genealogiske opphavet til Sæming, som regnes som stamfar til Håløygætta og den senere Ladejarleætta (Steinsland 1991:20-22). Skriftene inkluderer rekvisittene ringer, epler og staver, gjenstander som ble

ansett som regalier eller tegn på herskermakt blant eliten og ifølge Steinsland er hersker-tegnene et vitnemål om at hierogami-myten i skriftene uttrykker norrøn fyrsteideologi.

Et særeget arkeologisk materiale, gullgubber (gullblekker), kan relateres til norrøne myter, blant annet forestillinga om *hierogamos*. På flere av gullgubbene er det et parmotiv, avbildninger av en mann og en kvinne som står vendt inn mot hverandre. I tillegg er hersker-tegnene ring og stav representert, noe Steinsland (1991:156-160) tar til inntekt for at gullgubbene uttrykker hierogami-myten og fyrsteideologi. På Borg i Lofoten er det funnet fem gullgubber i et stolpehull i det rommet som trolig fungerte som gildehall (Stamsø Munch m. fl. 2003:74) og på Mære, ved Sparbu i Nord-Trøndelag, er det funnet 23 gullgubber i et eldre kulturlag under ei middelalderkirke (Solberg 2003:263). Gullgubbene er funnet i tilknytning til haller, høyetestolper eller hustufter som er blitt tolket som offentlige kultplasser. De har blitt nedagt i jorden, fortrinnsvis ved stolpehull, og har trolig fungert som et slags offer eller marking av ideologisk makt (Solli 2002:211, Steinsland 1991:157).

Figur 3.3. Gullgubbe fra Borg i Lofoten.
Foto: Mari Karlstad. Etter Storli 2006:167.

Fra midten av første årtusen var den germanske dyrestilen spredt over store deler av Europa, noe Hedeager (1999) anser som et uttrykk for eksistens av et felles ideologisk tankegods blant den germanske eliten i dette området. Hedeager oppfatter oppkomsten av dyreornamentikk som vitnemål om etablering av Odin-kulten og et fyrsteideologisk tanke sett blant herskereliten. Opphavsmytten Scandza med krigerguden Odin som stamfar er et viktig element i Odin-kulten. Eliten i det germanske området anvendte den guddommelige opphavsmytten og tilbakeførte deres opphav til guden Odin og for å legitimere deres maktgrunnlag. Ved å stå i direkte forbindelse med det guddommelige kunne herskerne pårope seg en spesiell hellig stilling blant folket. (Hedeager 1999: 31-34 og 57-58)

3.3. Kvinnens rolle i jernaldersamfunnet

Både skriftlige og arkeologiske kilder gir inntrykk av en tradisjonell arbeidsdeling mellom mann og kvinne. Gudediktet *Rigstula* i den eldre *Edda* er blitt anvendt for å beskrive de ulike stendene (Meulengracht Sørensen og Steinsland 1994:104). I *Rigstula* avlegger guden Heimdall et besøk hos de tre ulike stendene; trellene, bøndene og herskereliten. Diktet gir en rekke opplysninger om samfunnsforhold og kvinnens gjøremål. Heimdall besøker først trellene og i likhet med de mannlige trellene var trellekvinnenes arbeidsoppgaver dyrestell og fysisk kroppsarbeid på åkrene. Etter å ha tilbrakt tre netter hos trellefamilien besøker Heimdall bondestanden hvor han også blir i tre netter. Mens husbonden arbeidet utendørs med gårdsarbeid, foregikk bondekvinnens arbeidsoppgaver innendørs. I tillegg til å servere mat var kvinnen opptatt med spinning og veving. Til slutt på sin vandring besøker Heimdall samfunnets herskere. Husfruas oppgaver i hallen var å servere mat. Bevertninga var storslagen med linduk og vinkanner;

*Så tok Mor en mønstret duk,
kvit av lin, la den på bord;
siden tok hun tynne leiver,
lys av hvete og la dem på duken.*

*Fram bar hun bugnede fat prydet med sølv;
satte på bordet stekte fugler, flesk og kråser,
sølvslåtte krus, en kanne med vin;
de drakk og drøste til dagen hellet.*

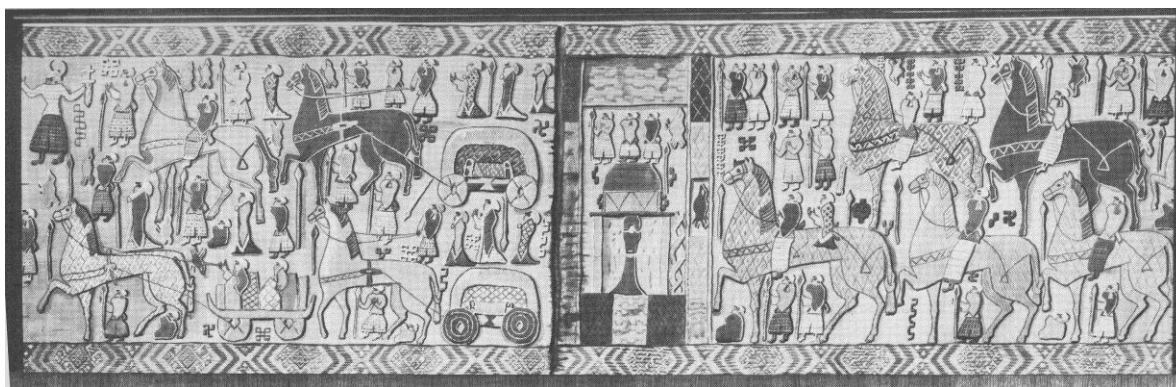
Rigstula vers 31 og 33. Etter Holm-Olsen 1975:153.

Arkeologiske kilder bekrefter en arbeidsmessig fordeling der menn drev med utearbeid, mens kvinners arbeidsoppgaver til dels foregikk innendørs (Dommasnes 1987:75). Funn av sigder i kvinnegraver tyder på at kvinner også har deltatt i utendørs arbeid. Mengden tekstilredskaper og husgeråd i kvinnegraver vitner om en tradisjonell arbeidsdeling.

Selv om det var en arbeidsdeling mellom kjønnene var partnerne trolig relativt likeverdige. Skal vi tro de skriftlige kildene var menn ofte borte fra gården, enten på handel- og plyndringsferder eller i krigsaktiviteter. I tilfeller hvor husbonden var bortreist i lengre tidsrom har kvinnen trolig overtatt mannens ansvarsoppgaver hjemme (Dommasnes 1987:75). Flere rike kvinnegraver vitner om mektige kvinner. I særklasse er nok kvinnen som ble gravlagt i Osebergskipet, som fikk med seg både vogner, sleder, hester og sannsynligvis også en trell (Jesch 1991:31, Solberg 2003:264-265). Den gravlagte kvinnen i Osebergskipet var trolig en hovgydje, en kvinnelig prestinne, noe jeg vil komme tilbake til senere.

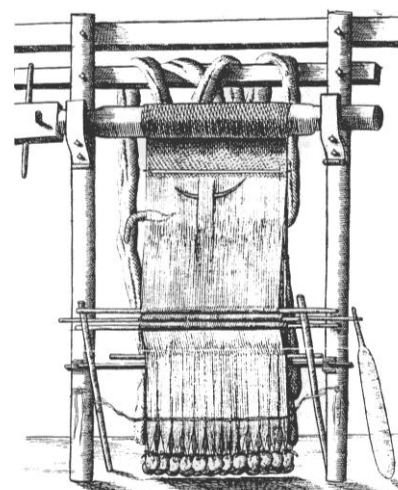
De gamle norske landskapslovene er brukt retrospektivt for å belyse kvinnens rettsstilling i jernalderen. Det var menn som sto for rettspleie og juridiske bestemmelser på tinget. En ugift kvinne var juridisk sett underlagt sine mannlige slektninger. Giftmål var å betrakte som en allianse mellom to familier. Ved giftmål fikk døtre en medgift som forskudd på arv og medgiften forble kvinnens eiendom gjennom livet (Dommasnes 1987:67). Ved ekteskap ble hustruen underlagt sin husbond i juridisk forstand, men tilhørte likevel fremdeles sin egen slekt (Meulengracht Sørensen og Steinsland 1994:104-107). Ifølge sagalitteraturen hadde kvinner anledning til å kreve skilsmisse (Dommasnes 1987:67). Flere arabiske samtidige kilder kommenterer skandinaviske kvinners relative frihet og at kvinner hadde rett til å skilles fra sin husbond (Jesch 1991:92, Solli 2002:76). Dersom husbonden døde forvaltet enka gård og grunn på vegne av mindreårige barn som var de rettsmessige eierne. I tilfeller hvor det ikke eksisterte nære mannlige slektninger kunne arven i sin helhet tilfalle enka (Jesch 1991:56). Jernaldersamfunnet var preget av voldelige konflikter og kriger og antallet enker har trolig vært stort (Dommasnes 1976 jf. Solberg 2003:269) Inskripsjoner på runesteiner forteller om flere enker som hadde arvet rikdom og eiendom etter sine ektefeller (Jesch 1991:55). Ifølge landskapslovene hadde enker en relativ autonom stilling i juridisk forstand (Dommasnes 1987:67). Funn av vekter og vektlodd i kvinnegraver forteller at også kvinner har deltatt i handelsvirksomhet (Jesch 1991:39). Den skriftlige kilden *Vita Anskarii* fra ca. 875 e.kr, som omhandler Angars misjonsvirksomhet i Sør-Skandinavia, omtaler kvinner som forvaltet store formuer og som var engasjert i handelsvirksomhet (ibid:90-90).

Både menn (goder) og kvinner (gydjer) kunne lede kultiske handlinger som blot og ofringer (Solli 2002:92). Enkelte forskere, blant annet Gro Steinsland og Kari Vogt, hevder at kvinner var sentrale kultutøvere i en særegen volsekult som foregikk innenfor gårdens private sfære (Solli 2002). Noen kvinner var volver, det vil si spåkvinner med evne til å kunne se i både fortid og fremtid (ibid:93). I den rike grava fra Oseberg er det funnet flere gjenstander av kultisk karakterer, blant annet en prosesjonsvogn, fire sleder, fem ornamenterte dyrhode-stolper og fem rangler (Christensen m.fl. 1992:58-60). Det kan tenkes at den gravlagte kvinnen har vært en hovgydje og en volve tilknyttet Frøyakulten (Solli 2002:225). En billedvev fra skipsgrava som viser et kultisk opptog med hester, vogner og mennesker støtter overnevnte antagelse (Christensen m.fl. 1992:238, Jesch 1991:124, Solli 2002:227). Skriftlige kilder beretter også om kvinnelige religiøse ledere. I *Sagaen om laksdølene* berettes det om en volves begravelse (Solli 2002:227) og i en irsk skriftlig kilde beskrives hustruen til vikinghøvdingen Turgeis som en hedensk prestinne (Jesch 1991:108).

Figur 3.4. Rekonstruksjon av billedvev fra Oseberggrava. *Etter Jesch 1991:125.*

Kristoffersen (1997) har sett nærmere på noen arkeologiske gjenstander som forekommer i rike kvinnegraver fra jernalderen. Ifølge Kristoffersen har flere rike graver tekstilredskaper og særlig er vevsverdet blitt forbundet med rike kvinnegraver. Vevsverd er antatt til å ha fungert som rennebom ved veving, med paralleller til den tradisjonelle oppstadveven. Kristoffersen foreslår at produksjon av finere vevde ulltekstiler kan ha vært et av gjøremålene til kvinner på rike storgårder. Å kunne veve slike fine tekstiler kan ha krevd spesialisert kunnskap som har vært forbeholdt husfrua. Tekstilene kan ha inngått i en sfære av prestisjegjenstander og kanskje også vært en eksportvare. Vevsverd av jern kan ha vært et symbol på tekstilproduksjonens økonomiske og sosiale betydning (ibid:193). Vevsverd og andre veveredskaper kan også relateres til ideologiske forestillinger, der veveren blir sett på som en sannsynseerske. Koblinga mellom veveren og magiske evner som seerske har tradisjoner i fellesgermansk tradisjon (ibid:196).

Figur 3.5. Tegning av en islandsk oppstadvev av S. M. Holm fra 1778. *Etter Meulengracht Sørensen og Steinsland. 1994:106.*

Nøkler er et annet gjenstandsmateriale som er blitt forbundet med rike kvinnegraver. Ifølge Kristoffersen er nøkler relatert til det eksklusive øvre sosiale sjikt, både i Skandinavia og øvrige germanske områder (Kristoffersen 1997:194). I sagalitteraturen og middelalderlovgivningen er det eksempler på at nøkler og nøkkelknipper er blitt tilknyttet bryllups-seremonier der overrekkelse av nøkler til bruden er et uttrykk for husfruestatus. I eddadiktet *Rigstula* blir det nevnt at kvinner mottok nøkler ved ekteskapsinngåelse;

*Heim kjørtes nå med nøkler i beltet
og geitskinnskjole giftet til Karl.
Snør het hun, satt under brudelin;
gift ble de, byttet ringer,
redde seng og satte bo.*

Rigstula vers 21. Etter Holm-Olsen 1975:152.

I fellesgermanske områder var nøkkelen også et symbol på husfruestatus, der husfrua hadde ansvar og kontroll over forråd og andre materielle verdier knyttet til husholdet. Å bære nøkler synlig var et symbol på husfruas myndighet over husets rom og kister. Nøkler har ikke bare hatt en praktisk funksjon som del av en låsemekanisme. Noen nøkler har ut fra konstruksjonsmessige faktorer ikke blitt brukt til å låse opp låser med, men kun hatt en pryd- og symbolfunksjon. Det kan også knyttes et symbolsk meningsinnhold til nøkkelen som gjenstand. Nøkkelen kan symbolisere inngang og utgang ved ritualer og adgang til magiske hemmeligheter. (Kristoffersen 1997:188-189, Meulengracht Sørensen og Steinsland 1994:115, Solberg 2003:269)

3.4. Oppsummering

I yngre jernalder ser det ut til å ha vært et tjuetalls småriker i Norge. I løpet av yngre jernalder foregikk det en maktkonsolidering der noen stormenn underla seg stadig større områder. Høvdingdømme er et begrep som er blitt anvendt for å belyse økonomiske og politiske strukturer i jernalderen. Sentralt i høvdingdømmemodellen er distribusjon og sentrumomland. Skre bruker ikke begrepene høvding og høvdingdømme, men kaller den herskende eliten for aristokratiet og vektlegger deres akkumulering av jordegods. Steuer forklarer jernaldersamfunnet ut fra en personforbundsstatmodell der hærkonger var tilknyttet en herskare av bønder og krigere. I Steuers modell er overskuddet fra krig og plyndringer det viktigste maktgrunnlaget. Etter mitt syn er begge samfunnsmodellene relevante for forståelsen av jernaldersamfunnet. Rike gravfunn fra perioden vitner om akkumulering av makt og støtter opp om en høvdingdømmemodell, mens flere våpenfunn tyder på tilstedeværelse av en krigerelite som kan ha inngått i forbundslignende allianser.

Høvdingenes maktgrunnlag synes å ha vært basert på jordegods og andre naturressurser. I Nord-Norge har trolig finneskatten og handel med samer vært hovedgrunnlaget for høvdingenes rikdom og *Ottars beretning* gir en god beskrivelse av denne rikdommen. Jakt- og fangstprodukter har trolig også vært viktige i Sør-Norge. Både skriftlige og arkeologiske kilder gir grunnlag for å hevde at enkelte innlandsområder i Sør-Norge har vært befolket av

samiske grupper og i likhet med L. Olsen og Bergstøl ser jeg behovet for en bredere fleretnisk tilnærming i jernalderforskninga også i sørnorske områder. I Trøndelag har jernproduksjon hatt et omfang utover lokal etterspørsel og trolig vært organisert av høvdinger eller stormenn. Det kan synes som om jernproduksjonen i Nord-Norge har vært av mindre betydning.

Den germanske eller nordiske dyrestilen ble utviklet i folkevandringstid og varte til tidlig middelalder. Kristoffersen og Hedeagers vektlegging av dyreornamentikkens sosiale aspekter bidrar etter mitt syn til en bedre forståelse av jernaldersamfunnets sosiale meningsstrukturer. Kristoffersen vektlegger dyreornamentikkens levendegjørende virkning og dens transformative karakter. Seid og sjamanisme var sentrale aspekt i norrøn mytologi, noe som også gjenspeiles i dyreornamentikken i form av levendegjørende effekter og figurlige kombinasjoner mellom dyr og mennesker. Hedeager tolker dyreornamentikk som et uttrykk for fyrsteideologi og herskerelitens behov for å legitimere deres maktgrunnlag. Gullgubber blir ansett for å være ikoner for opphavsmysten *hierogamos* og fyrsteideologi.

Tross en tradisjonell arbeidsdeling, kan det virke som om kjønnene var relativt likeverdige. Både skriftlige og arkeologiske kilder vitner om mektige kvinner med store rikdommer og noen kvinner var trolig også engasjert i handelsvirksomhet. Nøkler og vevsverd er arkeologiske gjenstandskategorier som er relatert til rike kvinnegraver og tillegg til praktiske funksjoner kan de også ha hatt en symbolsk funksjon.

Kapittel 4. Beskrivelse av hvalbeinsplatene

I dette kapittelet vil jeg gi en beskrivelse av samtlige hvalbeinsplater som er funnet i Norge. Før selve beskrivelsen vil jeg redegjøre for valgte definisjoner og materialebegrensninger. Først vil jeg beskrive de nordnorske hvalbeinsplatene. Deretter vil jeg omtale hvalbeinsplatene som er funnet i Midt-Norge og til slutt vil jeg beskrive ei plate som er funnet på Østlandet. Inndelinga er basert på nåværende geografiske grenser. Som nevnt i innledninga kan ikke min oversikt over hvalbeinsplater anses som endelig.

4.1. Definisjon og materialebegrensninger

Flere funn som er blitt regnet som hvalbeinsplater i tidligere oversikter har verken tegn til utskjæringer eller ornamentikk. På flere lokaliteter i Nordland og Troms er det er funnet fragment av hvalbein som ikke er blitt kalt hvalbeinsplater, selv om de har samme morfologi som overnevnte funn³. En felles definisjon er nødvendig for at distribusjonsmønsteret skal være representativt;

Jeg definerer ei hvalbeinsplate som et flatt stykke hvalbein med rektangulær form som i tillegg må ha utskjæringer eller innrisset dekor. Fragment av hvalbeinsplater er tatt med dersom de har ornamentikk eller utskjæringer og rektangulær form av en størrelse som utelukker andre gjenstandstyper, for eksempel vevsverd, vabein eller skinnskrapere.

I min beskrivelse blir platenes lengde, bredde og tykkelse oppgitt. Med lengde menes avstanden mellom de to korteste parallelle sidene av platen. Dersom platen har dyrehodeutskjæringer eller andre utskjæringer blir dette inkludert i lengden. Med bredde menes avstanden mellom de to lengste parallelle sidene av platen. Med tykkelse har jeg tatt utgangspunkt i største målte tykkelse. I min beskrivelse nevner jeg flere ganger kantlinje. Med kantlinje mener jeg en innrisset linjestrek omtrent en halv til en centimeter innenfor kanten på platens forside, som er parallell med enten platens kortside eller langside. Begrepet kantlinje inkluderer også innrissede streker som danner omriss på dyrehoder og andre utskjæringer. Jeg har ikke beskrevet platenes bakside eller spor etter tilvirkning i dette kapittelet. Jeg har også

³ Eksempler på funn fra lokaliteter i Nord-Norge som har lignende morfologi; *Ts 3538, Ts 4520, Ts 4528, Ts 5374, Ts 6298, Ts 6347, Ts 6768, Ts 7246, Ts 9395, Ts 9566, Ts 9894, Ts 10120, Ts 10272 og Ts 10663*

unnlatt å nevne om platene er slette, konkave eller konvekse. Morfologi og framstillingsprosessen bak hvalbeinsplatene vil bli diskutert senere i oppgaven. Med hensyn til hvalbeinsplatenes funksjon har jeg beskrevet om platenes forside har huggemerker, skjæremarker eller bruksspor i form av et glattere parti. Jeg har ikke kommentert skjære-, hugge- og bruksspor på hvalbeinsplater som jeg ikke har sett på nært hold, med unntak av ei plate fra Trondheim, noe jeg vil komme tilbake til senere. Med huggemerke menes antatte merker etter øks, mens skjæremarker er mulige spor etter kniv. Generelt er huggesporene dypere og bredere enn skjæresporene. I noen tilfeller er det vanskelig å skille mellom hugge- og skjærespor. Med bruksspor i form av et glattere parti menes et område på platas overside som er glattere, og i noen tilfeller blankere, enn det øvrige området. Alle overnevnte variabler er vurdert ut fra visuell observasjon og er derfor subjektive.

4.2. Beskrivelse av hvalbeinsplater fra Nord-Norge

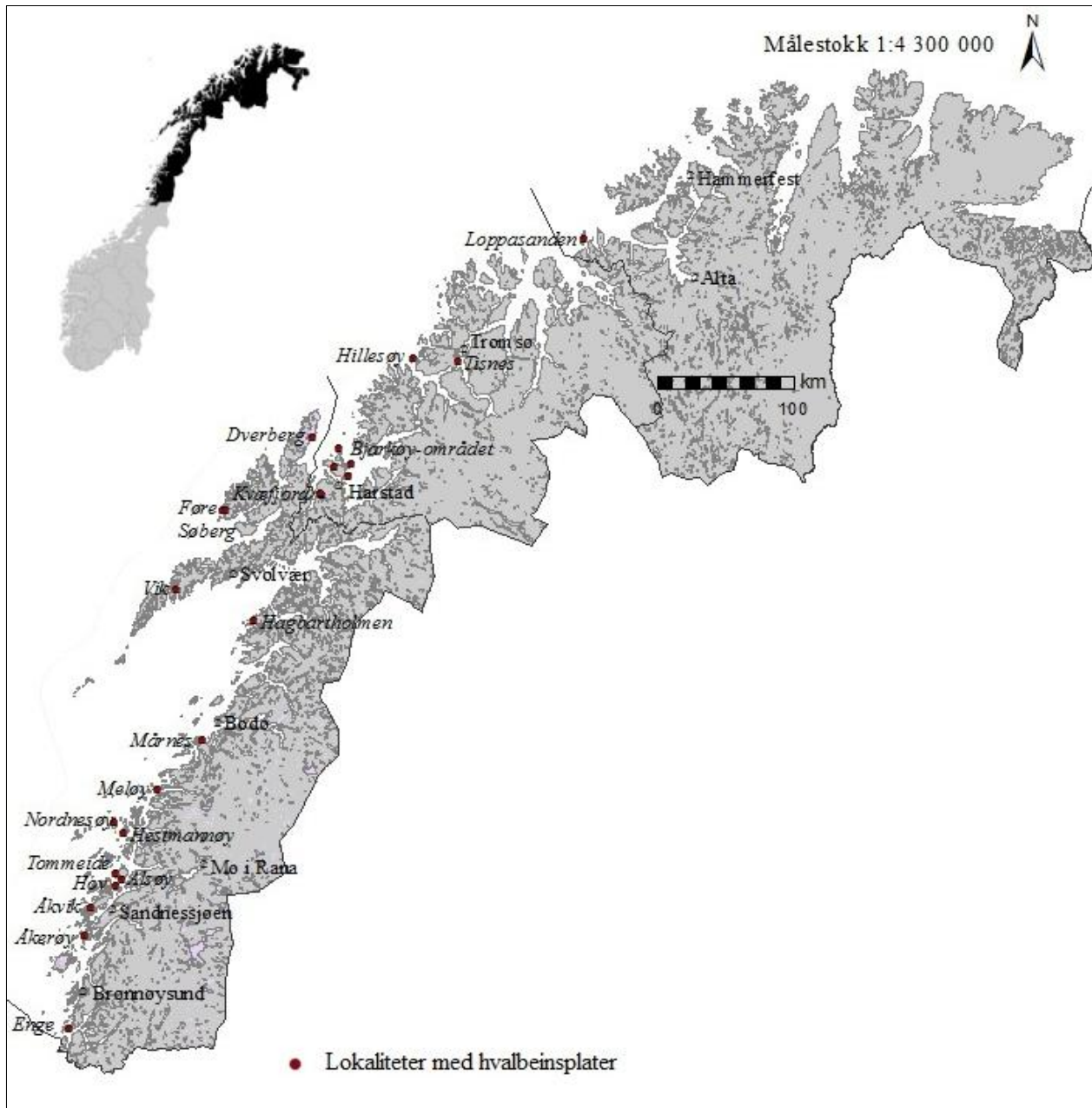
Det er funnet til sammen 29 hvalbeinsplater i Nord-Norge⁴. Den fylkesvise fordelinga er ei plate fra Finnmark, elleve fra Troms og sytten fra Nordland.

Ts 6360 h - Loppasanden

Hvalbeinsplata fra Loppa er den plata som er funnet lengst mot nord og den eneste fra Finnmark. Øya Loppa ligger ytterst på Finnmarkskysten med storhavet som nærmeste nabo i vest. På området Loppasanden ble det avdekket ei grav i et flygesandsområde under veiarbeid i 1962. Grava ble utgravd samme år av arkeolog Povl Simonsen fra Tromsø museum. Funn av jernnagler i grava ble tolket i retning av at den døde har ligget i en trekiste (Simonsen 1962). I tillegg til hvalbeinsplata ble det funnet deler av et skjelett, to skålformede ovale bronsespenner, ei rund bronsespenne med gripedyrsornamentikk, en arming av bronse, et kjede av bronse, perler og noen jernredskaper (*Ts 6360 a-n*). Både spennene og perlene var plassert på brystet til den gravlagte. Sjøvold (1974:175-177) daterte grava til tidlig vikingtid på bakgrunn av de ovale bronsespennene. Ut fra gjenstandsmaterialet ble grava karakterisert som en kvinnegrav. Undersøkelser av skjelettmaterialet sådde derimot tvil om skjelettets kjønn. I et brev skrev Bernhard Getz fra De Schreinerske samlinger (tidligere Anatomisk Institutt) i Oslo følgende: "*Ts. 1962/59, Loppa, er godt bevarte skjelettdeler fra en langskallet*

⁴ I tidligere oversikter er ytterligere to fragmenter av hvalbein, *Ts 3497 k og l* fra Uttakleiv i Lofoten, blitt regnet som hvalbeinsplater (Owen og Dallan 1999:202). I appendiks 2 er det bilde av funnene.

mann i 30-årsalder med legemshøyde ca. 165 cm” (Getz 1963). Jeg vil komme tilbake til Getz` kjønnsbestemmelse av skjeletter i slutten av kapittelet.

Figur 4.1. Oversikt over hvalbeinsplater funnet i Nord-Norge. Illustrasjon: Eva Isaksen.

Hvalbeinsplata fra Loppasanden er komplett og består av ni sammenlimte deler. Plata er 36 cm lang og 26 cm bred. Tykkelsen er 1,5 cm. Det er skåret ut to motstående dyrefigurer i helfigur. Dette er forskjellig fra de fleste andre hvalbeinsplater, der dyreutskjæringene kun består av dyrehoder. Dyrefigurene ligner på hester. Begge dyrene har fire bein som er plassert litt fra hverandre, som om dyrene er i bevegelse. Hodene er vendt bakover. Fra dyrene er det tre bro-lignende utstikkere som er forankret i en utskåret kantramme. Det er også en bro-lignende forbindelse mellom de to dyrene. Det er flere hull i dyrefigurene. De to øverste hullene, som danner buete halser, er boret tvers igjennom plata. Plata har en enkel kantlinje ved venstre langside og en dobbel kantlinje ved høyre langside. Ved kortsidene er det kantborder som består av to parallelle linjer med et skrått lyn-lignende mønster imellom. Kantborden på nedre kortside er svært utydelig. Dyrefigurene har kantlinjer og skravert mønster. Plata har punktsirkler på kantrammen rundt dyrefigurene. Det er ingen synlige bruksspor på plata.

Ts. 4052 f - Hillesøy

Hillesøy er en av flere øyer på yttersida utenfor Kvaløya i Troms. Hvalbeinsplata fra Hillesøy ble funnet i ei grav på gården Nordheim. Grava ble oppdaget under rydningsarbeid i 1938 og ettergravd av Gutorm Gjessing fra Tromsø museum. På bakgrunn av båtnaglens som ble funnet i grava er det mulig at grava har vært ei båtgrav. G. Gjessing (1938a og b) mente liket kunne ha vært lagt under en hvelvet båt. Det ble funnet et menneskeskjelett og flere gjenstander i grava (*Ts. 4052 a-i*). Den avdøde hadde fått med seg flere smykker, blant annet en forgylt, rund spenne eller hengesmykke som opprinnelig har vært et angelsaksisk bronsebeslag. Ifølge Gerd Stamsø Munch (1994) har grava både norrøne og samiske elementer, noe jeg vil komme tilbake til senere.

Hvalbeinsplata fra Hillesøy er sammenlimt av sju fragmenter. Plata fremstår som komplett, selv om ytterste del av dyrehodet på venstre side mangler. Den er 31 cm lang og 27 cm bred og har en tykkelse på 1,2 cm. Plata skiller seg ut stilmessig fordi den har dyrehoder som vender utover og ikke innover som på de fleste andre platene. Det er usikkert om dyrehodene skal forestille bestemte dyr, men hester er den mest nærliggende tolkninga på grunn av halsfasongen. Dyrehodene munner ut i tre utstikkere. Midt imellom dyrehodene er det skåret ut et vinkelformet tverrstykke. Det er punktsirkler både på dyrehodene og på vinkelstykket. På høyre dyrehode forestiller en punktsirkel et øye. Det utskårne partiet har innrissede kantlinjer. G. Gjessing (1939: pl. I) karakteriserte ornamentikken på hvalbeinsplata som eldre

Osebergstil (innenfor stil III) og daterte plata til 800-tallet. Det er ikke synlige bruksspor på plata fra Hillesøy.

Ts 802 - Tisnes

Den andre hvalbeinsplata fra Tromsøområdet ble funnet på gården Tisnes, sør på Kvaløya. Hvalbeinsplata fra Tisnes ble funnet i 1887 i ei grav med steinkiste og skjelett. Grava var rikt utstyrt med blant annet flere bronsesmykker og perler. I tillegg til hvalbeinsplata var det også en kam, en skinnskaper og et vevsverd av hvalbein (Nicolaisen 1887:129). Stamsø Munch (1974 og 1994) betegner grava som en blanding av norrøne og samiske elementer. Et par ovale bronsespenner som ble funnet i grava er typiske for den norrøne vikingdrakten, mens et bronsekjede fra grava peker østover og indikerer en samisk tilknytning (Stamsø Munch 1994). Sjøvold (1974:167) daterte grava til tidlig vikingtid, andre halvdel av 800-tallet, på bakgrunn av de ovale bronsespennene. I 1962 dukket kraniet opp i forbindelse med museets flytting og ble sendt til Anatomisk Institutt i Oslo for en analyse. På nyåret i 1963 fikk museet svar fra undersøkelsen. Kraniet hadde ifølge De Schreinerske samlinger (tidligere Anatomisk Institutt) tilhørt en 30-35 år gammel mann (UIO 1963). Som tidligere nevnt vil samiske elementer og kjønnsbestemmelse av skjelett bli diskutert senere.

Hvalbeinsplata fra Tisnes består av seks deler, hvorav fem av bitene er sammenlimt. Platas lengde er 39 cm og bredden 28 cm. Tykkelsen er 1,6 cm. Hvalbeinsplata fra Tisnes faller innenfor det som er karakteristisk for de fleste hvalbeinsplatene. Plata har et innovervendt dyrehode på høyre side. På venstre side er bare dyrehalsen bevart. Det har trolig vært et tilsvarende dyrehode på venstre side også. Selv om en del av det venstre dyrehodet mangler, fremstår plata som komplett. På bakgrunn av halsfasong, mule og en pannelugglignende utstikker er det plausibelt å tolke dyrehodet som et hestehode. Det er risset inn flere doble punktsirkler, både på dyrehalsene og ellers på plata. Det er kantlinjer på den utskårne delen, på de to langsiden og delvis på den nedre kortsida. Under den utskårne delen er det en kantbord som består av to linjer med skråstreker mellom linjene. Borden ligner på snodd tau. Det er et hull i midten av plata. Det er usikkert om hullet kan ha vært lagd før plata ble brukket i flere biter, eller om det ble dannet etterpå. På framsida er det flere skjærespor.

Figur 4.2. *Ts 802* fra Tisnes. Foto: Eva Isaksen.

Ts 73 - Krøttøy

Krøttøy er en av de ytterste øyene i Bjarkøyområdet. I 1874 ble det funnet to fragmenter av ei hvalbeinsflate (*Ts 73*) i ei gravrøys på øya. Det ene fragmentet måler 6 x 14 cm og det andre fragmentet måler 5,5 x 14 cm. Fragmentene ble funnet sammen med flere dyretenner av hest og gris, et håndsnellehjul, et fragment av en beinkam og et beinstykke med sirkler og innrisninger (Nicolaisen 1874:42). Nicolaisen tolket sistnevnte beinstykke som del av et seletøybeslag, mens Laura Bunse (2010:74) mener det heller er et fragment av ytterligere en beinkam. Gjenstandene ble funnet i en stor gravhaug og innsendt til Tromsø museum av lensmann Strøm (Nicolaisen 1874:42). Delene av hvalbein passer sammen og har antagelig vært en del av den opprinnelige platas høyre hjørne. Begge fragmentene har to parallelle kantlinjer på den ene kortsida og utskjæringer som til sammen danner en bue. På den ene delen er det også en sirkel med tre vannrette linjer under. Det er ikke mulig å avgjøre hvorvidt utskjæringene kan være del av et dyrehode. Det er ikke bruksspor på noen av fragmentene.

Ts 10904 b – Sandsøy

På øya Sandsøy, som ligger ei halv mil i luftlinje sørøst fra Krøttøy, er det også funnet ei hvalbeinsplate. Hvalbeinsplata fra Sandøy ble funnet på gården Slagstad. Under pløyearbeid i 1986 kom gårdseieren over ei grav med menneskebein. I tillegg dukket det opp et jernsverd, en hullstein og ei hvalbeinsplate. Året etter foretok Tromsø museum utgravninger på stedet der hvalbeinsplata hadde blitt funnet. Det ble ikke funnet flere gjenstander på det eksakte stedet, men det ble funnet en del menneskebein (Simonsen 1987).

Figur 4.3. *Ts 10904 b* fra Sandsøy. Foto: Eva Isaksen.

Hvalbeinsplata fra Sandsøy er 31 cm lang og 24 cm bred, med en tykkelse på 1,2 cm. Plata er i god stand og komplett, selv om høyre hjørne på den gjennombrutte ornamenterte sida mangler. Hvalbeinsplata fra Sandsøy har gjennombrutt dekor på den ene kortsida i form av to dyrefigurer i gripedyrstil. Dyrene kan tolkes som drager på grunn av de lange kroppene som bukter og slynger seg inn i hverandre. Dyrehodene er *en face*, det vil si at noen ansiktsdeler, i dette tilfellet øynene, sees forfra. På langsiden er det kantborder bestående av to parallelle linjer med et mønster med S-lignende slyngninger imellom. På den nederste kortsida er det en kantbord bestående av to parallelle linjer med dobbelt sikksakk-mønster inni. En del av den øverste dyrefiguren på midten av det utskårne partiet har samme mønster. Plata har bruksspor i midten, i form av et glattere parti. De innrissede linjene er delvis fylt med en mørk masse, antagelig kull, aske eller bark, samt olje eller fett som bindingsmiddel. Dekorteknikken kalles kolrosing⁵. På generelt stilmessig grunnlag daterte Simonsen (1986) plata til tidlig Osebergstil (innenfor Stil III), 780-825 e.Kr.

B 272 – Grytøy

Hvalbeinsplata fra Grytøy⁶ er et av de tidligste funnene som kom inn til Bergen museum på begynnelsen av 1800-tallet. Plata er omtalt i en upublisert katalog som ble nedskrevet av Bergen museums grunnlegger, Wilhelm Christie, og konservator Hysing. Et vevsverd av hvalbein, *B 273*, som også er funnet på Grytøy, er omtalt i samme katalog (Christie og Hysing u.å). Det finnes ikke opplysninger om hvor på Grytøy gjenstandene stammer fra og heller ingen andre opplysninger om funnkontekst. Plata fra Grytøy er komplett. Lengden er 33,5 cm, bredden 28,5 cm og tykkelsen 1,30 cm. Plata har karakteristiske dyrehoder som vender innover og ørelignende utstikkere på toppen som er forbundet med hverandre. Dyrehodene har åpne gap med innrissede huggtenner. Dyrehodene kan tolkes som dragehoder på grunn av halsformen og huggtennene. To dobbeltsirkler danner øyne og ytterligere to dobbeltsirkler er risset inn øverst på platas rektangulære del. Det er kantlinjer rundt dyrehodene og langs platens langsider. På den nedre kortsida er det en kantbord med S-lignende slyngninger.

⁵ Kolrosing har vært anvendt siden jernalderen. Teknikken er mest utbredt i Nord-Norge og da fortrinnsvis på gjenstander av horn og bein (Herfindal 1996:80). Kolrosing er kjent fra beinkammer i norrøne jernalderkontekster, men teknikken er først og fremst forbundet med dekor på samiske bruks-gjenstander av horn- og bein fra jernalderen og fremover (Norby og Stern 2011:203). Teknikken blir ennå i dag benyttet i samisk håndverk.

⁶ Plata fra Grytøy er utstilt ved Bergen Museum. Jeg har ikke sett plata på nært hold. Min beskrivelse av plata er basert på fotografier.

Ts 1377 - Åkerøy

Omtrent to kilometer øst for Grytøy ligger Åkerøy. På sørsida av øya er det flere gravrøyser. I 1875 ble det innrapportert om gravfunn fra tre graver i dette området. I den ene grava ble det funnet ei hvalbeinsplate, ei jernøks og et feste til et jernsverd. Gjenstandene ble funnet i et steinkammer i lag med et skjelett. Ifølge Winter hadde den firkantede beinplata innrissede slyngninger. Winter skrev videre at hvalbeinsplata "[...]gik itu og er tabt" (Winter 1875:42). I dag finnes det et fragment av plata og det er uklart om plata har vært mer intakt tidligere. Fragmentet er omtrent 10 x 15 cm og har innrisset mønster i form av punktsirkler.⁷

Ts 48-51 - Gåre

På gården Gåre Indre på østsida av Kvæfjord ble det på 1870-tallet funnet fragmenter av fire hvalbeinsplater (*Ts 48-51*) i en gårdshaug (Nicolaissen 1873:85-86). Det ble også funnet to fragmenter av et vevsverd av hvalbein i samme gårdshaug (ibid). Simonsen daterte Kvæfjordplatene til ca. 800 e.Kr. på bakgrunn av dateringer av andre hvalbeinsplater museet hadde i sin samling (Simonsen 1967).

Ts 48 er 40 cm lang, 15 cm bred og 1,5 cm tykk. Det er ei halv hvalbeinsplate som trolig har vært komplett tidligere, fordi høyre langkant er skjev og ser ut til å ha vært brukket. Den halve plata har et dyrehode som vender innover og et boret hull omgitt av en buktende hals. Det er innrisset tanngard både oppe og nede i en åpen munn. Ei tunge slynger seg ut av munnen og bukter seg videre i en krøll. På toppen av den ornamenterte kortsida er det en utstikker. Dyrehodet ligner på et dragehode på bakgrunn av den krumme nakken, huggtennene og den lange buktende tunga. Det er kantlinjer på venstre langside, nedre kortsida, på dyrehodet og rundt hullet. Plata er slitt på midten, i form av en glatt overflate, og det er også flere skjæremerker.

⁷ *Ts 1377* er på utlån til Grytøy bygdetun. Jeg var på besøk i juni 2011 for å studere fragmentet nærmere. *Ts 1377* var innlåst i et glasskap i lag med flere arkeologiske gjenstander. Det var ikke anledning og ta fragmentet ut av glasskapet. Min undersøkelse av fragmentet ble derfor begrenset til kun å ta bilde av fragmentet gjennom glassdørene.

Ts 49 er også ei halv hvalbeinsplate som antagelig har vært komplett tidligere, av samme grunner som ovenfor. Plata er 38,5 cm lang, 13 cm bred og 1,5 cm tykk. Også dette eksemplaret har et dyrehode som vender innover, buet hals og åpen munn med tanngard. Dyrefiguren har en mule, som sammen med halseformen gjør at det er nærliggende å tolke dyrehodet som et hestehode. Den skraverte kantborden langs halsen kan minne om manen til en hest. Figuren er likevel tvetydig på grunn av huggtennene. Plata har en utstikker på toppen, som muligens representerer et øre. Halsen og framdelen av hodet er forbundet med to broilignende utstikkere. Hals- og hodepartiet er delt inn i tre felt og i de to øverste feltene er det risset inn punktsirkler. De tre feltene er markert med border bestående av to parallelle linjer med skrålinjer imellom. På venstre langside er det en kantbord som består av to parallelle linjer med punktsirkler inni. På nedre kortsida er det en bord med to parallelle linjer med skrålinjer imellom, lik bordene på den utskårne delen. På midten av plata er det bruksspor både i form av et glattere parti og skjæremerker.

Figur 4.4. Ts 49 fra Gåre i Kvæfjord. Foto: Eva Isaksen.

Ts 50 består av fire sammenlimte deler⁸. Den halve plata er 28 cm lang og 9,5 cm bred, med en tykkelse på 1,1 cm. Denne tredje hvalbeinsplata fra Gåre er motsatt halvdel enn de to foregående eksemplarene, men ellers svært lik. Også denne plata har ujevn kant, noe som kan tyde på at plata har vært komplett tidligere. Plata har et dyrehode med bøyd hals, blottet tanngard, broilignende forbindelser mellom hals og hode og dekor i form av punktsirkler. I tillegg har plata en ørelignende utstikker, noe som sammen med den krumme halsen og et innsvinget panneparti gjør det plausibelt å tolke dyrehodet som et hestehode. På øvre del av dyrehodet og under det utskårne feltet er det to svake parallelle kantlinjer. Det er huggespor på framsida. Huggesporene er ikke tydelige og det kan være at sporene heller er skjærespor.

⁸ På baksida av plata står både tallene 48 og 50 på to av fragmentene, noe som trolig skyldes en tidligere feilkatalogisering. I Petersens *Vikingtidens redskaper* (1951) er Ts 48 og Ts 50, blitt vekslet om.

Ts 51 er et stort eksemplar og muligens halvdelen av ei opprinnelig plate. Den halve plata er 41 cm lang, 22 cm bred og 2 cm tykk. Det er flere huggemerker på forsida. Plata har et buet hjørne, men ingen andre utskjæringer eller ornamentering. I motsetning til de andre halve platene fra Gåre har denne plata en jevn kant på langsiden, men i likhet med de andre platene er den ikke symmetrisk, noe som kan tolkes som om plata har vært mer komplett tidligere.

Ts 6696 – Huseby

Et par kilometer nordvest for Gåre, på gården Huseby Øvre, ble det funnet ei hvalbeinsplate i 1966. Plata på Huseby ble også funnet i en gårdshaug. Hvalbeinsplata dukket opp under bygging av et nytt våningshus og ble gitt til Tromsø museum et par år etterpå. Dette er en av de best bevarte hvalbeinsplatene, og ifølge Povl Simonsen (1971) også den vakreste. Plata fra Huseby er mye mindre enn de andre hvalbeinsplatene, men har alle de karakteristiske trekkene; to motstående dyrehoder med bøyd hals, punktsirkler og kantlinjer. Lengden på plata er 18,5 cm, bredden 13,5 cm og tykkelsen 1 cm. Dyrehodene kan tolkes som dragehoder på grunnlag av de lange, slanke halsene og de utstikkende tungene. Dyrehodene har utstrakte tunger som er forankret i den rektangulære delen av plata. I toppen er dyrehodene forbundet med to bro lignende forbindelser som møtes i en spiss på midten. Det utskårne feltet med dyrehoder har et mønster av doble punktsirkler. På begge langsiden er det innrisset kantlinjer. På begge kortsiden er det border av to parallelle linjer med skrå lyn-lignende streker imellom. Det er en sprekke på venstre side, men sprekken går ikke gjennom plata. På forsida er det et tydelig huggemerke på midten. Simonsen daterte plata til tidlig vikingtid, omtrent 800 e.Kr., men ga ingen nærmere begrunnelse for dateringa (Simonsen 1971).

Ts 10275 og Ts 11649.10 - Søberg

Det er funnet tre hvalbeinsplater på Bø, som ligger på Langøya i Vesterålen. To av platene er funnet på gården Søberg. Den første plata fra Søberg, *Ts 10275*, ble funnet på en nypløyd åker av noen unger våren 1970 (TMU. Top. Ark. 1972a). Hvalbeinsplata består av tre fragmenter. Det første fragmentet måler 11,5 x 13 cm, det andre 10 x 11 cm og det tredje 6 x 12 cm. Tykkelsen på alle fragmentene er 1,5 cm. De to største fragmentene passer i lag. Det ene av de to største fragmentene er trolig del av en dyrehals som vender innover. Dette fragmentet har også kantlinjer og to hull, samt spor etter ytterligere to hull. Det utskårne feltet har dobbel punktsirkelmønster og svingende border bestående av to til fire linjer. Ingen av fragmentene har bruksspor.

Den andre plata fra Sjøberg, *Ts 11649.10*, ble funnet bare noen måneder etter den første. Gårdseieren Arnold Robertsens fant hvalbeinsplata i lag med noen skjelettresten og en beinkam i forbindelse med planeringsarbeid (Klemetsen 1972). Olav Sverre Johansen fra Tromsø museum undersøkte grava nærmere samme år og fant flere gjenstander, blant annet en arming og et vevsverd av hvalbein. Anatomiske undersøkelser viste at skjelettdelene tilhørte en voksen kvinne. Det var også skjelettdeler av en hund i grava (TMU. Top. Ark. 1972b). Denne andre hvalbeinsplata fra Sjøberg er 38 cm lang og 20,5 cm bred, med en tykkelse på 1,5 cm. Plata har rektangulær form på lik linje med de andre platene, men skiller seg likevel ut. Hvalbeinsplata har ikke dyrehoder, men et solid utskåret håndtak i den ene kortenden. Håndtaket har trekantet til oval form. Plata har ingen ornamentikk. Plata er godt bevart, men har ingen synlige bruksspør.

Ts 8968 av – Føre

I 1989 ble det funnet ei hvalbeinsplate i forbindelse med ei nødutgravning ved Føre på Bø. Hvalbeinsplata ble funnet i ei båtgrav sammen med blant annet et menneskeskjelett, flere jernredskaper og fire glassperler (K. Schanche 1990). I en artikkel i tidsskriftet *Ottar* nevner Kjersti Schanche en liten rund og polert stein (*Ts 8968 dm*) som også ble funnet i grava. K. Schanche (1991:18) spør seg om dette eventuelt kan være en glattestein. Laboratorieanalyser viste at skjelettet tilhørte en liten kvinne. Dosent ved Universitetet i Lund, Elisabeth Iregren, hentydet at kvinnen kanskje var av samisk herkomst (Iregren 1990).

Hvalbeinsplata fra Føre⁹ er brukket i to deler, men er komplett. Lengden er omtrent 40 cm og bredden omtrent 35 cm. Plata har to innovervendte dyrehoder på den ene kortsida. Dyrehodene er forholdsvis små og *en face*; med kulerunde øyne. Under dyrehodene er det en rektangulær utskjæring. Feltet med utskjæringer og langsiden har enkle kantlinjer, mens den nedre kortsida har tre parallelle kantlinjer. Langs kantene på langsiden er det en rekke med punktsirkler. På nedre kortside er punktsirklene plassert i grupper på tre og tre. På kortsida med dyrehoder er punktsirklene også plassert i grupper og danner et symmetrisk mønster. K. Schanche (1990) daterte Føreplata til merovingertid/tidlig vikingtid på bakgrunn av funnkonteksten.

⁹ Hvalbeinsplata fra Føre er ikke ved Tromsø museum. Det er usikkert hvor plata befinner seg. Jeg har derfor ikke fått mulighet til å studere plata nærmere.

Ts 769 - Dverberg

Hvalbeinsplata fra Myre ved Dverberg på Andøya, ble funnet på slutten av 1800-tallet. Funnet ble sendt inn til Tromsø museum i 1886 og O. Nicolaissen beskrivelse er kortfattet; ”2 plader af hvalbein af ukjendt bruk med smaa ornamenten langs kantene; fundet paa Myre i Dverberg sammen med en bjørnklo” (Nicolaissen 1886:85). Funnkontekst er ukjent, men som så mange av de tidligste hvalbeinsplatene ble Dverbergplata innsendt til museet av stedets øvrighetsperson, i dette tilfellet av ”[...] lehnsmand cand. filos. E. Roll. Gimsø” (ibid). Etter Nicolaissens beskrivelse skulle man kanskje tro at han hadde funnet to hvalbeinsplater, men mest sannsynlig har han nok ment to fragmenter av ei plate. I dag finnes det tre fragmenter som passer sammen. Kanskje har to av fragmentene tidligere vært en hel del og så brukket i to ved et senere tidspunkt. Lengden på det største fragmentet er 28 cm. Alle delene er 1,5 cm tykk. Fragmentenes samlede bredde er 22,5 cm og utgjør til sammen ei rektangulær plate. Bruddkanter tyder på at plata trolig har hatt utskjæringer tidligere. På nedre kortside er det en bord av parallelle linjer med skråstreker imellom. På venstre langsida og deler av den øvre kortsida er det utydelige border med et fletteligende mønster. Det er ikke synlige bruksspor på noen av fragmentene.

Ts 5685 og Ts 6334 – Vik, Buksnes

Den første hvalbeinsplata fra Vik, *Ts 5685*, ble innlevert til Tromsø museum i 1958 av tidligere gårdseier Alsing Vik. Hvalbeinsplata ble funnet i 1948 ved utgravning av en jordhaug i forbindelse med omlegging av jord (A. Wik 1957). Plata ble innlevert sammen med en rekke andre gjenstander fra Vik, blant annet to spydodder og ei stridsøks av jern (ibid). Ifølge Vik ble det funnet rester etter menneskeskjelett i tilknytning til gjenstandene. Povl Simonsen (1958) ved Tromsø museum tolket de innsendte funnene som rester etter ei mannsgrav og ei kvinnegrav, hvorav hvalbeinsplata hadde tilhørt kvinnegrava.

Hvalbeinsplata er liten av størrelse, men i meget god stand. Den komplette plata er 21,5 cm lang, 19,5 cm bred og 1,1 cm tykk. Plata har de to karakteristiske dyrehodene som er vendt inn mot hverandre. Dyrehodene er forankret i hverandre med en sirkel og to broilignende overganger. I tillegg er det høyre dyrehodet forbundet med resten av plata med en halvsirkel og en hornlignende utstikker. Rester etter utstikkere på venstre side tyder på at mønsteret opprinnelig har vært symmetrisk. Dyrehodene ligner på dragehoder på bakgrunn av de lange halsene og forholdsvis små hodene. I tillegg til overnevnte ornamentikk har plata også to små dyrehoder på ytterkantene av den dekorerte kortsida. Disse små dyrehodene har gapende kjeft

og ører. Den utskårne delen har dobbel punktsirkelmønster. Hvalbeinsplata har også doble punktsirkler på kanten av langsiden. Simonsen grovdaterte plata til vikingtid på bakgrunn av andre plater i Tromsø museums samlinger (Simonsen 1958). Plata har ikke synlige bruksspor.

Den andre hvalbeinsplata fra Vik, *Ts 6334*, ble funnet i 1960 under pløying av gårdseieren Rudolf Johansen. Plata ble funnet sammen med et vevsverd av hvalbein omtrent 30 cm under flatmark, på et åkerstykke ved fjellfoten (Munch 1960a). Selv om det ikke ble funnet rester etter skjelett, mente Jens Storm Munch (1960b) fra Tromsø museum at funnet trolig var et gravfunn. Den andre plata fra Vik er ikke like komplett som den første. Platas lengde er 17 cm og bredden er 26,5 cm. Tykkelsen er 1,7 cm. Rundt plata er det kantborder bestående av to parallelle linjer med lyn-lignende skrålinjer imellom. Av overdelen er det lite bevart, men det bevarte partiet har kantlinjer. Det er ikke mulig å bestemme om den utskårne delen har bestått av dyrehoder. *Ts 6334* har bruksspor i form av et glattere parti i midten av plata.

Ts 5281 d – Hagbartholmen, Engeløya

Hvalbeinsplata fra Engeløya ble funnet på Hagbartholmen, en gravholme med 35 gravhauger og et ukjent antall flatmarksgraver. Harald Egenæs Lund gravde ut 11 av gravhaugene på 1950-tallet og hvalbeinsplata ble funnet i den grava med rikost gravgods. Grava betegnes som et av de rikeste gravfunnene fra Nord-Norge (Stamsø Munch 1995). Skjelettet lå i et trekammer dekt med never, noe som er karakteristisk for samiske gravkontekster (ibid). Den avdøde hadde fått med seg både arbeidsredskaper og statusgjenstander, blant annet to ovale bronsespenner, to runde bronsespenner, to bronseringer og om lag 1200 glassperler. To av spennene har østlig opprinnelse og indikerer samisk tilknytning. I grava var det også rester etter to kjeder av jernringer (Lund 1956), vektskål og vektlodd (Stamsø Munch 1995). Hvalbeinsplata er forholdsvis lang og smal, med en lengde på 45,5 cm og bredde på 18 cm. Tykkelsen er 1,9 cm. Plata består av to sammenlimte deler og er ikke komplett. Det mangler en del av plata på nedre, høyre side. På den ene kortsida er det tre utskårne buer, hvorav den midterste buen er lengre enn de to ytterste. Det er ingen dekor på plata fra Engeløya og heller ingen bruksspor.

Ts 119511 – Mårnes, Gildeskål

Gildeskål ligger omtrent 6 mil i luftlinje sørvest for Bodø. Hvalbeinsplata fra Gildeskål ble funnet på gården Mårnes på Sandhornøy i 1940 i forbindelse med bygging av et nytt fjøs. Grunneieren, Trygve Kaspersen, hadde engasjert et brødrepar for å fjerne jordmasser i tilknytning til fjøsbygginga. Den ene broren, Henry Fredriksen, fant en hodeskalle, et vevsverd av hvalbein og ei hvalbeinsplate under arbeidet. Fredriksen tok gjenstandene med seg hjem, men la hodeskallen senere tilbake etter beskjed fra sin far. Gjenstandene ble derimot oppbevart hos brødreparet. I 1996-97 ble gjenstandene vist fram for arkeolog Trine Johnsen og etter hvert innlevert til Tromsø museum (TMU, Top. Ark 1996). Hvalbeinsplata fra Gildeskål er brukket på øvre venstre side, men likevel tilnærmet komplett. Plata er 30,5 cm lang og 19,5 cm bred, med en tykkelse på 1.4 cm. Den ene kortsida er buet og langs den buede kanten er det dekor i form av en utydelig og usammenhengende bord med flettemønster. Det er ingen bruksspor på plata fra Gildeskål.

B 5393 h – Meløy

Meløy ligger nordvest for Saltfjellet, ved innløpet av Glomfjorden. Hvalbeinsplata fra Meløy ble innsendt til Bergen museum i 1897. Plata var del av et større rikt gravfunn som hadde blitt oppdaget et par år tidligere. Gjenstandene i gravfunnet ble skjenket til Bergen museum av hr. juveler Marius Hammer i Bergen. Forutenom hvalbeinsplata ble det funnet en forgylt rombisk bronsespenne, to ovale bronsespenner, et snellehjul av sandstein, flere perler og et vevsverd av hvalbein (Gustafson 1897:18-21).

Hvalbeinsplata fra Meløy¹⁰ består av flere sammenlimte fragmenter. Plata er komplett og er 32,5 cm lang og 23,5 cm bred. Tykkelsen er 1 cm. På den ene kortsida er det to utskårne dyrehoder som vender innover. Halsene bøyer seg helt rundt slik at dyrene ”biter” seg selv i halsen. Begge dyrehodene har ører og hornlignende utstikkere som er fast i resten av plata. I tillegg har dyrene gapende kjeft med huggtenner. Det er mest nærliggende å tolke dyrehodene som dragehoder fordi halsene er relativt lange i forhold til hodene. Langs kantene av den rektangulære delen er det kantborder i form av to parallelle linjer med skråstreker imellom. Det utskårne partiet har dobbel punktsirkelmønster og kantlinjer. To av punktsirklene er plassert slik at de kan se ut som øyne.

¹⁰ B 5393 er utstilt ved Bergen museum. Jeg har ikke sett plata på nært hold og min beskrivelse er gjort på bakgrunn av fotografi av plata.

Figur 4.5. B 5393 h fra Meløy. Foto: Ann-Mari Olsen - Bergen Museum.

Ts 4217 – Nordnesøy

Den nordligste plata fra Helgeland ble funnet på Nordnesøy, fire-fem mil i luftlinje sør for Meløy. Hvalbeinsplata ble funnet i en gravhaug ved Staulosen i 1939 i lag med deler av et menneskeskjelett (Havnø 1939). Ifølge Edvard J. Havnø var funnet ”vistnok fra en av de tidligere kjendte smaa lave gravhaugene [...]” (Havnø 1939). G. Gjessing (1940) daterte hvalbeinsplata til 800-tallet på bakgrunn av dekorasjonen på plata. Hvalbeinsplata fra Nordnesøy er en stor plate som består av åtte deler, hvorav seks er sammenlimt. Plata er ikke komplett, venstre del av den dekorerte kortsida mangler, samt litt av den venstre rektangulære delen. Plata er 44 cm lang og 31,5 cm bred, med en tykkelse på 1,5 cm. På høyre side har plata et utskåret dyrehode som vender innover. Dyrehodet består av to fragmenter som passer sammen. Dyrehodet har åpent gap med markert tunge. Den utskårne delen har dobbel punktsirkelmønster. En av punktsirklene skal trolig forestille et øye. Rundt det rektangulære feltet er det kantborder som består av to parallelle linjer med skrålinjer imellom. Bordene på plata ligner på snodd tauverk. Det er også doble punktsirkler på den rektangulære delen, hvor punktsirklene er plassert i grupper på tre. Hvalbeinsplata har skjæremerker på forsida av plata.

B 274 – Hestmannøy

Den neste plata fra Helgelandskysten stammer fra Hestmannøy, som ligger like sør for Nordnesøy. Hvalbeinsplata ble funnet i en sandhaug på gården Hestmannen i 1875, sammen med et vevsverd av hvalbein (Lorange 1875:193). Povl Simonsen fra Tromsø museum omtalte i ettertid sandhaugen som ei kvinnegrav og grovdaterte grava til 600-1050 e.Kr. (Simonsen 1984). Hvalbeinsplata fra Hestmannøy er et stort rektangulært eksemplar, men uten de karakteristiske utskårne dyrehodene. Lengden på plata er 37,5 cm og bredden 19 cm. Tykkelsen er 2 cm. Plata har utydelig og usammenhengende kantlinjer på begge kortsidene. Den øvre kortsida skrår en tanke oppover mot midten. Kanten på venstre langsida virker som å være brukket og det er mulig at plata er høyre halvdel av ei opprinnelig større plate. Plata har ingen synlige bruksspor.

T 13 189 f - Alsøy

Halvøya Alsøy ligger sørøst på Tomma, en av de tre Nesna-øyene på ytterkysten sørvest for Mo i Rana. Hvalbeinsplata fra Alsøy er en del av et større gravfunn og ble oppdaget av godseier Karl Gidtske Husby under veiarbeid i 1925. Grava lå under en to fot høy avlang sandhaug og ble gravd ut av Husby. I tillegg til hvalbeinsplata inneholdt grava blant annet to ovale bronsespenner, ei bronsenål og 22 perler. Godseieren fant også flere fragmenter av jernnagler. Slike nagler ble brukt til båtsaum og grava kan ha vært ei båtgrav. Th. Petersen (1925:46-48) karakteriserte grava som ”*en ubrent kvinnegrav fra ca. 900 eller 1. halvdel av det 10. årh.*”. Hvalbeinsplata fra Alsøy er 44 cm lang og 31,3 cm bred, med en tykkelse på 1,5 cm. I øvre del av plata er det et felt med dobbel punktsirkelmønster. Plata har ikke dyrehoder. Plata er kraftig forvitret og det er ikke mulig å bestemme om plata opprinnelig har hatt utskårne dyrehoder. Plata har ingen synlige bruksspor.

T 8318 – Tommeide

På sørvestsida av Tomma, på Tommeide, er det også funnet ei hvalbeinsplate. Plata er en del av et større gravfunn som ble oppdaget i 1907 under pløying. Ifølge gitte opplysninger hadde det tidligere vært en haug oppå grava. Forutenom hvalbeinsplata ble det funnet et menneskeskjelett, to ovale bronsespenner, en arming av bronse, tre perler og noen jernfragment i grava (K. Rygh 1907:33).

Hvalbeinsplata fra Tommeide er ufullstendig. Plata er 24,5 cm lang og 9,5 cm bred og består av to sammenlimte fragmenter. Tykkelsen på plata er 1,6 cm. Den antatte halve plata mangler venstre hjørne som trolig er brukket av. På den ene kortsida har plata en utskåret figur. Plata er uvanlig fordi figuren ligner på et menneskehode og ikke et dyrehode som tilfelle med de andre platene. Hodet har et neseparti og under nesepartiet en omvendt S-formet utstikker som ligner et bukkeskjegg. K. Rygh (1907:32) derimot, betegnet utstikkeren som ” *en lang, bøiet tunge*”. Utstikkerens nederste del er forankret i resten av plata. Hodet har en innrisset sirkel som ligner et øye. Langs hodet er det kantlinjer og innenfor kantlinjene er det et skravert mønster med linjer på kryss og tvers. Dersom hvalbeinsplata fra Tommeide er av samme type som de andre hvalbeinsplatene, har den trolig opprinnelig bestått av to symmetriske innovervendte hoder. De to parallelle kantene er jevne og i teorien kunne plata bare ha bestått av det ene hodet. Denne merkelige plata har ingen bruksspør.

Figur 4.6. T 8318 fra Tommeide. Foto: Eva Isaksen.

B 1042 - Hov

Ved utløpet av Ranfjorden, omtrent ei halv mil i luftlinje fra Tomma, ligger øya Løkta. Muntlige fortellinger beretter om at det en gang skal ha vært over 80 gravhauger på Løkta, og at en stor del av dem var på gården Hov som ligger nord på øya (Lund 1963). I en av gravhaugene ved Hov ble det funnet ei hvalbeinsplate i 1854 (Lorange 1876:192-193). Grava viste seg å være ei båtgrav. Det ble funnet to menneskeskjelett og et hundeskjelett i grava. Forutenom hvalbeinsplata ble det blant annet funnet flere bronsespenner, fire perler, et bronsebeslag av irsk opprinnelse og et vevsverd av hvalbein (Lorange 1876:192-193). B 1042 er et stort fragment og sannsynligvis en del av høyresida av ei hvalbeinsplate. Plata er 23,5 cm lang, 16 cm bred og 0,7 cm tykk. Det er rester etter utskjæringer og til høyre kan restene muligens være etter en dyrehals som har vendt innover. Langs kanten av høyre langside og

delar av øvre kortside er det en sikksakkbord mellom to parallelle linjer. Det er kantlinjer og noe utydelig mønster som ligner på en menneskefigur på den utskårne delen. Plata har ingen synlige bruksspor.

T 2150 - Åkvik

Sør for Løkta ligger øya Dønna. Sørvest på øya, på gården Åkvik, ble det funnet ei hvalbeinsplate i en jordhaug i 1879. Plata, samt et tveegget sverd av jern og ei sølvnål som ble funnet i samme haug, ble gitt i gave til Vitenskapsmuseet (K. Rygh 1879:207-208). Det ble ikke opplyst om hvor hen på gården funnet ble gjort, men finneren fortalte at det fantes flere større hauger på gården (ibid). Åkvikplata er trolig en halvdel av ei hvalbeinsplate. Plata er 23 cm lang, 13 cm bred og 1 cm tykk. Plata har et dyrehode som vender innover med åpent gap, huggtenner og en langstrakt buktende tunge. En dobbel punktsirkel danner et øye på dyrehodet. Jeg tolker hodet som et dragehode på grunnlag av den lange slange halsen og den buktende tunga. Langs kortendene er det usammenhengende og utydelige kantborder i form av to parallelle linjer med skråstreker imellom. I tillegg er det flere doble punktsirkler og to ufullstendige kantlinjer øverst på den rektangulære delen. Overflata på forsida er svært forvitret og ingen bruksspor er synlige.

T 18209 – Åkerøya

Åkerøya er en liten øy som ligger omtrent seks kilometer i luftlinje vest for den mer kjente øya, Tjøtta. Hvalbeinsplata fra Åkerøya er et løsfunn. Det fins ikke opplysninger om plata annet enn at den ble funnet i 1961 av Th. Balzersen og sendt inn til Vitenskapsmuseet sammen med et vevsverd av hvalbein (Møllenus 1963:29). Plata er trolig høyre halvdel av ei opprinnelig større plate. Lengden er 29 cm, bredden 10 cm og tykkelsen 0,5 cm. Plata består av to fragmenter og har en utskåret, delvis bevart ring eller dyrehals øverst på høyre side. Det er ikke punktsirkler eller kantlinjer på plata og heller ingen synlige bruksspor.

T 17596 - Sømna

Den sørligste hvalbeinsplata fra Nordland er funnet på gården Enge på Sømna-halvøya, fire mil sør for Brønnøysund. Hvalbeinsplata fra Sømna ble gitt til Vitenskapsmuseet av gårdseier Haldor Scille i 1955 (Marstrander og Møllenus 1955:85). Scille fant hvalbeinsplata i en gravhaug i et gravfelt med 7 graver. I et notat, datert 1955, nevner Harald Egenæs Lund at grunneieren hadde funnet enda ei hvalbeinsplate, i tillegg til den han hadde levert inn til museet. Den andre plata hadde han visstnok gravd ned igjen (Lund 1955a). Jeg har ikke

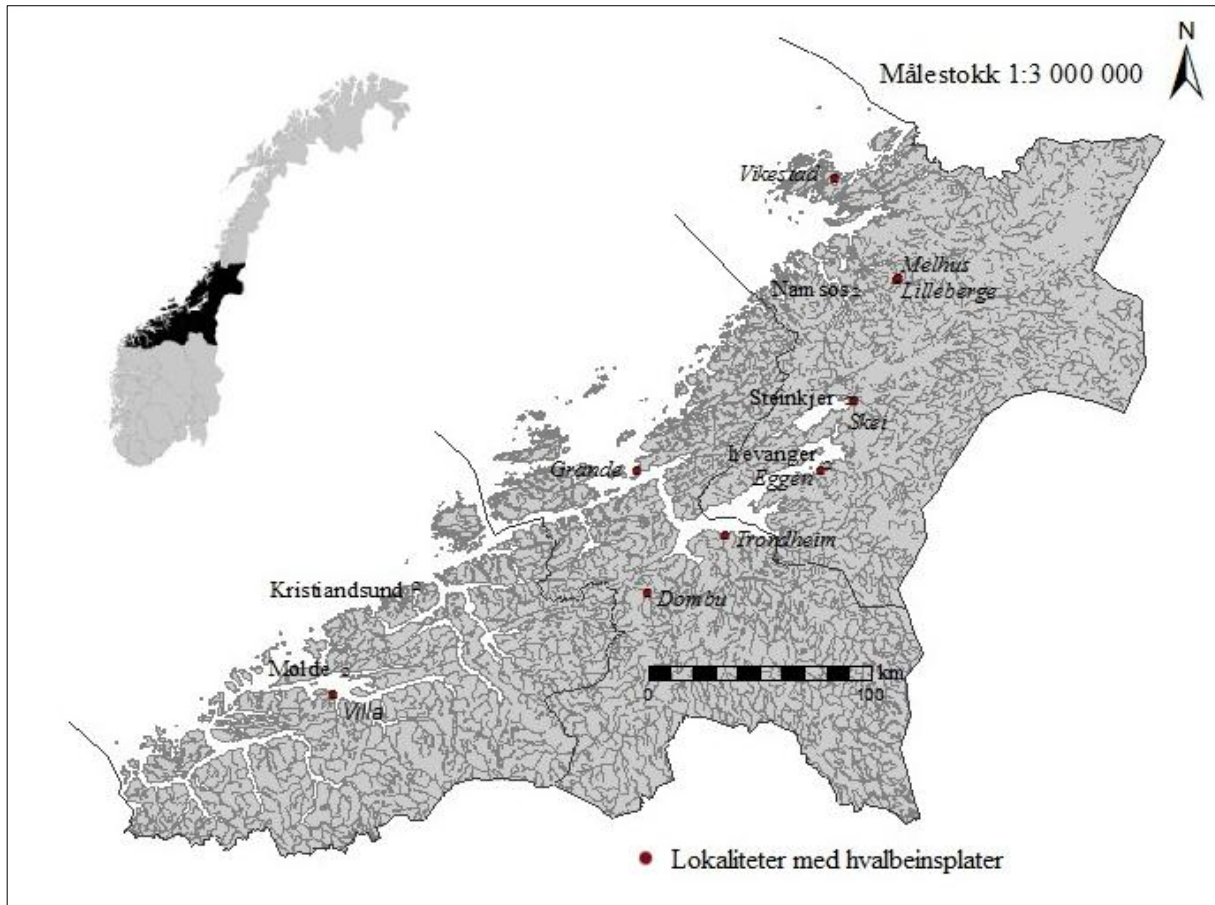
funnet andre referanser til ei eventuell ekstra hvalbeinsplate fra gården. Hvalbeinsplata fra Sømna er trolig et uferdig arbeid. Lengden på plata er 27,5 cm, bredden 19,5 cm og tykkelsen er 2 cm. På den ene kortsida er det delvis utskåret to dyrefigurer i helfigur som er vendt inn mot hverandre og med dyrehalsar som vender bakover. Det er ikke mulig å fastslå hvilke dyr de påbegynte utskjæringene skal forestille, men utfra fasongen kan det se ut som det kan være hester eller reinsdyr. De innrissede beina er plassert litt fra hverandre som om dyrene er i bevegelse. Beina kan også sees som en påbegynt dekorativ sikksakkbord. Plata har verken punktsirkler eller kantlinjer og heller ingen synlige bruksspor.

Figur 4.7. T 17596 fra Sømna. Foto: Eva Isaksen.

4.3. Beskrivelse av hvalbeinsplater fra Midt-Norge

Til sammen er det funnet 10 plater i Midt-Norge¹¹. Fem av platene er funnet i Nord-Trøndelag, mens fire plater stammer fra Sør-Trøndelag. I Møre og Romsdal er det funnet i ei hvalbeinsplate. Noen av platene er funnet på ytterkysten, mens andre er funnet ved fjorder og elver som strekker seg inn i landet.

Figur 4.8. Oversikt over hvalbeinsplater som er funnet i Midt-Norge. *Illustrasjon: Eva Isaksen.*

¹¹ I tidligere oversikter er ytterligere seks funn blitt regnet som hvalbeinsplater (Dalland og Owen 1999:202 og Petersen 1951:331). I appendiks 2 er det bilde av funnene. Disse er følgende;

T 4960 fra Dun på Jøa, nord på Trøndelagskysten.

T 10929 fra Klinga, ni kilometer sør for Namsos.

T 15833 fra Engstad i Overhalla.

T 7693 fra Stor-Skogmo i Overhalla.

T 7717 fra Stor-Skogmo i Overhalla.

T 504 fra Halsan i Levanger.

C 1738 – Vikestad

Den nordligste plata i Trøndelag ble funnet på Vikna, et øyrike nordvest på Trøndelagskysten¹². Plata ble funnet i en gravhaug på gården Vikestad på midten av 1800-tallet. Gården ligger ei mil nordvest for Rørвик. Plata ble funnet i en gravhaug i lag med et økseblad og en spydspiss av jern (O. Rygh [1885] 1999:24). Vikestadplata er ikke komplett. Det øvre venstre hjørne med et antatt dyrehode mangler, samt litt av det nedre venstre hjørnet. Plata er 30,5 cm lang og 20,5 cm bred. Plata har et innovervendt dyrehode og den lange slanke halsen gir grunnlag for å tolke dyret som en drage. På dyrehodet er det punktsirkelmønster. Det er to ufullstendige og utydelige parallelle kantlinjer på øvre kortside.

T 8145 - Melhus

På gården Melhus ved elva Namsen, omtrent tre kilometer øst for Namsos, er det funnet ei hvalbeinsplate. Plata ble funnet i en gravhaug i et gravfelt. Grava var ei båtgrav med både brente og ubrente menneskeskjelett. De første gjenstandene fra grava ble oppdaget i 1902 av noen unggutter. Fire år etter dukket det opp flere gjenstander, blant annet hvalbeinsplata og et irsk relikvieskrin (Th. Petersen 1907:4, K. Rygh 1907:9-10). Ved en ettergravning utført av Th. Pettersen, dukket det opp ytterligere flere gjenstander. Grava inneholdt blant annet to sverd, en skjoldbule og en rekke arbeidsredskaper av jern. I tillegg til hvalbeinsplata, var det også tre spenner, over 130 perler, et vevsverd av hvalbein og et spinnehjul i grava. På bakgrunn av gravinventaret tolket Th. Petersen funnet som en dobbelgrav; ei mannsgrav og ei kvinnegrav i nærheten av hverandre. Han daterte grava til første halvdel av 800-tallet (Th. Petersen 1907:19). Hvalbeinsplata fra Melhus er ikke komplett og er antagelig nedre del av ei opprinnelig plate. Lengden på plata er 24,5, bredden er 16 cm og tykkelsen er 1,8 cm. Øvre del med utskjæringer er mangelfull. Det er en buet nedskjæring, men ingen dyrehoder eller ornamentikk. En del av den nedre rette kanten er intakt. Det er innrisset flere dobbelte punktsirkler på fragmentet. Plata har bruksspor i form av et glattere parti og også flere skjæremerker.

1891,1021.67 – British Museum - Lilleberge¹³

Gården Lilleberge ligger også ved Namsen, fire kilometer øst for Melhus. Plata fra Lilleberge stammer fra en langhaug på gården. Langhaugen ble gravd ut i 1886 av engelske sportsfiskere

¹² C 1738 er utstilt i Kulturhistorisk museum i Oslo. Min beskrivelse er derfor basert på fotografi av plata.

¹³ I beretninga fra sportsfiskere blir gården kalt Lilleberre.

og antikvitetsamlere (Ertsaas 1972:497, Haith og Kidd 1985). I tillegg til hvalbeinsplata fant de også tekstilrester, to ovale bronsespenner, fem perler, et spinnehjul og en rekke jernredskaper. Gravene som engelskmennene gravde ut ligger i et gravfelt hvor det tidligere skal ha vært minst 24 hauger (Ertsaas 1972:496). Hvalbeinsplata ble kjøpt av Alfred Heneage Cocks og havnet etter hvert i det britiske museets samlinger (www.britishmuseum.org).

Figur 4.9. Hvalbeinsplate fra Lilleberge. Foto: British Museum.

Hvalbeinsplata fra Lilleberge er 23 cm lang og 20 cm bred, med en tykkelse på 0,9 cm. Plata er et prakteksemplar med to utskårne innovervendte dyrehoder. Dyrene har åpent gap og bøyd, utstrakt tunge. Dyrehodene har dobbel punktsirkelmønster og er dekorert med seletøy, øyne og kantlinjer. Det ser ut som om dyrehodene skal forestille hestehoder, men samtidig utgjør huggtennene en tvetydighet i representasjonen. Under dyrehodene er det kantlinjer og under kantlinjene er det en rad med trekant og punktsirkler.

T 20913 15 - Skei

I 1986 ble det funnet ei hvalbeinsplate under utgravning av en langhaug på gården Skei i Steinkjer. Utgravninga som ble ledet av Lars Stenvik, var ledd i et restaureringsarbeid av et større gravfelt på rundt 90 gravhauger (Stenvik 2001:12). Langhaugen inneholdt en hellekiste med et skjelett av en kvinne. Forutenom hvalbeinsplata ble det blant annet funnet bronse-spenner og irske importgjenstander. På samlet bakgrunn daterte Stenvik grava fra Skei til siste del av merovinger/tidlig vikingtid (ibid:75).

Hvalbeinsplata er ufullstendig og mangler store deler av venstre side. Plata er 30,5 cm lang, 23,5 cm bred og 1,5 cm tykk. På høyre side av den ene kortsida har plata en utskjæring, trolig en del av et innovervendt dyrehode. Utskjæringa har innrisset mønster. I Tilvekstkatalogen blir mønsteret beskrevet som ”en representasjon av et profilsett hestehode med seletøy,” (www.unimus.no) en tolkning som virker troverdig. Plata er et tvilstilfelle med hensyn til bruksspor. Det er streker på forsida, men det er ikke mulig å bestemme om det er skjæremerker eller naturlige furer i materialet.

T 1340 – Eggen

Eggen i Skogn ligger omtrent sju kilometer sørvest for Levanger. Hvalbeinsplata fra Eggen ble funnet i 1873 i en gravhaug i et gravfelt. I tillegg til hvalbeinsplata ble det funnet brente bein, en ringspenne av jern, sammensmeltede perler og en rekke jernredskaper i grava (K. Rygh 1874:51). Hvalbeinsplata fra Eggen består av flere sammenlimte fragmenter. Lengden på plata er 24,5 cm, bredden er 18 cm og tykkelsen 1,3 cm. Plata er tydelig ildpåvirket. Det er utskåret to dyrehoder som vender innover. På høyre side er dyrehodet noenlunde intakt, men på venstre side er dyrehodet omtrent ugjenkjennelig. På venstre side av det utskårne feltet er det en risning som ligner på to tau, hvorav det ene tauet er knytt fast i det andre. Kanskje kan det være del av et seletøy. Det er også fire gjennombrutte hull på den utskårne delen. På kortsidene og på høyre langside er det utydelige kantborder i form av to parallelle linjer med skråstreker imellom. Det er ikke mulig å påvise bruks- eller slitespor på grunn av at plata er i så dårlig stand. Helhetsinntrykket av plata preges av at det i ettetid er fylt en mørtellignende masse i alle tomrom og sprekker i forbindelse med rekonstruksjonen.

T 1074 og T 17739 e – Grande

De to nordligste platene i Sør-Trøndelag ble funnet ved Grande på Ørlandet, ti mil nordvest for Trondheim. Den første hvalbeinsplata, *T 1074*, ble funnet så tidlig som i 1872. Det ble funnet et par menneskeskjeletter i nærheten av hvalbeinsplata (K. Rygh 1872:62). Den første hvalbeinsplata fra Grande består av to deler som er limt sammen. Plata er ikke komplett fordi nedre del av høyre side mangler. Lengden på plata er 18,5 cm, bredden 18,5 cm og tykkelsen 1,3 cm. På øvre kortsida er det utskåret tre buer av lik størrelse. Plata har ikke ornamentikk. Det er et huggmerke nederst på den minste delen.

Den andre hvalbeinsplata, *T 17739 e*, fra Grande ble funnet i sanden av noen unger i 1956. Hvalbeinsplata tilhørte ei grav som var omrotet og delvis ødelagt (Grüner 1956). Grava ble

først undersøkt av lektor Grüner og deretter av Kristen R. Møllenus fra Vitenskapsmuseet. I tillegg til hvalbeinsplata inneholdt grava skjelettrestre, to ovale spenner, et irsk bronsebeslag, perler, en beinkam, spinnehjul og noen jernredskaper. Funn av jernnagler tyder på at den avdøde har ligget i ei trekiste (Møllenus 1956). Den andre hvalbeinsplata fra Grande¹⁴ er 33 cm lang og 23 cm bred og har to utskårne dyrehoder som vender innover. Begge dyrehodene har ørelignende utstikkere, samt markert øyeparti. Dyrene biter over en lang rektangulær stang fra hver sin ende.

T 5634 - Trondheim

T 5634 ble funnet ved Broveita i sentrum av Trondheim i 1899. Plata ble funnet i forbindelse med "... gravning i grunden i en tomt mellem Erling skakkes gade og Broveiten i Trondhjem, ikke langt fra elven" (K. Rygh 1899:8). Området blir kalt ladejarlenes markeds plass (Torbjørn Aasvang, pers. medl.). Trondheimsplata¹⁵ er ufullstendig og nesten hele venstre side mangler. På høyre side har plata et innovervendt dyrehode med åpent gap og blottede tenner. På venstre side er deler av dyregapet bevart. På begge sidene er det gjennombrutte ovale hull i forbindelse med gapene. Dyrehodene ligner på dragehoder fordi halsene er lange og slanke. Den utskårne delen av plata og øvre del av det rektangulære partiet har dobbel punktsirkelmønster. En av punktsirklene på dyrehodet skal trolig forestille et øye. Jeg har ikke tidligere kommentert bruksspor på plater som jeg ikke har fått mulighet til å studere nærmere, men gjør et unntak for Trondheimsplata. Det er ikke mulig å unngå å legge merke til at plata har flere tydelige skjæremerker.

T 2450 - Dombu

Den fjerde og siste plata fra Sør-Trøndelag ble funnet i 1880 på gården Dombu i Meldalen, sju mil sørvest for Trondheim. Plata, eller fragmenter av ei plate, ble funnet en haug sammen med en skjoldbule av jern. Gjenstandene ble gitt i gave av Rasmus Dombu (K. Rygh 1880:233). Hvalbeinsplata fra Dombu består av tre fragmenter som utgjør et rettinklet hjørne. Fragmentenes samlet lengde er på 4 cm og samlet bredde er på 7,5 cm. Tykkelsen på fragmentene er 0,5 cm. To av bitene har ornamentikk i form av doble punktsirkler. Fragmentene er ildpåvirket og uten bruksspor.

¹⁴ Denne plata dukket opp i ettertid. Jeg har bare sett plata på bilder.

¹⁵ T 5634 er utstilt på Vitenskapsmuseet i Trondheim. Det var ikke mulig å ta plata ut av utstillinga for å studere den nærmere.

1894,1105.44 – British Museum - Villa

Plata fra Vestnes ble funnet i en langhaug på gården Villa ved Tresfjorden i 1894 av gårdseier Niels P. Villa. I tillegg til hvalbeinsplata fant han et bronsekar, et par ovale bronsespenner, en beinkam, et vevsverd av hvalbein og en mengde jernredskaper. Grava var ei branngrav og både hvalbeinsplata og andre gjenstander var ildpåvirket. Gjenstandene ble oppkjøpt av Fritz Jerwell, en engelsk antikvitetsamler med norske aner, og senere videresolgt til British Museum (G. Ellingsen 2011, Haith and Kidd 1985, Jervell 1894). Hvalbeinsplata består av flere fragment som kan settes noenlunde sammen, selv om ”flere biter mangler i puslespillet”. Ut fra fragmentene kan man slå fast at hvalbeinsplata fra Villa har to utskårne dyrehoder som vender inn mot hverandre. Dyrene har åpne gap med blottede tenner. Under gapet til venstre er det kantlinjer. Noen av fragmentene tilhørende den rektangulære delen har også kantlinjer.

4.4. Hvalbeinsplate fra Østlandet

I tidligere oversikter er det medberegnet fem hvalbeinsplater fra Vestlandet¹⁶. Som nevnt i første kapittel har jeg valgt å utelate alle fordi ingen av fragmentene har verken ornamentikk eller utskjæringer. Mens alle andre plater i Norge er funnet ved Atlanterhavskysten, ble den siste plata funnet på Østlandet, på Ommestad i Hedmark fylke.

C 22536 p - Ommestad

Ommestad ligger ved elva Glomma, fire mil nord for Kongsvinger. Hvalbeinsplata fra Ommestad ble funnet i 1920 under flytting av jordmasser fra en gammel fjøstomt (Hoff 1920). Under jorda dukket det opp ei usedvanlig rik vikingtidsgrav. I tillegg til hvalbeinsplata og skjelettdeler fra et menneske, inneholdt grava både spenner, smykker, armringer, fingerringer av bronse og over seksti perler. Det ble også funnet mer hverdagslige ting, som spinnehjul, jernredskaper og hesteutstyr (H. Gjessing 1920:103-106). En liten rund stein i grava ble betegnet som en sømglatte. Jan Petersen (1920) beskrev grava som ”... *en kvindegrav fra første halvdel av 10. aarh.*” Hvalbeinsplata fra Ommestad har to dyrehoder som er vendt innover mot hverandre. Plata er 27 cm lang og 20,5 cm bred. Tykkelsen på plata er 1,2 cm. Frampartiet til dyrehodene er traktformet med utstikkende tunger. Antakelig har

¹⁶ Utelatte funn er nevnt nedenfor. I appendiks 2 er det bilde av funnene.

B 9060 t fra Hopperstad i Sogn

B 4637 l fra Hopperstad i Sogn

B 8635 p fra Seim i Granvin

B 7114 fra Folkedal ved Granvinsfjorden

B 5874 i fra Toranger på Hundvåkøy

tungene møttes på midten og vært forbundet med hverandre. Dyrehodene har også krummede utstikkere omtrent ved panne/øyehøyde. Det kan være at disse skal forestille ører. Plata har flere tydelige huggemerker.

4.5. Oppsummering og foreløpige konklusjoner

Til sammen er det funnet 40 plater i Norge. Vi kjenner til 29 plater i Nord-Norge, ei fra Finnmark, 11 fra Troms og 17 fra Nordland. Fra Midt-Norge stammer 10 plater, fem fra Nord-Trøndelag, fire fra Sør-Trøndelag og ei fra Møre og Romsdal. På Østlandet er det funnet ei plate. I forhold til tidligere oversikter over hvalbeinsplater har jeg valgt å se bort i fra to funn fra Nordland, seks funn fra Nord-Trøndelag og fem funn fra Vestlandet. Dateringsmessig ligger alle platene innenfor 700-900 e.Kr., sen merovingertid – tidlig vikingtid.

Alle de nordnorske hvalbeinsplatene, forutenom den sørligste plata, er funnet på øyer. Forskjellen er kanskje ikke av stor betydning siden den sørligste plata ble funnet på en halvøy. Distribusjonen langs ytterkysten fortsetter ned til Ørlandet i Sør-Trøndelag, men i Midt-Norge er det også funnet hvalbeinsplater på lokaliteter som ligger ved elver som strekker seg flere titalls mil innover landet. Lokaliseringa til plata fra Østlandet skiller seg ut. Mens alle de andre platene er funnet langs Atlanterhavskysten, eller langs elver og fjorder som har sitt utløp i Atlanterhavet, er hvalbeinsplata fra Østlandet funnet ved elva Glomma som renner ut i Skagerrak. En fellesnevner for alle platene er likevel lokalisering ved vannveier. De nordligste platene er funnet på gårder som ligger sentralt ved den ytre kystleia, mens de sørligste platene er funnet på gårder som ligger ved større elver og fjorder.

Forskjellen i lokalisering mellom ytterkyst og indre fjordstrøk/større elver skyldtes sannsynligvis bosetningsstruktur. I Nord-Norge var den norrøne bosetninga hovedsakelig bosatt ved kysten og dette forklarer trolig hvorfor det ikke er funnet hvalbeinsplater lenger inn i landet. Flere arkeologer, blant annet Audhild Schanche (1989:180) vektlegger at innlandsområdene og fjordområdene i Nord-Norge var befolket av samiske grupper i jernalderen. Steds- og funnkontekst taler for at hvalbeinsplater har en norrøn tilknytning. Alle platene er funnet i områder hvor både arkeologisk materiale og skriftlige kilder peker mot en hovedsakelig norrøn eller germansk identitet, selv om materialet også taler for mindre innslag av samisk grupper i samme områder (ibid:180). Hvalbeinsplatene er funnet i lag med gjenstander som forbindes med norrøn etnisitet, blant annet ovale skålspenner, spinnehjul, vevsverd, nøkler og importgjenstander fra de britiske øyer. Selv om den norrøne tilknytninga

er tydelig, er den ikke enerådende. Senere forskning har vist at blandede graver er relativt utbredt i Nord-Norge. Som blant annet Inga Malene Bruun (2007) påpeker, kan blandede graver tolkes i lys av hybridiseringsprosesser. Jeg vil diskutere norrøn versus samisk etnisitet senere i oppgaven, men som en foreløpig konklusjon finner jeg det naturlig å plassere hvalbeinsplatene i en overveiende norrøn kontekst.

Flesteparten av hvalbeinsplatene er funnet i graver. Tjuseks av platene er funnet i rimelig sikker gravkontekst, mens fire av platene ble funnet i sand- eller jordhauger, noe som sannsynliggjør at det har vært tale om graver. Fem hvalbeinsplater, alle fra Kvæfjord i Troms, ble funnet i gårdshaugkontekst. Hvalbeinsplata fra Trondheim ble funnet ved ladejarlenes markeds plass, men stammer trolig fra et eldre kulturlag, noe jeg vil komme tilbake til i neste kapittel. De resterende fire platene har usikker funnkontekst.

Det har tidligere vært hevdet at hvalbeinsplater i hovedsak er funnet i kvinnegraver. Selv om kjønnsbestemmelse av graver ikke er uproblematisk¹⁷, viser min gjennomgang at overnevnte tolkning er overveiende sannsynlig. Det foreligger opplysninger om anatomiske analyser av skjelettmateriale fra bare fem av gravene, hvorav to tilfeller ble vurdert til å tilhøre menn, mens tre ble bestemt til å tilhøre kvinner. Omstendighetene rundt den ene undersøkelsen, der et kranium fra grava på Tisnes ble bestemt til å være mannlig, er tvilsom. Kraniet ble sendt inn nesten hundre år etter det ble funnet og det er mulig at det kan ha skjedd forvekslinger. De fleste gravene med hvalbeinsplater er blitt tolket som kvinnegraver på grunn av gravgodset. Kanskje de som ledet utgravningene ikke anså det som nødvendig med nærmere anatomiske analyser av skjelettmaterialet? Anatomiske undersøkelser er heller ikke absolutte. Kvinnelige og mannlige fysiologiske trekk blir skalamessig vurdert, noe som gjør at det i enkelte tilfeller kan være vanskelig å kjønnsbestemme skjelett. Bernhard Getz fra De Schreinerske samlinger, som foretok flere anatomiske undersøkelser på 1960-tallet, skrev i så henseende følgende; *”Imidlertid hender det at jo av og til at skaller tilhører det grenseområde som omfattes av begge kjønn. I dette tilfelle hadde vi ikke så pass hele bekkenknokler at det var mulig å få hjelp ved vurdering av bekkenets form”* og videre; *”I slike tilfelle er det vel rimelig at man bøyer seg for de samtidige gravfunn ved diagnosen”* (Getz 1955). På bakgrunn av det øvrige gravgodset, blant annet ovale spenner, perler, smykker, vevsverd, spinnehjul og vevlodd er

¹⁷ Se for eksempel Inger Marie Møistads (2010) analyse av kjønn i jernaldergraver.

det grunnlag for å karakterisere gravene som kvinnegraver, selv om det i noen tilfeller kan være vanskelig med en eksakt kjønnsbestemmelse.

Den typiske hvalbeinsplata har to dyrehoder som vender innover, punktsirkelornamentikk, kantlinjer og kantborder. Over halvparten, 22 hvalbeinsplater i overnevnte beskrivelse, har innovervendte dyrehoder. Fordi flere av funnene i min oversikt består av fragmenter som ikke lar seg nærmere bestemme, kan antallet typiske hvalbeinsplater i teorien være høyere. Gjennomgangen ovenfor viser også variasjoner og plater som ikke kan betegnes som typiske. Ei plate fra Hillesøy har utovervendte dyrehoder. I åtte tilfeller kan dyrehodene sies og representere hestehoder, mens i ni tilfeller ligner dyrehodene mest på dragehoder. Tolkningene er av tvetydig karakter, blant annet fordi mange av de dyrehodene som kan tolkes som hestehoder har åpent gap med huggtenner. To av platene, platene fra Loppasanden og Sømna, har utskårne felter med hele dyrefigurer.

Ti av platene har både kantlinjer og kantborder. Fem av platene har bare kantborder, mens ti plater har bare kantlinjer. Bildet er ikke representativt, fordi flere av platene er ufullstendige og fragmenterte og kan opprinnelig ha hatt både kantlinjer og kantborder selv om de i dag fremstår som uten. Mønstrene på kantbordene går igjen, noe som tyder på at håndverkerne bak hvalbeinsplatene har fulgt en viss tradisjon. Sju av platene har kantborder i form av to parallelle linjer med skråstreker imellom og i flere av tilfellene ligner bordene på snodd tauverk. Tre av platene har border med skrå lyn-lignende streker mellom to parallelle linjer, to har sikkakkbord og to har S-lignende slyngninger. Tjue plater har punktsirkelornamentikk i ulike varianter.

Fire av platene skiller seg ut fordi de har en annen utskjæring enn dyrehoder. Ei av platene fra Grande og plata fra Engeløya har tre utskårne buer, mens ei plate fra Sjøberg i Vesterålen har et utskåret håndtak. De tre overnevnte platene har verken kantlinjer, kantborder eller punktsirkelornamentikk. Det merkeligste eksemplaret er hvalbeinsplata fra Tommeide som består av en menneskehodelignende utskjæring.

Som nevnt i min beskrivelse er det flere plater av dem jeg har sett på nært hold som har bruksspor. Fem av platene har skjæremerker og fem av platene har huggespor. I tillegg har fem plater bruksspor i form av et glattere parti.¹⁸ Ei av platene, plata fra Sømna, er trolig et uferdig eksemplar.

¹⁸ Jeg har ikke vurdert bruksspor ved plater jeg ikke har sett på nært hold, plater som jeg kun har sett på fotografi eller som er utstilt ved museer.

Kapittel 5. Analyse av funnkontekst

I forrige kapittel ga jeg en beskrivelse av alle hvalbeinsplater som er funnet i Norge. I dette kapitlet vil jeg undersøke funnkonteksten nærmere. Jeg vil både se på hva som er funnet i samme grav eller kontekst som hvalbeinsplatene, og hva vi vet om stedene der platene er funnet ut fra arkeologiske og skriftlige kilder. Som nevnt i forskningshistoriekapitlet er det tidligere hevdet at hvalbeinsplater kan knyttes til det øvre sosiale lag. For å få svar på om dette stemmer vil jeg se på tilstedeværelse av arkeologiske indikasjoner på høy status, samt opplysninger i skriftlige kilder om personer fra de aktuelle områdene. De skriftlige kildene navngir i hovedsak personer fra det øvre sjikt i samfunnet og en omtale vil derfor i seg selv vitne om en plass blant den sosiale elite. Etter en redegjørelse av arkeologiske indikasjoner på høy status, vil jeg belyse stedskontekst. Kapitlet er organisert etter antatte (for)historiske regioner. Noen gjenstandskategorier som prestisjegjenstander og importfunn vil bli omtalt under stedsgjennomgangen, mens andre gjenstandskategorier vil bli omtalt etterpå.

5.1. Arkeologiske indikasjoner på høy status

I boka *Hålogaland før rikssamlingen* gir Inger Storli (2006) en oversikt over hvilke gårder i Nord-Norge som kan tilknyttes en sosial elite gjennom tilstedeværelse av arkeologiske indikasjoner på høy status. Hun karakteriserer storhauger, stornaust, våpengraver med fullt våpensett og graver med funn av prestisjegjenstander som indikasjoner på høy status (ibid:16). Med storhauger mener hun gravhauger eller -røyser med en diameter på minst 20 m eller en lengde på minst 30 m (ibid:77). Med stornaust menes nausttuffer på minst 20 m (ibid:82). Våpengraver med fullt våpensett inkluderer sverd, spyd, øks og skjold (ibid:87). Den siste statusindikerende kategorien er prestisjegjenstander nedlagt i graver. Storli inkluderer importgjenstander av sølv og gull, importerte bronsesmykker og graver som inneholder flere enn ti perler, samt et fåtall andre sjeldne importgjenstander (ibid:94). I min gjennomgang av kontekst vil jeg henvise til Storlis oversikt. Storlis analyse hviler på en rekke antagelser om materiell kultur og i det følgende vil jeg se nærmere på grunnlaget for å hevde at storhauger, stornaust, våpengraver og prestisjegjenstander kan knyttes til en sosial elite.

Storhauger

Storhauger er blitt ansett for å representere mektige personer (Solberg 2003:31, Stenvik 2005:147, Storli 2006:77). En del av bakgrunnen for en slik tolkning er at det ligger mye arbeid bak å oppføre en stor gravhaug og trolig var det bare de aller rikeste som hadde

ressurser til det. Skriftlige kilder er også blitt brukt som belegg for å knytte storhauger til en sosial elite (Solberg 2003:256). I de fleste storhaugene er det rester etter menneskeskjelett og det er rimelig å knytte haugene til et begravelsesrituale. Det har vært en allmenn oppfatning at gravskikk gjenspeiler den avdødes sosiale posisjon. Et slikt generelt syn nedgraderer gravskikk til å være en passiv refleks av samfunnet. Med et struktureringsteoretisk utgangspunkt påpeker Bjørnar Olsen (1997:209) at materiell kultur inngår i et dialektisk forhold med mennesker og samfunn. Materiell kultur kan ha flere lag av mening og meningsinnholdet kan endres over tid (ibid:180-186). Graver er ikke alltid en avspeiling av samfunnet, men kan i noen tilfeller uttrykke noe annet, for eksempel ønske om å påvirke samfunnet. Ved ustabile maktforhold kan det være behov for å markere sosial status, mens ved stabile maktforhold er det kanskje ikke samme markingsbehov. I noen tilfeller kan meninga med gravskikken kanskje vært å underkommunisere sosial status. Storhauger er ikke bare en gravskikk, men også et fenomen som må sees i et videre samfunnsperspektiv. Dagfinn Skre (1998) påpeker at bygging av storhauger var en måte for etterkommere å legitimere makt og eiendomsrett til jord. Mange storhauger er plassert sentralt i terrenget og har vært synlig på lang avstand. For den avdødes etterkommere har et imponerende gravmonument vært med på å legitimere ætta eller familiens fremstående posisjon. En gravhaug stadfestet eiendomsrett til jord og i odelsaker ble slektskap regnet tilbake *til haugs ok til heidni* - til haug og hedendom (Skre 1998:201).

Med overnevnte forbehold om materiell kulturs mangfoldighet i mente, er det likevel grunnlag for å hevde at storhauger i flere tilfeller har vært en strategi for å markere den avdødes høye sosiale status. Fravær av storhauger sier likevel ikke noe om samfunnsforhold. Mindre gravhauger og flatmarksgraver kan gjennom rikt gravgods knyttes til en samfunnselite. Det er også regionale og tidsmessige forskjeller hvorvidt det har vært en tradisjon å bygge storhauger. Å bygge en storhaug har trolig vært en av flere strategier for å markere høy sosial status, men vi kan ikke se bort fra at storhaugenes bakomforeliggende mening eller hensikt kan være relatert til andre ting.

Stornaust

Stornaust er en arkeologisk kategori som regnes for å være relatert til det øvre samfunnslag. De største naustene har trolig rommet store skip til lengre handels- og plyndringsferder. Sannsynligvis var det bare personer fra den øvre sosiale sfære som har hatt ressurser til å ha båter av overnevnte dimensjoner. Med utgangspunkt i nausttuffer på Vestlandet knytter Bjørn

Myhre (1997:181-182) jernalderens stornaust til økonomiske og politiske sentre. I forsknings-sammenheng er naustet og båtens størrelse blitt sett i forhold til hverandre. Store nausttuffer er blitt ansett til å ha rommet tilsvarende store båter. I sin hovedfagsoppgave om jernaldernaust på Vestvågøy i Lofoten nevner Gørill Nilsen at man kan ikke vite om naustets størrelse har vært basert på lengden av en båt, men konkluderer med at *“Vi må regne med at lengden på naustet sier noe om hva slags båtstørrelse det er bygd for”* (Nilsen 1997:73). Storli (2006:80) betegner nausttuffer med en lengde på tjue meter eller mer som stornaust. Selv om Storli ikke nevner det eksplisitt, regner jeg med at hun tar utgangspunkt i et samsvar i størrelse mellom naust og båt. Storlis definisjon på stornaust er problematisk med hensyn til at nausttuffer under tjue meter blir ekskludert. I Gørill Nilsens (1997:74-75) analyse er det flere nausttuffer under tjue meter som hun antar har huset handelsbåter. Jeg vil ikke gå nærmere inn på debatten om grensen på tjue meter er hensiktsmessig eller ikke. I denne omgang vil jeg bare konstatere at naust under tjue meter trolig også kan ha huset handelsskip. Et kanskje viktigere forbehold med hensyn til nausttuffer er at vi ikke med sikkerhet kan fastslå at nausttuffens størrelse har vært sammenfallende med båtens størrelse.

Våpengraver

Krigerideologi og et krigersk levesett var et av kjennetegnene ved den germanske kulturen (Solberg 2003:268-269, Storli 2006:84-85). Det er en utbredt oppfatning at gravgodset i jernaldergraver gjenspeiler den avdødes sosiale posisjon og at en kriger ble begravd sammen med sine våpen (Steuer 1989:112, Kristoffersen 1997:219). Storli (2006:87-89) inkluderer graver med full våpenutrusting i sin definisjon av våpengraver. Hennes begrunnelse er at bare personer øverst på rangstigen hadde lov til å ha fullt våpensett. Storli viser til andre jernalderstudier som har bekreftet sammenhengen mellom våpensett og rang. (se også Sognnes 1998:327). Som nevnt tidligere, er ikke materiell kultur nødvendigvis en gjenspeiling av samfunnet (B. Olsen 1997:209). Tatt i betraktning samfunnets voldelige karakter og den åpenbare dyrkinga av et krigersk mannsideal er det likevel rimelig å knytte våpen i graver til den avdødes sosiale status og posisjon i samfunnet. Dersom det ikke er funnet våpengraver i et område betyr det likevel ikke fravær av våpen i det fortidige samfunnet. Ikke alle mennesker eller samfunnsgrupper hadde behov eller tradisjon for å benytte våpen som markør for sosial status (Kristoffersen 1997:220).

Prestisjegjenstander i graver

Gjenstander av sølv og gull og importerte luksusartikler i graver blir ansett som tegn på rikdom (Kristoffersen 1997:91). Storli (2006) omtaler gravgods av overnevnte karakter for prestisjegjenstander. Bare et fåtall mennesker i samfunnet har hatt mulighet til å eie prestisjegjenstander. Det kan også tenkes at tilgangen har vært regulert av sosiale, politiske eller ideologiske faktorer. Prestisjevarer har inngått i et system av varer og tjenester mellom stormenn (Sigurðsson 2010:27-28). Prestisjegjenstander som er funnet i graver antas å ha tilhørt den avdøde og representere den avdødes posisjon i samfunnet (Sognnes 1998:327, Solberg 2003:31), men som nevnt tidligere må det tas hensyn til at gravgods spiller en aktiv meningsbærende rolle (B. Olsen 1997:179). Gravgods, inkludert prestisjegjenstander, må ses i sammenheng med flere faktorer, som gravkontekst, lokalisering og annet skriftlig og arkeologisk kildemateriale. I jernalderforskninga er det vanlig å knytte gravene til den gården de er funnet på (se for eksempel Støren Binns 1979:18). Bakgrunnen for denne praksisen er oppfatninga av at jernaldermenneskene gravla sine slektninger i nær avstand til den samtidige bosetninga. Selv om forholdet mellom grav og gård ikke alltid er 1:1, vil jeg følge praksisen med å knytte grava til gården som et ledd i å avdekke generelle tendenser i materialet.

Som vi har sett ovenfor er ikke storhauger, stornaust, våpengraver eller prestisjegjenstander i graver passive refleksjoner av samfunnet. Storlis oversikt over gårder med arkeologiske indikasjoner på høy status er ikke uproblematisk, men gir likevel en god pekepinn over hvor en *antatt* samfunnselite kan ha hatt tilholdsted, selv om hun ikke har klart å fange opp alle stedene. Hun har for eksempel utelatt ei grav fra Tisnes på Kvaløya utenfor Tromsø, der det ble funnet et importert bronsekjede, og som Povl Simonsen (1956) omtalte som en av de rikeste vikingstidsgraver i fylket. Jeg har valgt å bruke Storlis definisjoner fordi hennes oversikt er basert på et bredt utvalg av arkeologiske undersøkelser og funnregistre. Jeg har ikke hatt mulighet til å gjøre tilsvarende undersøkelser innenfor rammene av denne oppgaven. Hennes undersøkelsesområde sammenfaller til dels med hvalbeinsplatenes distribusjonsområde, noe som gjør det meningsfylt å referere til hennes oversikt.

5.2. Hålogaland

Som nevnt i kapittel 3 omtalte *Tacitus* folkeslaget adogit i sin beskrivelse av skandinaviske folkeslag. Diskusjonen om hvorvidt adogit er en betegnelse på håloyger skal jeg la ligge. Det skriftlige kildematerialet vitner om at Hålogaland er en geografisk betegnelse som strekker seg langt tilbake i tid. Hålogland tilsvarte det norrøne kystområdet fra Namdalen i sør til

Midt-Troms i nord. I løpet av yngre jernalder foregikk det en maktkonsolidering. Håloygætta, den senere Ladejarleætta, fikk et slags overherredømme i Hålogaland og Namdalen omkring 800 e.Kr. (Storli 2006:179). Det er en bred oppfatning om at området var inndelt i en rekke mer eller mindre selvstendige riker eller høvdingdømmer som hadde utviklet seg gradvis siden folkevandringstid (Bratrein og Niemi 1994:149). Flere forskere, blant annet Harald E. Lund (1955), Inger Storli (1985:37), Håvard Dahl Bratrein og Einar Niemi (1994) har forsøkt å rekonstruere en oversikt av høvdingseter. Bratrein og Niemi (1994:149) inkluderer Hillesøy, Bjarkøy, Andøy, Hadsel, Gimsøy, Buksnes, Steigen, Bodin, Meløy, Dønnes, Sandnes, Torget, Tjøtta og Tilrem i sin oversikt. Som vi snart skal se, er flere av hvalbeinsplatene funnet i tilknytning til mulige høvdingssentre.

Finnmark og Troms

Hvalbeinsplata fra Loppasanden i Finnmark tilhører ei rik grav med blant annet femti perler, noe som anses som en indikasjon på høy status (Storli 2006:216). Særegent for Loppa er kulturminner som vitner om en norrøn tilstedeværelse i et område som ellers er preget av en samisk fortid. Arkeolog Keth Lind (2003) beskriver Loppa som ei norrøn øy i et samisk landskap. Det er registrert flere hustufter, nausttufter og graver fra jernalderen av norrøn karakter på Loppa (ibid:42). Øya kan karakteriseres som en utpost der en norrøn befolkning av det øvre sosiale lag har hatt tilhold, men det etniske bildet er likevel ikke entydig. Ifølge Storli (1991:96) uttrykker et bronsekjede som er festet til en kniv fra den overnevnte grava en østlig tradisjon og kan oppfattes som et samisk idiom. Storli foreslår at den avdøde kan ha vært en samisk kvinne som var gift med en norrøn stormann.

Begge hvalbeinsplatene fra Kvaløyområdet utenfor Tromsø tilhører graver med prestisjeggenstander. Grava fra Hillesøy er medberegnet i Storli (2006:215) oversikt. I grava ble det funnet et angelsaksisk beslag med rester etter nålefeste på baksida og et hull langs kanten. Stamsø Munch (1994) tror beslaget er blitt brukt som spenne, samtidig som det har vært del av et hengesmykke. Hengesmykker er kjent fra østlige områder og blir ofte ansett som samiske idiommer (Zachrisson 1997:206).

Figur 5.1. Angelsaksisk beslag fra grava på Hillesøy. Foto: Mari Karlstad. Tromsø Museum. www.loype.kulturminneaaret2009.no.

Stamsø Munch (1994) plasserer det angelsaksiske beslaget i en samisk kontekst fordi det trolig har blitt brukt som hengesmykke. At beslaget er fortinnet, ser hun på som en ytterligere indikasjon på samisk tilknytning. Hullet i beslaget kan også tolkes dithen at det har vært brukt som amulett. Fra ei anna grav, den usedvanlige rike romertidsgrava på Bø i Steigen, er det også funnet ei spenne med et gjennomboret hull i, og som kan ha vært brukt som smykke eller amulett (Bruun 2007:45). Å omgjøre spenner til hengesmykker eller amuletter kan ifølge Inga M. Bruun (2007:70) ha vært en måte å gi gjenstander en "samisk identitet eller tilpasning".

På bakgrunn av et importert bronsekjede av østlig opprinnelse vil jeg også omtale grava fra Tisnes som et statusindikerende funn. Tisnesgrava har elementer av både norrøn og samisk art (Stamsø Munch 1994). Et bronsekjede av østlig karakter og et bronselokk med innslag av tinn kan anses som samiske elementer, mens resten av gravgodset har norrøne trekk. Stamsø Munch (1994) foreslår at de gravlagte fra Hillesøy og Tisnes kan ha vært samiske kvinner som var inngiftet i et norrønt miljø. Antallet blandede graver i Tromsømråder er høyt i forhold til andre områder (Bruun 2007:41), noe Anne-Karine Sandmo (1994:151) tar til inntekt for at befolkinga i området har hatt en blandet etnisitet.

Kvaløyområdet i Troms har mange rike kulturminner fra jernalderen (Støren Binns 1978:191). På bakgrunn av de mange rike funnene i området, mente Gutorm Gjessing (1939:46) at vikinghøvdingen Ottar fra Hålogaland kan ha vært hjemmehørende her. Av kilden kan man lese at Ottar var meget rik. Han gjorde lengre handelsreiser både østover og vestover (Hansen og Olsen 2004:67-69). Fra hans beskrivelse får vi også vite at han bodde lengst nord av alle nordmenn (B. Olsen 2000:34), et utsagn som kan støtte teorien om at han kan ha hørt hjemme i Kvaløyområdet.

Mens platene fra det nordligste området er funnet i rike graver, er det motsatt med de fire hvalbeinsplatene fra Bjarkøyområdet. I to av gravene er det riktignok funnet fragmenter etter sverd, men det er ikke funnet smykker eller andre prestisjegjenstander. Gravene der hvalbeinsplatene ble funnet, tilhører heller ikke gårder med statusindikerende funn. Bjarkøyområdet er likevel et meget rikt område, med både tunanlegg, storhauger, bautasteiner, stornaust og prestisjefunn fra jernalderen (Munch 1969: 498, Storli 2006:215). Sagalitteraturen vitner om at Bjarkøy har vært et betydningsfullt sted., Ifølge Snorre Sturlasson var Tore Hund fra Bjarkøy en av Olav den helliges banemenn ved slaget på Stiklestad. Et rikt arkeologisk gravmateriale tyder på at flere av gårdene på Bjarkøy har tilhørt det øvre sjikt i

samfunnet (Storli 2006:118). Gårdene det er funnet hvalbeinsplater på ligger under ei mil i avstand fra selve Bjarkøya og innenfor det jeg vil betegne som et område med indikasjoner på høy status.

De fire første platene fra Kvæfjord ble funnet på Gåre, mens den femte ble funnet på Huseby. Alle platene ble funnet i gårdshauger. Det er ingen opplysninger om statusindikerende funn på noen av gårdene, som begge ligger på østsida av Kvæfjorden. I arkeologisk sammenheng er Kvæfjord, og da i særdeleshet Kveøya, kjent for å være et kulturminnerikt område (Arntzen og Sommerseth 2010:15). Ifølge skriftlige kilder skal det ha vært gravhauger og bautasteiner på flere av gårdene i Kvæfjord. Dessverre ble de fleste gravhaugene fjernet før systematiske kulturminneregistreringer ble iverksatt (ibid:15-17) og derfor kjenner vi ikke i dag til gravhaugenes eksakte størrelse. I en av haugene skal det ha vært funnet en ring av gull som dessverre ble solgt før arkeologer fikk vite om den (ibid:18). I ei av gravene er det funnet 16 perler av glass (*Ts 30*), noe som gir grunnlag for å klassifisere gravfunnet som en statusindikasjon, selv om Storli ikke har det med i sin oversikt. I muntlig fortellingstradisjon har bjarkøyhøvdingen Tore Hund blitt knyttet til Kvæfjord. Gårdsnavnet Hundstad på Kveøy blir brukt som argumentasjon for at slekta til Tore Hund kan ha kommet fra Kvæfjord (Linde 1960:44). Alle Kvæfjordplatene er funnet innenfor det jeg vil karakterisere som et område med indikasjoner på høy status.

Lofoten og Vesterålen.

Den første plata fra Vesterålen, plata fra Føre på Bø, tilhører en gård med flere statusindikerende funn fra jernalderen, blant annet ei fullt utstyrt våpengrav og ei rik kvinnegrav med et romersk glassbeger (Storli 2006:215, Simonsen 1959). Ifølge K. Schanche (1990) har båtgrava som hvalbeinsplata ble funnet i trolig vært utsatt for plyndring. Det ble funnet fire glassperler i grava, og det er stor sannsynlighet for det tidligere kan ha vært flere. Som nevnt i forrige kapittel hentydet Iregren (1990) at den avdøde kan ha vært en samisk kvinne. Det er flere grunner til å være skeptisk til slutninger om etnisitet ut fra anatomiske trekk (se Storli 1994:116), men i dette tilfelle kan hypotesen være riktig fordi det forekommer flere blandede graver ved Føre (se Bruun 2007:49-50). De to andre platene fra Bø ble funnet på gården Søberg hvor det ikke er blitt funnet indikatorer på høy status. Søberg ligger imidlertid i underkant av ei mil fra flere rike jernaldergårder. I tillegg til våpengrava fra Føre, er det registrert to storhauger, et stornaust og flere prestisjefunn i Bøområdet (Storli

2006:215). Ifølge Reidar Bertelsen (1985:97 og 118) kan den store konsentrasjonen av gravfunn rundt Bø tyde på at Bøområdet var et maktsenter i jernalderen.

Den siste plata fra Vesterålen ble funnet i ei grav uten prestisjefunn ved Dverberg på Andøya, hvor det ifølge Storli er strukturer etter et stornaust (Storli 2006:215). Bjørnekloa fra grava kan kanskje være et samisk innslag. Bjørnen ble ansett som et hellig dyr og mange kultiske ritualer var tilknyttet bjørnen (Hansen og Olsen 2004:128-129). I diktet *Håleygjatal* blir stedet Omd regnet som Jarlættas hjemplass (Bratrein og Niemi 1994). Omd oppfattes som et tidligere navn for Andøya (Bertelsen 1985:140), men det er usikkerhet omkring hvilket eksakt område Omd utgjorde (Storli 2006:14). Tore Tussesprenger, en av Islands første landnåmsmenn, var ifølge skriftlige kilder fra Omd. Tussesprenger var trolig en mektig mann. Sagaen forteller at han rømte fra Håkon Jarl Grjotgardson til Island. I en artikkel om landnåmet fremhever Alf Ragnar Nielssen (2001) at det bare var de mektigste personene som ble nevnt i *Landnåmabok*. At Tussesprenger var innblandet i konflikten mellom Håkon Jarl og Harald Hårfagre vitner om at han var en person av stor betydning (ibid).

Begge platene fra Lofoten ble funnet på gården Vik ved Buksnesfjorden. Det er ikke gjort noen statusindikerende funn på selve gården, men Buksnesfjorden er kjent for å være et rikt kulturminneområde. Det er registrert et tunanlegg, to stornausttufter og flere prestisjefunn i området (Storli 2006:214). På bakgrunn av en samlet vurdering av kulturminner i området, hevdet arkeolog Olav Sverre Johansen, at det viktigste høvdingsenteret i regionen har vært i området rundt Buksnesfjorden (Storli 2006:108). Tore Hjort fra Vágur, høvding i Håkon Jarls hær, er nevnt i *Heimskringla*. (Bertelsen 1992) Ifølge *Olaf Tryggvassons saga* ble han drept av kong Olavs spyd i 999. Reidar Bertelsen (1985:142) ser det som sannsynlig at Tore Hjort kan ha bodd på Buksnes. En av Islands første store landeiere, Oluf Tvennumbruni, var fra Lofoten (Nielssen 2001). "*Hann for af Lofot til Islandz*", står det om han i *Landnåmabok* (Lauritzen 2002). Kilden forteller også at han var en stor blotmann (ibid), noe som kan tas til inntekt for at han var en mektig mann.

Salten og Helgeland

Den nordligste plata fra Salten ble funnet i ei grav på Hagbartholmen ved Engeløya. Grava, som blant annet inneholdt flere smykker og over tusen perler, er statusindikerende i seg selv. Grava inneholdt ei hesteskoformet ringspenne av baltisk type og ei rund spenne av gotlansk opprinnelse og som tidligere nevnt kan østlige gjenstander oppfattes som idiomer på samisk

etnisitet (Stamsø Munch 1995:60). Storli (1991) og Stamsø Munch (1995) foreslår at den avdøde kvinnen kan ha vært en samisk kvinne som var gift med en norrøn stormann. Også en jernbjelle fra grava har østlige trekk, noe jeg vil komme tilbake til senere.

Det er registrert både et tunanlegg, fire storhauger, et stornaust, ei våpengrav og flere prestisjefunn på selve gården (Storli 2006:214). De andre gravene på Hagbartholmen inneholdt også gravgods som tyder på at de som ble gravlagt her hadde både makt og anseelse (Pedersen 2008:80-85). Tettheten av statusindikerende funn er stor på Engeløya. På den knapt 70 km² store øya er det registrert to tunanlegg, elleve storhauger, et stornaust, tre våpengraver og flere graver med prestisjegjenstander (Storli 2006:214). Nord-Norges største gravhaug, Sigarshaugen, befinner seg her. I tillegg står Nord-Norges største bautastein, Langsteinen, på en av gravhaugene på øya. Det er overveiende stor sannsynlighet for at det har vært en høvdinggård på Engeløya i jernalderen (Storli 2006:114-115). I *Låndnåmabok* er stormannen Lodin Ongul oppgitt å være fra Engeløya. Ongul og hans sønn rømte også til Island på grunn av tyranniet til Håkon Jarl. Som Nielssen (2001) påpeker var stridigheter mellom stormenn en av årsakene til den norske emigrasjonen til Island. I Snorres kongesagaer blir en mulig høvding fra Engeløya nevnt. Ifølge *Olav Tryggvassons saga* ble Øyvind Kinnriva fra Engeløya drept fordi han nektet å la seg kristne (Pedersen 2008).

Figur 5.2. Ringspenne fra grava på Hagbartholmen.
Foto: Sidsel Bakke.

Den neste plata fra Salten ble funnet i ei grav uten statusgjenstander på gården Mårnes i Gildeskål. Det er imidlertid registrert to storhauger på gården, noe som vitner om at menneskene på Mårnes har tilhørt den øvre sosiale sfære. Raud den rame, den standhaftige høvdingen som nektet å la seg kristne, er en velkjent skikkelse i sagalitteraturen. Vegar Kaasen Engen (2010) argumenterer for at Raud den Rame trolig har vært hjemmehørende i området ved Saltstraumen. Saltstrømmen ligger midt i mellom Steigen og Gildeskål. Avstanden er likevel for stor til at Raud den Rame kan knyttes direkte til stedene der hvalbeinsplatene stammer fra. Kanskje menneskene på Mårnes var mektige bønder som var tilknyttet høvdingen Raud den rame? *Heimskringlas* beskrivelser av Raud den rames kontakt

med samer er interessant. I sitt følge Snorre hadde Raud “[...]en svær flokk finner [som] *hjalp han straks han trengte det*”. I tillegg var Raud “[...] *svær til å blote og kunne mye trolldom*” (Engen 2010:1).

Den sørligste plata fra Salten stammer fra ei grav på Meløy gård, hvor det også er funnet ei rombisk bronsespenne av keltisk opprinnelse. Spenna er et sjeldent importfunn og er et uttrykk for høy sosial status. Storli (2006:213) har registrert prestisjefunn på gården og trolig er det den keltiske bronsespenna hun sikter til. I sin avhandling om maktstrukturer på Helgelandskysten anser Birgitta Berglund (1995:310-313) Meløy gård for å ha vært en betydelig gård i jernalderen, men ikke et maktsenter. Harald Egenæs Lund (1955b) derimot, argumenterte for at gården på Meløy kan ha vært et større maktsenter mellom Bodin og Tjøtta. Ifølge Lund eksisterte det minst 14 gravhauger og flere bautasteiner på øya en tid tilbake. I 1955 var det bare tre hauger og en bautastein igjen. Resten var blitt ødelagt av pløying og nydyrking (Lund 1955b). Meløy er nevnt i flere skriftlige kilder. Ifølge *Landnåmabok* var en av Islands første landnåmsmenn Gunnstein Eysteinson gift med Liv Hedinsdatter fra Meløy (Nielsen (2001). I *Harald Hårfagres saga* er Ragnvald fra Meløy nevnt sammen med Torolf Kveldulfsson og i *Harald Hardrådes saga* er stedet Meløy nevnt som er sted noen søkte havn til (H. Ellingsen 1981). En litt senere kilde, *Sverres saga*, omtaler brødrene Guttorm og Brynjolv fra Meløy som to av de beste mennene nord i Hålogaland (ibid). Det er usikkert om det er Meløy gård eller et større område overnevnte skriftlige kilder viser til. Harry Ellingsen (1981) mener det er stor sannsynlighet for at det er tale om gården Meløy.

De to neste hvalbeinsplatene nord på Helgelandskysten, platene fra Nordnesøy og Hestmannøy, er begge funnet i graver uten prestisjegenstander og på gårder uten statusindikerende funn. Plata fra Hestmannøy er funnet på den sørlige delen av øya som blir kalt for Hestmona. På den nordlige delen av øya, som blir kalt Storseløy, er det registrert et stornaust (Storli 2006:213). Hestmannøy ligger ei mil i luftlinje fra Lurøy, en lokalitet Berglund (1995:306) betegner som rik på statusindikerende kulturminner. Det er registrert en storhaug, et stornaust og flere prestisjefunn på Lurøy (Storli 2006:213). Ifølge Berglund (1995:306) er det grunnlag for å anse Lurøy som et maktsenter for det nest nordligste riket på Helgelandskysten. Jeg vil karakterisere Hestmannøy som et maktindikerende sted på grunnlag av stornaustet som er registrert på øya, samt den nære avstanden til Lurøy. Nordnesøy, som ligger i underkant av ei mil i luftlinje fra Hestmannøy, vil jeg definere som innenfor det samme området.

Ved utløpet av Ranafjorden er det funnet hvalbeinsplater ved tre lokaliteter. Den ene plata ble funnet i ei grav på Alsøy på øya Tomma. Grava inneholdt over tjue perler noe som medfører at gravfunnet blir regnet som uttrykk for en sosial elite. I tillegg er det også registrert et stornaust på Alsøy (Storli 2006:213). Berglund (1995:315) betrakter Alsøy som et maktsenter. Den andre plata i området ble funnet på Tommeide, som også ligger på Tomma. Selve grava som hvalbeinsplata ble funnet i er ikke å anse som et statusfunn, men det er registrert en rekke høystatusindikatorer på gården, deriblant flere prestisjefunn, ei våpengrav og to storhauger (Storli 2006:213).

Den tredje plata som stammer fra området rundt Rana-utløpet ble funnet ved Hov på øya Løkta. Et importert bronsebeslag av irsk opprinnelse, som anses som et prestisjefunn, ble funnet i samme grav som hvalbeinsplata. Det ble også funnet en likearmet spenne av upplandsk karakter. Gården Hov er et velkjent maktsenter fra jernalderen. Ved Hov er det registrert et tunanlegg, tre storhauger, et stornaust og flere prestisjefunn stammer også herfra (Storli 2006:212). Berglund (1995:304 og 330) utpeker Hov som det største maktsenteret i det midterste riket i Helgelandsregionen og som et av de to sterkeste maktsentra i vikingtid på Helgelandskysten.

Figur 5.3. Irsk bronsebeslag fra Hov på Løkta.
*Foto: Ann-Mari Olsen, Historisk Museum
Bergen. Etter Wik 1985:249.*

Ikke langt fra Løkta, på gården Åkvik på øya Dønna, er det funnet ei hvalbeinsplate som kan ses i sammenheng med overnevnte region. Plata ble funnet i en haug sammen med ei sølvnål. Ifølge Storli (2006:212) er det registrert prestisjefunn på gården og jeg regner med at det er sølvnåla hun sikter til. Øya Dønna er rik på kulturminner. Nord på øya, på lokalitetene Glein, Berfjorden, Gjesfjord og Sigerstad, er det registrert to storhauger, ei våpengrav og flere prestisjefunn (Storli 2006:212). Fra Glein stammer også den kjente Dønnafallosen, en hvit stein av marmor som opprinnelig har stått på en gravhaug (Solli 2002:126, B. Wik 1991:84).

Den nest sørligste plata på Helgeland er et løsfunn fra Åkerøya, ei øy som kan betegnes som et ubeskrevet blad i arkeologisk sammenheng. Forutenom hvalbeinsplata er det bare et

vevsverd av hvalbein og et spinnehjul som er stammer derifra. Ifølge Lossius' beretninger fra 1883 er det blitt fortalt at det skal ha vært to hauger på øya (Berglund 1995:159). Øya inngår i det som Berglund (1995) omtaler som omland til det mer kjente stedet Tjøtta. På Tjøtta er det både tunanlegg, store nausttuffer, storhauger, våpengraver og funn av kostbare status- og importgjenstander (Storli 2006:213). Berglund (1995:33) anser Tjøtta som et av de to sterkeste maktsentra i vikingtid på Helgeland. Tjøtta er nevnt flere ganger i skriftlige kilder. Dikteren bak *Håleygatal*, Øyvind Skaldespiller, er oppgitt til å være far til Hårek fra Tjøtta. Hårek omtales av Snorre Sturlasson som en av vikingtidas største stormenn fra Nord-Norge. Han var blant annet sentral i bondehæren som kjempet mot Olav den hellige i slaget ved Stiklestad (Berglund 1995:360). Åkerøya ligger i underkant av ei mil i luftlinje fra Tjøtta og innenfor et område med høystatusindikasjoner.

Den sørligste plata på Helgelandkysten ble funnet i ei grav på gården Enge på Sømna-halvøya. Selv om det er registrert et gravfelt med sju graver på gården, er det ingen statusindikerende funn fra Enge. Gården ligger imidlertid bare fire kilometer fra Sund hvor det er registrert tre storhauger og et stornaust (Storli 2006:212). Berglund (1995:289) betrakter Sund som et mulig maktsenter og vektlegger stedets strategiske geografiske beliggenhet ved utløpet av Bindalsfjorden. Sømna-halvøya er innenfor det som Berglund omtaler som det sørligste riket på Helgelandskysten (ibid:329).

5.3. Namdalen

I sagalitteraturen er Namdalen, *Naumudalr*, beskrevet som et avgrenset landskap (Sandnes 1965:30). Historisk sett tilhørte ikke Namdalen det "egentlige Trøndelag". Naumdølafylke ble ikke en del av det trønderske lovområdet før på 1100-tallet (Sognnes 1998:320). Som tidligere nevnt antyder de skriftlige kildene at håloyghøvdinger inkorporerte Namdalen i sitt maktgrunnlag på 800-tallet. Det er funnet tre hvalbeinsplater i Namdalen, ei plate på Namdalskysten og to plater ved bredden av Namsen.

Plata fra Namdalskysten ble funnet på gården Vikestad i Vikna. Plata ble funnet i ei grav uten prestisjegjenstander. Det er registrert ni enkeltgraver og fem gravfelt, bestående av to til åtte graver, på Vikestad (Askeladden). I en av gravene ble det funnet ti perler (*T 12110* og *T 14294*). Perlefunnet fra Vikestad er å betrakte som et prestisjefunn. Det er også funnet flere våpen fra jernalderen på gården. To bautasteiner på halvannen meter ruver ennå på gården som et vitnesbyrd om en forgangen storhetstid (Borgan 1969). Vikna ligger midt i mellom

Leka og Ramstad, to tidligere kjente høvdingseter på Namdalskysten (Herje og Alsaker 1999:165, Sandnes 1965:168). En av Islands mektigste landnåmsmenn, Ketil Høng, kom fra Ramstad, eller Rafnista som er det tidligere navnet på stedet. Høng var ikke den eneste namdølingen som dro til Island. Ifølge den islandske forskeren Guðmundur Hannesson var tjue av landnåmsmennene fra Namdalen (Sandnes 1965:192). Kanskje noen av dem var mektige menn fra Viknaområdet? Etter mitt syn er det grunnlag for å anse Vikestad på Vikna som et mindre maktsenter. Kanskje den mektige bonden på Vikestad var underlagt enten høvdingen på Leka i nord eller Rafnista i sør?

Begge platene fra Øvre Namdal ble funnet på gårder ved bredden av elva Namsen. Den første plata ble funnet på Melhus i ei svært rik båtgrav. Flere våpen, forgylte bronsespenner med innlagte fargede edelsteiner, et irsk relikvieskrin og over hundre perler vitner om at de gravlagte var av høy rang (Ertsaas 1971). Den ene bronsespenna i grava, ei ryggknappspenne med emaljerte felt, har likheter med spenner fra Upplandområdet i Sverige (Stenvik 2005:159). Selve gravhaugen hadde en diameter på 22 meter, noe gjør at den kommer inn under kategorien storhaug. Th. Petersen (1907:16-20) daterte relikvieskrinet til ca 650 e.Kr. og argumenterte for at skrinet trolig var brakt til Norge under de første vikingplyndringer rundt 800 e.Kr.

Figur 5.4. Ryggknappspenne fra Melhus. NTNU Vitenskapsmuseet.
Foto: Per E. Fredriksen. www.unimus.no/arkeologi.

Den andre plata tilhørte et gravfunn på Lilleberge der det blant annet ble funnet over hundre perler (Haith og Kidd 1985, www.britishmuseum.org). Ifølge Ertsaas (1972:496-500) har det tidligere vært et tjuetalls gravhauger på Lilleberge. Ti av haugene er bevart i dag. Nedsenkede midtparti og spor etter sjakting vitner om at det har vært graving i alle haugene. Forutenom en spydspiss av jern (*T 18529*) og et sverd (*T 13448*) er det ikke rapportert om noen funn fra

gravfeltet. Ifølge muntlig tradisjon skal engelske laksefiskere ha gravd i haugene med til dels stort hell (ibid), noe som trolig forklarer funnfattigheten. Man kan bare fantasere om hva det store gravfeltet kan ha inneholdt før gravplyndrerne gjorde innhogg. Melhus og Lilleberge ligger i et svært kulturminnerikt område. På gården Bertnem, som også ligger ved Namsen, er det registrert tre storhauger med en størrelse på 40-50 meter. Tidligere skal det ha vært ytterligere to storhauger der (Sandnes 1965:157, Stenvik 2005:148). Det er rimelig sikkert at det har vært et høvdingsete på Bertnem i jernalderen. Ifølge Sandnes (1965:161) er det ikke heller ikke usannsynlig at det også har bodd en høvding på Melhus.

5.4. Det “egentlige Trøndelag”

Det historiske “egentlige Trøndelag” besto av Inn-Trøndelag med fire fylker og Ut-Trøndelag med fire fylker og den trønderske tingordninga, Frostatinget, tok utgangspunkt i overnevnte inndeling (Røskaft 2005:199). Merete Røskaft (2005:201) argumenterer for at den regionale inndelinga med åtte fylker fra historisk tid i Trøndelag har røtter tilbake til jernalderen. Hun viser til skaldekvadet *Vellekla* som er datert til slutten av 900-tallet der skalden Einar Skålaglam forteller at Håkon Jarl la under seg sju fylker. Det er funnet to plater i det historiske Inn-Trøndelag og to plater i det tidligere Ut-Trøndelag.

Den nordligste plata i det tidligere Inn-Trøndelag ble funnet på gården Skei i Sparbu. Hvalbeinsplata var del av et rikt gravfunn i et større gravfelt på over nitti graver. Grava inneholdt blant annet sju perler, ei trebøtte med bronsebeslag, ei bronseøse, et trekantet hengekar og flere bronsespenner. Trebøtta, bronseausa og hengekaret er importgjenstander fra de britiske øyer. Hengekaret, som er unik i norsk sammenheng, kan ha blitt brukt som oljelampe i et irsk kloster (Stenvik 2005:160). Grava var delvis omrotet på grunn av en senere stolpegravning omtrent i nærheten av kraniet. Stenvik (2001:22) ser ikke bort fra at noen gjenstander, gjerne smykker og andre verdifulle gjenstander, kunne ha blitt fjernet under stolpegravninga. Seks andre gravhauger ble også undersøkt i samme tidsrom, men ingen av gravene inneholdt gjenstander som kan karakteriseres som prestisjegjenstander. (Stenvik 2001). Alle gravene var preget av tidligere plyndringer og forstyrrelser. Stenvik (2001:72 og 2005:131) tolker det store gravfeltet som et uttrykk for et større jordegods som kan ha dannet grunnlag for en høvdingslekt på Sparbu. Et stort gravfelt legitimerte ættas makt i området. Et tunanlegg beliggende ved gravfeltet (Stenvik 2001:42 og 2005:138) forsterker oppfatninga av at området var et maktsenter i jernalderen. Stenvik (2001:72) argumenterer for at Skei må sees i sammenheng med nabogården Dalem, hvor det er funnet en rekke prestisjegjenstander, blant

annet flere sølvspenner, tre gullbrakteater, to ringer av gull og et importert sverd. Skei/Dalem kan ha utgjort et maktsenter i den sørlige delen av det tidligere Sparbyggjafylket, mens det kjente høvdingsetet Egge har vært maktsenter i den nordlige delen (ibid).

Figur 5.5. Trekantet hengekar av bronse fra Skei. Foto: Per E. Fredriksen. NTNU Vitenskapsmuseet. *Etter Stenvik 2001:23.*

Den andre hvalbeinsplata fra Inn-Trøndelag ble funnet i ei grav på gården Eggen i Skogn i ei grav uten prestisjegjenstander. Tidligere har det vært elleve eller flere gravhauger på gården (Marstrander 1970). Ei av gravene var ei fullt utstyrt våpengrav fra vikingtid (*T 10688*), noe som indikerer at menneskene på gården har tilhørt det øvre samfunnslag. Eggen ligger i overkant av en kilometer unna Alstadhaug som regnes for å ha vært et maktsenter i det gamle Skeyna-fylket (Stenvik 2005:144) På Alstadhaug er det en gravhaug på 56 meter i tverrmål. Det ble gravd i haugen på begynnelsen av 1800-tallet, men funnene er gått tapt. Skogn ligger midt i mellom Verdal og Stjørdal som blir ansett som de to største maktsentra i Trøndelag i jernalderen (Sognes 1998).

Den nordligste plata i det tidligere Ut-Trøndelag ble funnet ved Nidarnes, midt i sentrum av Trondheim. Det er flere arkeologiske indikasjoner på at det har eksistert en jernaldergård på Nidarnes forut for den senere kaupangen som ble etablert av ladejarlene. Det er funnet strukturer etter ei forhistorisk båtstø som har rommet et handelsskip (Christophersen 1997:9, Ekroll 1997:27) og i ei gammel dagbok fra 1885 er det opplysninger om funn av ei vikinggrav under korgulvet i Nidarosdomen, der det blant annet ble funnet "*brudstyker af Bronze, sansynlig til en hængelampe*" og "*Et bronze Hængsel*" (Ekroll 1997:28). Gjenstandene er forsvunnet i dag, men hengelampa kan ha vært ei lignende oljelampe som den som ble funnet på Skei i Sparbu og hengselet kan stamme fra et relikvieskrin (ibid). Nidarnes er nevnt i flere skriftlige kilder.

I *Heimskringla* forteller Snorre om Torgeir Avråds-koll som bodde på Nidarnes den gang Håkon Jarl ble drept (Christophersen 1997:9). I *Fagerskinna* er Nidarnes nevnt som en "einbøle", det vil si en udelt gård (ibid). Det er uenighet om hvorvidt gården på Nidarnes har vært storgård eller ikke. Axel Christophersen (1997) argumenterer for at ætta på Nidarnes var velstående og eide et eget handelsskip, mens Kalle Sognnes (1997:5) derimot mener at funnene utgjør "... knapt det man kunne forvente å finne på en gjennomsnittsgård i Trøndelag". På bakgrunn av strukturene etter båtstøa og opplysningene om prestisjegjenstandene i overnevnte dagboknotater, vil jeg karakterisere Nidarnes som et sted med indikasjoner på høy status.

Den andre plata i Ut-Trøndelag ble funnet i en haug på gården Dombu i Meldal. Gården er bort imot ukjent i arkeologisk sammenheng. I tillegg til en skjoldbule av jern som ble funnet samtidig som hvalbeinsplata, stammer også ei jernøks fra gården (Stalberg 1985). Dombu ligger omtrent ei halv mil fra Vahaugen, som er et stort gravfelt fra jernalderen. Ingvild Sjøbakk (2007) har gjort en analyse av det arkeologiske materialet fra Vahaugen. Fellet består av over 200 graver og ble undersøkt av Theodor Petersen i begynnelsen av 1900-tallet. Flere av gravene inneholdt beinkammer, beinnåler, spinnehjul og kniver og spisser av jern (ibid:24-30). Ingen av gjenstandene kan karakteriseres som prestisjegjenstander. Sjøbekk nevner ingenting om gravenes størrelse, noe jeg tolker dithen at gravene ikke har vært storhauger. Jeg har ikke funnet opplysninger om det har vært utført andre arkeologiske undersøkelser i Meldal eller om det eksisterer arkeologiske indikasjoner på høy status i området rundt Dombu.

5.5. Det nordlige Møre

Det ytre kystområdet i Trøndelag inngikk ikke i det historiske "egentlige" Trøndelag, men ble regnet som et eget landskap; det nordlige Møre. Regionen ble ikke innlemmet i Frostatingets juridikasjonsområde før på 1000-tallet (Røskaft 2005:200). De to siste platene fra Trøndelagsfylkene ble funnet på gården Grande på Ørlandet i det tidligere Nordmørefylket.

Begge platene fra Grande ble funnet i graver. Den ene grava inneholdt kun skjelett i tillegg til hvalbeinsplata, mens den andre grava inneholdt en mengde gravgods, blant annet et irsk bronsebeslag som kan ha tilhørt et skrin (Møllenus 1956). Bronsebeslaget er å anse som en prestisjegjenstand. Det er flere gravfelt på Grande, men de er ikke blitt arkeologisk undersøkt (Askeladden 26521 og 36411). Grande ligger i underkant av ei mil unna storhauger på gårdene Hovde, Opphaug og Uthaug (Stenvik 2005:148). På Hovde er det også avdekket

strukturer etter en frittstående gildehall, noe som indikerer at menneskene på gården tilhørte den øvre sosiale sfære. På Ørlandet ligger også gården Austrått hvor høvdingen Finn Arnesson holdt til. På andre sida av Trondheimsfjorden ligger Agdenes og Selva, to mulige maktsentre fra jernalderen (Solberg 2003:298). Stenvik (ibid:129) vektlegger Ørlandets strategiske plassering ved innløpet av Trondheimsfjorden. Den sentrale beliggenheten gjorde at de som bodde der kunne kontrollere skipstrafikken både langs kysten og inn og ut av Trondheimsfjorden.

5.6. Romsdalen

Stammen eller folkegruppen Ranene (*Ranii*) som er gjengitt i Jordanes' verk *Getica* fra omkring 550 e.Kr. antas for å være romsdølinger. I samme kilde er den nordiske høvdingen Rodulf nevnt. Rodulf hadde reist fra sitt rike og det er sannsynlig at hans rike hadde vært Romsdal (Skre 1998:257). Fra sagalitteraturen er mørejarlene, og da spesielt Ragnvald Mørejarl, kjente skikkelser. Ragnvald Mørejarl levde på Harald Hårfagres tid og var innblandet i rikssamlingsalliansene. Ifølge Snorre Sturlasson skal Hårfagre ha satt jarlen til å styre begge Mørene og Romsdalen (Solberg 2003:290).

Den siste plata fra Midt-Norge ble funnet i ei grav på gården Villa ved utløpet av Tresfjorden i Romsdal. Grava inneholdt en stor mengde gjenstander, men ingen kan kategoriseres som prestisjegjenstander. Villa utmerker seg likevel i arkeologisk sammenheng. Det er registrert to gravfelt og tre enkeltliggende gravhauger på gården. Det er funnet gravgods i flere av gravene, blant annet en stor mengde våpen. Den rikeste grava inneholdt et sverd med innlegg av sølv på hjalten, skjold, kniv, tre spydspisser og sju pilespisser av jern (G. Ellingsen 2011). Selv om grava ikke inneholdt øks og ikke er ei fullt utstyrt våpengrav etter Storlis definisjoner, vil jeg likevel betegne grava som ei elitegrav på bakgrunn av mengden våpen og sølvinnlegget på sverdet.

5.7. Raumarike

Raumarici er også blant de folkeslagene som er gjengitt i Jordanes' verk *Getica* og sannsynligvis er det en betegnelse på folk fra Romerrike. Med utgangspunkt i Jordanes' beskrivelse argumenterer Skre for at det allerede i merovingertid var etablert et regionalt herredømme i Romerrike, men dog av ustabil karakter (Skre 1998:252). Den eneste plata fra Østlandet stammer fra ei rik kvinnegrav på gården Ommestad i Hedmark, innenfor det tidligere Raumarike. Forutenom flere bronsesmykker ble det funnet over seksti perler i grava.

Det er også funnet gravgods i ytterligere to graver på gården, blant annet to sverd, et spyd og pilespisser av jern (J. Petersen 1920). Hedmark er et av landskapene innenfor det som i sagalitteraturen er omtalt som Opplandene. Ifølge *Heimskringla* skal de ha vært flere konger på Opplandene (Solberg 2003:261, 280). Ut fra arkeologiske kilder er Åker i Hedmark blitt ansett som et maktsenter i jernalderen og har antagelig fungert som høvdingsete allerede fra eldre jernalder. Ifølge Solberg (2003:280-281) har det trolig vært flere småriker i det opplandske området forut rikssamlinga. Flere rike våpenfunn, blant annet fra Stange, Løten og Ringsaker, kan tolkes som indikasjoner på mindre maktsentre. Den rike kvinnegrava fra Ommestad gir grunnlag for å tro at gården tilhørte mennesker fra det øvre samfunnslag.

5.8. Andre gjenstander i gravene

Som nevnt avslutningsvis under materialgjennomgangen i kapittel 4 er det rimelig å knytte hvalbeinssplatene til kvinnegraver. I det følgende skal jeg se nærmere på hva som ble funnet i gravene og hvilke konklusjoner man kan gjøre ut fra funnkonteksten.

Smykker og draktilbehør

Ovale skålformede bronsespenner er den mest vanlige spennetyper i norrøne kvinnegraver fra yngre jernalder. Det er funnet ovale bronsespenner i 14 av gravene med hvalbeinsplater. I seks av de overnevnte gravene er det også funnet en tredje spenne av rund, rombisk eller likearmet form. Av andre spennetyper er det funnet tre ringspenner, en hjulformet, en rektangulær og en bøyelformet spenne. I tillegg til spenner kan også nåler ha vært brukt til klesfeste. I gravene på Alsøy og Åkvik på Helgelandskysten er det funnet nåler av henholdsvis bronse og sølv, mens det ble funnet ei beinnål på Sjøberg ved Føre i Vesterålen. Den sistnevnte har antakeligvis hatt funksjon som synål, mens de to førstnevnte trolig har vært prydnåler. Perler er en gjenstandskategori som ofte er funnet i samme grav som hvalbeinsplater. I mitt materiale er det funnet perler i 16 graver og i seks av gravene er det funnet over ti perler. Også andre smykker forekommer i tilknytning til hvalbeinsplater. Samlet er det funnet bronsekjeder i tre graver, armringer av bronse i fem graver og bronseringer i tre graver. I tillegg til overnevnte smykkefunn er det funnet et smykkeanhang av stein ved Villa i Møre og Romdal, en rund medaljonglignende bronsegjenstand på Ommestad i Hedmark og et angelsaksisk bronsebeslag på Hillesøy i Troms som kan ha blitt brukt som hengesmykke eller amulett.

Tekstilredskaper

Tekstilredskaper forekommer ofte i kvinnegraver og er fremtredende i graver med hvalbeinsplater. Spinnehjul, vevsverd, tener, sakser, vevlodd, håndsnellehjul, nåler, nåleesker og ull- og linhekler er gjenstander som forbindes med tekstilarbeid. Overnevnte tekstilredskaper er funnet i over halvparten av gravene eller ved lokalitetene med hvalbeinsplater. Av særlig interesse er vevsverdet, som trolig har hatt en spesiell symbolsk betydning utover det funksjonelle aspektet. I den eldste faglitteraturen blir også begrepene vevskje og vevspyd brukt om vevsverd (Nicolaisson 1887:129, J. Petersen 1951:286 og O. Rygh [1885] 1999:23). Vevsverd og hvalbeinsplater er funnet i samme grav 12 ganger. I tillegg ble det funnet et vevsverd i gårdshaugen på Gåre i Kvæfjord sammen med fire hvalbeinsplater. Hvalbeinsplata fra Grytøy i Sør-Troms ble innsendt sammen med et vevsverd, men det er usikkert hvorvidt de tilhørte samme kontekst. To av vevsverdene er av jern, mens 11 er laget av hvalbein. Jeg har ikke lyktes med å finne ut hvilket materiale vevsverdet fra Grytøy er laget av. De fleste vevsverd av hvalbein er funnet i Nord-Norge, noe J. Petersen (1951:290) forklarer med bedre bevaringsforhold for bein nordpå i forhold til resten av landet. Ifølge Sjøvold (1974:249) er det funnet 72 vevsverd av hvalbein i Nord-Norge. Noen av sverdene har ornamentikk i form av punktsirkler og meanderlignende streker. Vevsverdene har store morfologiske likhetstrekk med vanlige sverd (ibid).

Figur 5.6. Vevsverd av hvalbein fra Tisnes. Foto: Mari Karlstad. Tromsø museum.
www.loype.kulturminneaaret2009.no.

Ved Enge i Sømna, Slagstad i Bjarkøyregionen og Melhus ved Namsen er det funnet vanlige sverd i samme grav som hvalbeinsplater. Det har vært tilfeller der vanlige sverd er blitt forvekslet med vevsverd (Jesch 1991:21). Under utgravninga av Føregrava på Bø i Vesterålen viste det seg at jernsverdet arkeologene først hadde trodd var et vanlig sverd egentlig var et vevsverd (K. Schanche 1990:9). Jeg har ikke undersøkt sverdene fra Enge, Slagstad og Melhus nærmere, men det er ikke utenkelig at noen av dem kan være vevsverd. På kontinentet og i England er det en type vevsverd som er omsidd fra vanlige sverd og ifølge Kristoffersen (2000b:119-120) er det også funnet eksempler av omsvidde sverd i Norge.

Runde steiner av glass med betegnelsen sømglatte er blitt relatert til tekstilarbeid. O. Rygh ([1885] 1999:24) nevnte at slike redskaper av glass har [...] *der endnu i nyere Tid have været brugte paa nogle Steder i Landet til at udglatte Søm og Folder i Lintøi*". Ifølge Anders Lorange skal sømglatte ha blitt brukt i vestnorske bygder opp mot moderne tid (J. Petersen 1951:328). Sømglatte er funnet utelukkende i kvinnegraver. De fleste sømglatte er funnet på Vestlandet. (J. Petersen 1951:328). I Trøndelag er det funnet flere eksemplarer¹⁹, mens det bare er funnet en i Nord-Norge. Den nordnorske sømglatte stammer fra Ljønes ved Skjerstad mellom Bodø og Fauske (ibid:329). Som nevnt i forskningshistoriekapittelet er hvalbeinsplatene blitt forbundet med sømglatte. På Ommestad i Hedmark ble det funnet en sømglatte i samme grav som ei hvalbeinsplate. Kjersti Schanche foreslår at en stein som ble funnet i Føregrava på Bø i Vesterålen også kan være en sømglatte, noe som er høyst diskutabelt. Det er ikke formmessige likheter mellom steinen fra Føregrava og de andre sømglatte og de er heller ikke av samme materiale. Det er riktignok registrert sømglatte og glattesteiner på Bleik på Andøya og Sifjord i Torsken, men de er funnet i gårdshauger, er ikke av glass og har ikke samme form som de "egentlige" sømglatte. Gårdshauger dateres i hovedsak til middelalder, selv om de nederste lagene i noen tilfeller kan ha eldre dateringer.

Figur 5.7. Sømglatte fra Ommestad-grava. Foto: Eva Isaksen.

Figur 5.8. Rund stein fra Føregrava. Foto: Eva Isaksen.

¹⁹ For eksempel T 9357 fra Fræna, T 13739 fra Støren, T 12514 fra Inderøy, T 10652 fra Namsos og T 11614 fra Trondheim.

I tillegg til grava på Ommestad er det funnet en *glättbräde* i samme grav som ei hvalbeinsplate i Birka (Arman 1943:326-330). Gjenstanden er av glass, men har en annen form enn de norske sømglatte og det kan stilles spørsmålsteget om de har hatt samme funksjon.

Figur 5.9. Glassgjenstand fra Birkagrava. Foto: Statens historiska museet. www.historiska.se

Gjenstander av jern og bein

Det er også funnet arbeidsredskaper av jern i tilknytning til hvalbeinsplater. Jernkniver utgjør den største kategorien og er funnet ved ni lokaliteter. Jernøkser forekommer i fire tilfeller, mens pilespisser av jern er funnet i fem av kontekstene. I seks av gravene er det funnet sigd, noe som tyder på at kvinnene deltok i jordbruksarbeid. Distribusjonsmessig stammer tre av sigdene fra Nordland, mens de resterende er funnet på lokaliteter i Sør-Norge. Nøkler er en gjenstandskategori som forekommer i rike kvinnegraver. I mitt materiale er det funnet nøkler i tre av gravene. Ved Sjøberg på Bø i Vesterålen og på Ommestad i Hedmark er det funnet jernnøkler, mens det ble funnet to nøkler av bronse ved Grande på Ørlandet. En mer sjelden gjenstandskategori er gjenstander som kan knyttes til handel. I den usedvanlige rike kvinnegrava ved Hagbartholmen i Steigen ble det funnet en skålvekt av bronse og et vektlodd av bly, noe som kan tas som inntekt for at den mektige kvinnen kan ha deltatt i handelsvirksomhet. I grava fra Hov på Løkta ved utløpet av Ransfjorden ble det funnet to jernskåler som kanskje kan ha vært vektskåler. I mange av gravene er det funnet fragmenter av jern. Noen fragmenter har tilhørt panner, gryter eller skrin av jern, mens andre fragmenter ikke kan bestemmes nærmere. En siste kategori av jern som jeg vil nevne er jernnagler. I flere av gravene er det funnet nagler som stammer fra kister eller båter.

Foruten om vevsverd er det funnet flere gjenstander av bein i samme kontekst som hvalbeinsplater. Den største gruppen er beinkammer. Det er funnet beinkammer i seks graver og for tre av kammene er det opplysninger om ornamentikk i form av flettebåndmønstre, linjer og punktsirkler (Lund 1956, Nicolaissen 1874:42 og 1887:129). På Tisnes på Kvaløya og på Meløy på Helgelandskysten er det funnet såkalte *skinnskrapere*; spadelignende gjenstander av hvalbein. Betegnelsen *skinnskrapere* kommer av antagelsen om at gjenstandene er blitt brukt

for å garve skinn. Gjenstandene har trekantet blad, rørformet skaft og noen har ornamentikk. De er utelukkende funnet i kvinnegraver og er kjent fra Vestlandet, Trøndelag og Nord-Norge (Kristoffersen 1997:111, J. Petersen 1951:341-342, Sjøvold 1974:257). I eldre faglitteratur er gjenstandene også kalt for skavkniver (O. Rygh [1885] 1999:24), beinspader (Nicolaisen 1887:129) eller kjøttkniver (J. Petersen 1951:341, Støren Binns 1979:19). Den antatte skinnskraperen fra Tisnes har ornamentikk i form av en triskele, kryssende linjer og kantlinjer. Eksemplaret fra Meløy har ikke ornamentikk, men en innhugd forsenkning mellom blad og skaft (J. Petersen 1951:342).

Figur 5.10. Beinkam fra Tisnes. Foto: Mari Karlstad. Tromsø Museum. www.loype.kulturminneaaret2009.no

Figur 5.11. Skinnskraper fra Tisnes. Foto: Mari Karlstad. Tromsø museum. www.loype.kulturminneaaret2009.no

Gjenstander av kultisk karakter

Denne siste gjenstandskategorien omhandler gjenstander som *kan* knyttes til kultisk aktivitet. Tilknytninga er dog tuftet på tolkninger av det arkeologiske materialet. Den rike kvinnegrava fra Hagbartholmen inneholdt blant annet jernlenker og ei jernbjelle med østlige paralleller (se Kivioski 1947:36; ill:254 og 1951:43; ill:1181, Serning 1956:50, ill:42 og 18) Det kan tenkes at bjeller har inngått i seremonielle ritualer. Ifølge Stamsø Munch (1995:59) kan bjella fra Hagbartholmen enten ha blitt brukt for å jage vekk onde makter, eller for å varsle om den avdødes ankomst til dødsriket. Jernlenker kan også tolkes i retning av en kultisk funksjon. Stamsø Munch foreslår at kanskje den avdøde kvinnen fra Hagbartholmen var i besittelse av uante krefter som gjorde det nødvendig å lenke henne fast til grava. Jernlenker er også kjent fra ei rik kvinnegrav fra Storslett på Kvaløya i Troms, der det i tillegg ble funnet fire bjeller av bronse (Støren Binns 1978:116). Grava fra Storslett inneholdt også tre hengesmykker og en bronsering av østlig karakter som anses som samiske idiomer. Sandmo (1994:198) foreslår at den gravlagte Storslettkvinnen kan ha vært en samisk sjaman. Utfra likhetstrekk mellom de to gravfunnene kan det tenkes at den gravlagte på Hagbartholmen også kan ha vært en samisk sjamankvinne.

Bjørnen er i flere sammenhenger blitt tilknyttet kultiske seremonier (Myrstad 1996:18). Som tidligere nevnt ble det funnet ei bjørneklo sammen med ei hvalbeinsplate ved Dverberg på Andøya. Et annet fenomen er forekomsten av hunder i graver. Ved Søberg og Føre i Vesterålen og ved Hov på Løkta var hundeskjelett en del av gravgodset. Hvorvidt hundene var kvinnenens kjæledyr eller om de representerer offer i forbindelse med kultiske aktiviteter er vanskelig å si. I den norrøne verdenen hadde hesten en overordnet posisjon i kultisk sammenheng (Bunse 2010:17-20). Hesten fraktet de døde til dødsriket og kunne også være en hjelpeånd ved transendentale reiser. Hesten var også del av fruktbarhets- og døds kult. Å legge hestedeler eller gjenstander tilknyttet hesten i grava kan ha vært en måte å symbolisere hestens tilstedeværelse i grava. I mitt materiale er det fire graver som har gravgods som kan knyttes til hestehold. På Krøttøy ved Bjarkøy, Skei ved Steinkjer, Villa i Romsdal og Ommestad i Hedmark er det funnet hestebissel og seletøybeslag sammen med hvalbeinsplater. På Krøttøy ble det i tillegg også funnet hestetenner.

5.9. Oppsummering og foreløpige konklusjoner

Storli betegner storhauger, stornaust, våpengraver og prestisjegjenstander funnet i graver som indikasjoner på høy status. Selv om Storlis definisjoner ikke er uproblematisk, har jeg valgt å bruke dem i min analyse av steds kontekst. Alle platene i Nord-Norge faller innenfor det som i historisk tid utgjorde Hålogaland. I løpet av yngre jernalder ble Namdalen underlagt Hålogætta (Solberg 2003:290). På 800-tallet hadde ladejarlene tilhold på Ørlandet, der de kontrollerte skipsfarten og i løpet av vikingtida etablerte de seg med høvdingsete på Lade og markeds plass på Nidarnes. Alle hvalbeinsplatene i Namdalen og på Ørlandet kan dermed knyttes til Hålogættas og den senere Ladejarleættas maktområde. Etter mitt syn er det også naturlig å knytte plata fra Trondheim til ladejarlene, fordi de trolig har hatt en innflytelse i området før markeds plassen ble opprettet. Platene som er funnet innenfor det egentlige Trøndelag, i Møre og Romsdal og Sør-Norge kan ikke direkte knyttes til Hålogætta eller ladejarlene. Ifølge skriftlige kilder synes det ikke som om ladejarlene hadde noe overordnet myndighet i Trøndelag (Sognnes 1998). Plata fra Villa ved innløpet av Tresfjorden og plata fra Ommestad kan relateres til henholdsvis de historiske områdene Romsdalen og Raumarike.

Femten av hvalbeinsplatene er funnet i graver med prestisjegjenstander, noe som indikerer at den gravlagte personen kan ha hatt en høy sosial status. I arkeologisk sammenheng kan man derimot aldri direkte gjøre slutninger om at noen graver er fattig på gravgods. I mange tilfeller har graver blitt utsatt for gravplyndring eller andre forstyrrelser. Det er ikke alltid

grunnlag for å relatere graver med lite eller ingen gravgaver til lav sosial status. Noen av hvalbeinsplatene er heller ikke funnet i graver, noe som gjør det vanskeligere å se sammenheng mellom sosial status og funnkontekst. I min analyse har jeg forsøkt å korrigere for overnevnte problematikk ved å se på gårdskontekst og stedskontekst. Med utgangspunkt i Storlis definisjon av arkeologiske statusindikasjoner tilhører 22 av platene, over halvparten, gårder som kan knyttes til det øvre samfunnslag. Alle hvalbeinsplatene, forutenom plata fra Dombu i Meldalen, ligger innenfor et område med indikasjoner på høy status. Dette forsterker teorien om at hvalbeinsplater har tilhørt den øvre sosiale sfære.

På flere av gårdene med hvalbeinsplater er det funnet importgjenstander av irsk opprinnelse. Noen av gjenstandene, blant annet kirkeinventar, er trolig resultat av plyndringer. Det irske relikvieskrinet fra Melhus og hengekaret fra Skei er sannsynligvis tjuvgods fra irske klostre. Andre irske importgjenstander er en rombisk bronsespenne fra Meløy, bronsebeslag fra Hillesøy, Hov, Melhus og Grande, samt en trebøtte og ei bronseøse fra Skei. Det kan tenkes at stormennene fra de ulike gårdene dro i lag på vikingtokt i Vesterled, eller at gjenstandene representerer et felles distribusjonsnettverk av prestisjegjenstander. Noen av de østlige importgjenstandene kan trolig relateres til samisk etnisitet, blant annet bronsekjedene av østlig opprinnelse fra Tisnes og Loppasanden, samt ei hesteskoformet spenne av baltisk type og ei ringspenne av gotlandsk type fra grava på Hagbartholmen. I tillegg kan neveret fra grava i Hagbartholmen, kolrosingteknikken på Sandsøyplata og bjørnekloa fra Dverberg kanskje tilskrives en samisk tilknytning. Blandede gravfunn fra Føre ved Bø i Vesterålen sannsynliggjør at grava med hvalbeinsplata kan ha rommet en samisk kvinne. Tradisjonen med å omgjøre gjenstander til hengesmykker eller amuletter, som tilfellet med det angelsaksiske beslaget fra Hillesøy, kan kanskje tilskrives en samisk forbindelse. Det er foreslått at i fire av gravene med hvalbeinsplater kan de avdøde ha vært samiske kvinner inngiftet i et norrønt miljø.

Ovale skålformede spenner er den hyppigste spennetypen i mitt materiale. Ifølge Synnøve Vinsrygg (1979:20) er det store likheter i spenne- og perlematerialet mellom Nord-Norge og Trøndelag, og til dels også Vestlandet. Importerte perler fra Nord-Norge, Trøndelag og Vestlandet har trolig vært importert fra samme område. Et fellestrekk for Nord-Norge og Trøndelagsområdet er impulser fra Mälaronrådet i Sverige. Ryggknappspenna fra Melhus og den likearmede spenna fra Hov har svenske paralleller. Både på Melhus og på Lilleberge i Namdalen er det spor etter gamle ferdselsårer i form av hulveier (Askeladden 28097 og

122908). Hvorvidt hulveiene har vært i bruk i jernalderen er usikkert, men det er nærliggende å se dem i sammenheng med kommunikasjonsveier over til markedsplassene i Mälaramrådet på svensk side av kjølen. Likheter i arkeologisk materiale, blant annet skjeggøkser og ryggknappspenner, vitner om nære forbindelser mellom Nord-Norge/Trøndelag og Mälardistriktet/Gotland, spesielt i første del av yngre jernalder (Sandnes 1965:157, Stenvik 2005:144, Vinsrygg 1979:56). Funn av seks hvalbeinsplater i Mälaramrådet er en ytterligere bekreftelse på den utstrakte kontakten over Kjølen.

Gjenstandsmaterialet i gravkontekstene har flere likhetstrekk. I flere graver er det funnet smykker og draktilbehør som var vanlig for den norrøne kvinnedrakten. Arbeidsredskaper av jern og bein var også en del av gravgodset, blant annet kniver, sakser, økser, sigder og skinnskrapere. Tre av gravene inneholdt nøkler, mens det ble funnet ei vektskål og et vektlodd i ei av gravene. En stor mengde tekstilredskaper vitner om at tekstilarbeid var utbredt. I flere graver er det funnet vevsverd og de fleste er laget av hvalbein. Noen gjenstander kan kanskje knyttet til kultisk aktivitet, blant annet jernlenker og jernbjeller. I tillegg kan gjenstander knyttet til hestehold og ei bjørneklo ha hatt en kultisk funksjon.

Kapittel 6. Tolkninger om hvalbeinsplatenes funksjon.

I dette kapitlet vil jeg forsøke å gi en tolkning av hvalbeinsplatenes funksjon. Først vil jeg kort omtale hvalfangst i forhistorien, andre gjenstander av hvalbein og tilvirkningsprosessen bak hvalbeinsplatene. Deretter vil jeg se på distribusjonsmønsteret og diskutere hvalbeinsplatene i forhold til praktisk og symbolsk funksjon.

6.1. Hvalfangst i forhistorisk tid og gjenstander av hvalbein

Hvaler kan inndeles i to grupper, tannhvaler og bardehvaler. Tannhvalene består av en rekke mindre arter med en lengde mellom 1 og 10 m. Unntaket er spermhvalen som kan bli opptil 18 m lang. De vanligste tannhvalartene i Norge er spermhval, spekkhogger, grindhval, nebbhval og spisshval (Christensen 1982:44). Bardehvalenes lengde varierer fra 10 til 30 meter. I norske farvann finnes bardehvalartene nordkaper, grønlandshval, vågehval, seihval, finnhval, blåhval og knølhval (Haug 1982:6). Alle bardehvalene defineres som storhvaler. Tannhvalen spermhval regnes som storhval, mens de øvrige tannhvalene defineres som småhvaler.

Helleristinger av hval og arkeologiske gjenstander av hvalbein vitner om at mennesker allerede fra steinalderen var kjent med hvalen (Jørgensen 2007:30). *Ottars beretning* er den eldste kjente skriftlige kilde som omtaler hvalfangst. I senere skriftlige kilder, sagalitteraturen og landskapslovene, er det beretninger om stridigheter om retten til strandede hvaler, blant annet savnede harpunerte hvaler som var rekt på land (Jonsgård 1982:30, Simonsen 1982:13). Thorleif Sjøvold (1974:253), Tore Haug og Per Kyrre Reymert (1982:7) argumenterer for at de i forhistorisk tid kan ha jaktet på retterhvalen nordkaper, som sammen med grønlandshval er en undergruppe innenfor bardehvaler. Ifølge overnevnte var nordkaperen, som kan bli opptil 18 m lang, velegnet å jakte på med fortidens fangsredskaper fordi den er langsom i bevegelsene og flyter etter at den er drept (ibid). I motsetning til grønlandshvalen, som er en utelukkende arktisk art, oppholder nordkaperen seg periodevis i det grunne farvannet utenfor norskekysten (Jørgensen 2007:31). Fram til nyere tid var nordkaperen en vanlig hvalart ved kysten, men den ble nesten utryddet på midten av 1800-tallet på grunn av rovfangst (Haug og Reymert 1982:9). Roger Jørgensen (1984:33,114) og Karl Frafjord (pers. medl.) tviler på at det ble drevet fangst på storhval i jernalderen og tror heller at osteologiske funn av storhval skyldtes strandede hvaler.

I tillegg til hvalbeinsplater er det også andre gjenstander av hvalbein som kan dateres til jernalderen. I forrige kapittel nevnte jeg vevsverd og de såkalte skinnskraperne. En annen kategori av hvalbein som forekommer er gaffellignende gjenstander, både med og uten ornamentikk. Gjenstandene har to lange tinner og Sjøvold (1974:260) omtalte gjenstandene som *forks* (gafler). Det er gjort mange tolkninger av disse gjenstandene, fra å være et redskap for å stoppe bommen på en oppstadvev til en brestklammer som ble brukt i båtbygging. En tredje forklaring er at de gaffellignende gjenstandene er snøresuler; et slags fiskeredskap (J. Petersen 1951:283). En annen type fiskeredskap er vabein av hvalbein. Vabeinet ble festet til ripa på båten og fungerte som en rulleanordning for fiskesnøret (Sjøvold 1974:304-305).

Figur 6.1. Gaffellignende gjenstand, T 13471, fra Sømhovd i Sømna. Foto: Ole Bjørn Pedersen. www.unimus.no/arkeologi.

I materialgjennomgangen har jeg unnlatt å ta med hvalbeinsplater med rund form. For å kunne nærme meg en forklaring på hvalbeinsplatenes praktiske funksjon finner jeg det imidlertid relevant å trekke inn to runde hvalbeinsplater. Ved Tisnes på Kvaløya utenfor Tromsø er det i tillegg til den rektangulære hvalbeinsplata med dyrehodeutskjæringer, også funnet ei rund udekorert hvalbeinsplate med et slags håndtak, se figur 6.2. Plata (Ts 6347) ble funnet omtrent 30-35 cm under jorda, men nærmere funn-opplysninger mangler. I gjenstandskatalogen er plata beskrevet som en mulig tallerken.

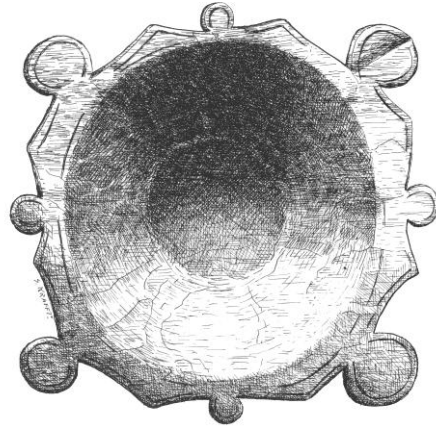

Figur 6.2. Rund hvalbeinsplate fra Tisnes. Foto: Eva Isaksen.

Ei rund hvalbeinsplate som er medregnet i tidligere oversikter er T 15833 e fra Engstad ved Namsen i Nord-Trøndelag. Den dekorerte ovale hvalbeinsplata ligner mye på en øreskål av tre som er funnet i Oseberggrava. Christensen m.fl. (1992:116) tror øreskåla har vært brukt til matserving. Jeg vil komme tilbake en sammenligning av gjenstandene senere i kapittelet.

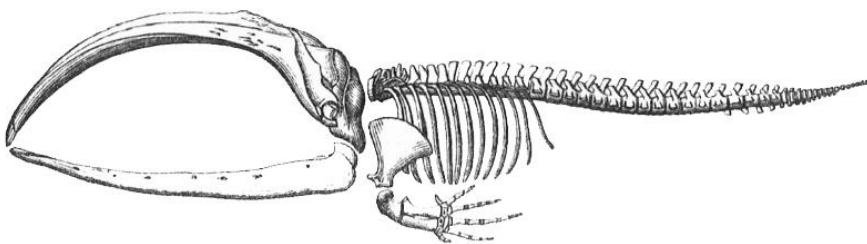
Figur 6.3. Oval hvalbeinsplate fra Engstad ved Namsen. Foto: Eva Isaksen.

Figur 6.4. Øreskål fra Oseberggrava. Tegning: Sofie Krafft. Etter Christensen 1992:115.

6.2. Tilvirkning og distribusjon

På utsida har hvalbeinsknokler en glatt overflate, mens beinstrukturen inni er porøs. Det er ikke mulig å artsbestemme hvilken hvalart hvalbeinsplatene er laget av ut fra rene visuelle studier (Håkon Dahlen, pers. medl.). Med naturvitenskapelige laboratorieanalyser er det derimot muligheter for en artsbestemmelse (Karl Frafjord, pers. medl), men slike analyser faller utenfor rammene av dette arbeidet. På bakgrunn av størrelsen på hvalbeinsplatene kan man likevel utelukke de minste artene. Hvalbeinsplatene er trolig lagd av storhvalarter eller de største småhvalartene. Owen og Dalland (1999:74) antar at hvalbeinsplatene er lagd av hvalens ribbein, noe som ikke kan stemme fordi ribbeinene er for små. Anatomisk er det mulighet for at hvalbeinsplatene kan være laget av skulderblad, brystbein, hjerneplater eller kjevebein (Karl Frafjord, pers. medl.).

Figur 6.5. Skjelett av bardehval. www.wikimedia.org.

De fleste hvalbeinsplatene har en porøs bakside og er derfor trolig laget av hvalens kjevebein. Kjevebeinene er hul inni og ved kløyving av beinet vil eventuelle emner få en glatt forside og en porøs bakside. Flere hvalbeinsplater er jevnt konkave i bredderetninga, noe som taler for at kjevebein er blitt benyttet. Enkelte plater har derimot ikke en utpreget porøs underside og kan være laget av skulderblad, brystblad eller hjerneplater.

Figur 6.6. Plate som er konkav i bredderetninga.
Foto: Eva Isaksen.

Figur 6.7. Plate med porøs bakside.
Foto: Eva Isaksen.

Tross variasjoner i utskjæringer og ornamentikk er hvalbeinsplatene i stor grad standardiserte. Utskårne, innovervendte dyrehoder og ornamentikk i form av punktsirkler, kantlinjer og kantborder går igjen på de fleste platene. Noen plater er svært like og kanskje har de vært lagd av samme håndverker. Plata fra Grytøy i Sør-Troms ligner på plata fra Lilleberge i Nord-Trøndelag. To av platene fra Gåre i Kvæfjord (Ts 48-49) har likhetstrekk med platene fra Meløy på Helgelandskysten og Vikna i Nord-Trøndelag. Produksjon av beinkammer har trolig vært utført av profesjonelle håndverkere (Solberg 2003:203) og det kan tenkes at hvalbeinsplateproduksjonen også har vært spesialisert. Kanskje hvalbeinsplater og andre gjenstander av hvalbein; snøresuler, vevsverd, vabein og skinnskrapere, har inngått i sortementet til lokale spesialiserte håndverkere?

Nesten tre fjerdedeler av hvalbeinsplatene i Norge er funnet i den nordligste landsdelen. Resten av platene, forutenom plata fra Ommestad, stammer fra Trøndelagsfylkene og Møre og Romsdal. Den nordnorske og nordenfjelske²⁰ dominansen er blitt forklart på ulike måter. Som nevnt i forskningshistoriekapittelet forklarte K. Rygh (1900:19) distribusjonen ut fra tilgjengelighet. J. Petersen (1951:337) gjentok forklaringa med tilgjengelighet, men pekte også på bevaringsforhold og ”[...] at skjeletter og beinsaker holder seg så meget bedre i jorden der nord”. Overnevnte faktorer kan være en del av årsaken. På kysten av Nord-Norge er det større forekomster av marine avsetninger, fortrinnsvis skjellsand, enn i Sør-Norge. Skjellsanden er rik på kalkholdige mineraler og gir gode bevaringsforhold for beinmateriale

²⁰ Definisjonsmessig regnes *det nordenfjelske Norge* som området nord for Dovre og består av Trøndelagsfylkene og Nordland (Brøgger 1981:505).

(Støren Binns 1979:21). I Nord-Norge var branngravskikken lite utbredt (Sandmo 1994:137), noe som trolig er en medvirkende faktor til at gravgods er bedre bevart. Støren Binns (1979:21) vektlegger også at fraværet av større gravhauger i Nord-Norge har resultert i færre gravplyndringer sammenlignet med Sør-Norge. Etter mitt syn er verken tilgjengelighet eller bevaringsforhold tilstrekkelig for å forklare distribusjonsmønsteret. I nyere tid er det blitt drevet hvalfangst ved kysten i Sør-Norge og det har trolig vært en viss tilgang til hvalbein også i fortiden. Bevaringsaspektet er nok heller ikke en tilstrekkelig forklaringsfaktor. Det er bevart beingjenstander og skjelettresten i graver i Sør-Norge, noe hvalbeinsplata fra Ommestad i Hedmark er et bevis på. Etter mitt syn må den nordenfjelske, og i særlig grad den nordnorske distribusjonen, forklares ut fra sosiokulturelle årsaker. Distribusjonsmønsteret må skyldes at hvalbeinsplater mest sannsynlig har sitt utspring fra nettopp den nordligste delen av landet. Hvalbeinsplater har trolig vært et vanlig fenomen i det nordenfjelske området, og da særlig i Nord-Norge, og mer sjeldent ellers i Norge.

6.3. Praktisk funksjon

Teorien om at hvalbeinsplatene var fortidens strykebrett kan anses som en boks med en anelse svart kulør (les: black box light). Som nevnt i forskningshistoriekapittelet fikk strykebrette teorien fotfeste både i Norge, Sverige og England. Selv om Storli utsetter teorien for mild modalitet ved å stille spørsmålsteget til platenes reasjon til sømglatte, har teorien ennå et godt fotfeste i fagmiljøet. I den senere tid er strykebrette teorien blitt gjentatt av Ambrosiani og Erikson (1996:34-35), Andersson (2003:60,89), Berglund (1995:330), G. Ellingsen (2011:29), Graham-Campbell (1980:11 og 1994:63) Hedges (1983:93), Kaland og Kristoffersen (2009:6), Nordahl (1982:18-19), Stenvik (2001:34), K. Schanche (1991:18) og Solberg (2003:236).

Min gjennomgang av funnkonteksten i forrige kapittel stadfestet en rekke forhold som forskere tidligere har påpekt. Et samlet gravgods taler for at hvalbeinsplater kan knyttet til kvinner og funngjennomgangen viser også at platene kan knyttes til kvinner av det høyere sosiale lag. I gjenstandskataloger er de fleste hvalbeinsplatene dokumentert med hensyn til funnomstendigheter og platenes utforming er nøye beskrevet. Ingen forskere har derimot omtalt bruksspor på hvalbeinsplatenes overflate. Årsaken kan være at de ikke har oppfattet sporene som bruksspor eller at de har oversett dem fordi de ikke passer overens med strykebrette teorien. I mitt arbeid har jeg sett nærmere på bruksspor og forsøkt å sette brukssporene i sammenheng med en eventuell praktisk funksjon. Det må vektlegges at mine

undersøkelser er overfladiske og kun basert på visuelle observasjoner. Jeg har verken hatt tid, ressurser eller kunnskaper til en mer dypgående bruksanalyse. Min vurdering må derfor mer betraktes som et alternativt forslag til praktisk funksjon enn som en ny teori.

Bruksspor

Fem av platene har spor på forsida som kan stamme fra hugging. Noen av sporene kan ha fremkommet under tilvirkningsprosessen. *Ts 51* fra Gåre i Kvæfjord har mulige huggespor som kan stamme fra den primære emnetilvirkninga. Mulige huggespor kan være et resultat av at platene ble brukt som huggeunderlag, for eksempel ved partering av kjøtt eller fisk. Hvalbeinsplata fra Ommestad har flere dype huggemerker, noe som kan skyldes at plata kan ha hatt en funksjon som huggeunderlag. På generelt grunnlag er det likevel lite trolig at dette har vært en utbredt praksis. Hvalbeinsplatenes forseggjorte utforming motsier en slik bruk. Tatt i betraktning arbeidsinnsatsen bak platene virker det ulogisk å risikere og ødelegge plata ved å bruke den som huggeunderlag. Noen huggespor kan være utilsiktede skader som har skjedd under bruk, for eksempel at noen mistet plata mot en bordkant eller en annen skarp gjenstand. Huggesporene kan også tenkes å ha oppstått under seremonier, for eksempel ved rituelle måltid der dyr har blitt oppdelt eller partert, kanskje ved alteret eller i mjødpåvirket tilstand attpåtil. En annen mulig forklaring er at hvalbeinsplater er blitt skadet under gravleggingsprosessen. Ved gjenfyllinga av grava kan stein og jord ha skadet platene.

Figur 6.8. Hvalbeinsplata fra Ommestad. Foto: Eva Isaksen.

Fem av hvalbeinsplatene har bruksspor i form av et glattere parti. På alle fem platene er det glattere partiet sentrert i midten, noe som kan passe med oppfatninga av at platene kan ha blitt brukt som strykeunderlag. Det som derimot svekker strykebretteorien er fraværet av sømglattere i funnkonteksten. Som nevnt tidligere er det bare på Ommestad i Hedmark at en sømglatter er funnet i lag med ei hvalbeinsplate. Det kan imidlertid tenkes at fraværet av sømglattere kan ha andre årsaker. Kanskje sømglattere ikke ble betraktet som personlige gjenstander på linje med hvalbeinsplater og derfor ikke ble lagt i grava, eller kanskje de brukte naturlige runde steiner eller andre gjenstander for å glatte ut tøyen. En faktor som svekker strykebretteorien ytterligere er selve hvalbein som materiale. Den porøse beinstrukturen har

inneholdt mye olje og det har trolig vært en møysommelig prosess å bli kvitt oljen (Karl Frafjord pers. medl.) Hvis hvalbeinsplata skulle ha blitt brukt som strykeunderlag ville det vært en risiko for at oljerester i platene kunne ha griset til tøyet. Selv om hvalbeinsplatene har en relativt glatt overflate, preges kantsidene og baksida av en grov struktur med store porer som gjør dem uegnet som strykeunderlag på grunn av faren for å flise opp tekstiler.

Figur 6.9. Ts 48 (til venstre). **Figur 6.10.** Ts 49 (til høyre). Hvalbeinsplater fra Gåre i Kvæfjord med bruksspor i form av et glattere parti og skjærespor. Foto: Eva Isaksen.

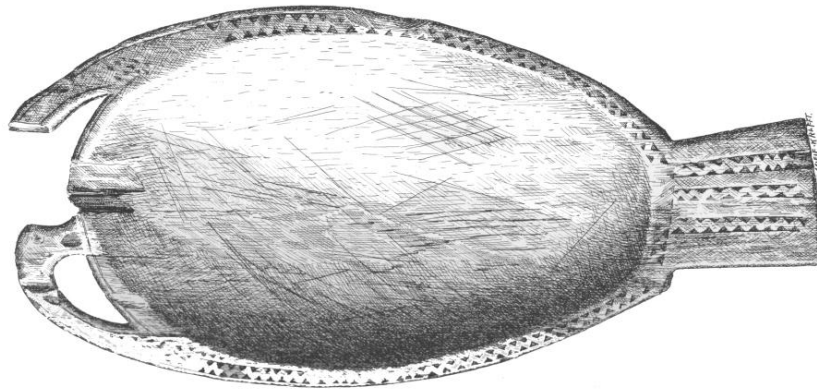
Fem av platene i mitt materiale har merker som kan være skjærespor. På plata fra Tisnes, Ts 802, er det både brede og smale spor, mens plata fra Nordnesøy, Ts 4217, har et forholdsvis bredt spor. Det er nødvendig med stor reservasjon i forhold til de to overnevnte platene fordi andre tolkninger er like sannsynlige. Merkene kan ha oppstått på andre måter, for eksempel ved slakting, flensing, partering, ved tilvirkning av emnet eller som et resultat av naturlige og

kulturelle formasjonsprosesser. To av platene fra gårdshaugen ved Gåre i Kvæfjord (*Ts 48-49*) og fragmentet fra Melhus ved Namsen (*T 8154*) har derimot merker som høyst sannsynlig er skjærespor. Platene har tynne skjæremarker på kryss og tvers, hvorav de fleste sporene er parallelle med lengderetninga. Alle tre overnevnte eksemplarer har både skjærespor og bruksspor i form av et glattere parti, og platene har store visuelle likhetstrekk med moderne skjærefjølere. Plata fra ladejarlenes markeds plass ved Nidarnes/Trondheim har også mange tydelige skjærespor på kryss og tvers, men jeg har ikke hatt mulighet til å undersøke plata nærmere fordi den er utstilt ved NTNU Vitenskapsmuseet i Trondheim.

En alternativ forklaring på praktisk funksjon

Bruksspor i form av et glattere parti kan ha oppstått på annet vis enn ved stryking av tekstiler. Ved å plassere mat eller andre gjenstander oppå plata gjentatte ganger kan det ha oppstått glattere partier. Et forslag til praktisk funksjon er at hvalbeinsplater var en type matfat eller serveringsfat. Tre av platene med bruksspor i form av et glattere parti har også skjærespor. Det glattere partiet må ses i sammenheng med skjæremerkene. Det kan tenkes at skjæresporene kunne ha oppstått ved en eventuell anretning av mat før servering eller under måltidet når husets medlemmer eller gjester forsynte seg av maten.

To av de rektangulære hvalbeinsplatene, *Ts 11649.10* fra Sjøberg og *T 17739 e* fra Grande, har håndtaklignende utskjæringer. Den runde hvalbeinsplata fra Tisnes, *Ts 6347*, har også et håndtak. Håndtakene kan ha hatt en funksjon i forbindelse med matservering. Den ovale hvalbeinsplata fra Engstad ved Namsen, *T 15833 e*, har punktsirkelornamentikk og fire runde utstikkere og ligner på øreskåla av tre som ble funnet i Oseberggrava. Det kan tenkes at hvalbeinsplater er etterligninger av forskjellige fat som vanligvis har vært lagd av tre. To av de rektangulære hvalbeinsplatene, *T 1074* fra Grande og *Ts 5281* fra Hagbarholmen, har utskjæringer i form av tre buer og det er sannsynlig at det har eksistert trefat eller trefjølere med samme utskjæring. I Oseberggrava er det funnet et trefat med ornamentikk i form av innoverbøyde dyrehoder og kantborder. Christensen m.fl. (1992:115) antar fatet har vært brukt til matservering. Likheten mellom trefatet og hvalbeinsplater med dyreutskjæringer er slående og det kan være at de er laget etter samme håndverkstradisjoner.

Figur 6.11. Trefat fra Oseberggrava. Tegning: Sofie Krafft. Etter Christensen 1992:115.

Det kan tenkes at variasjon i utforminga av trefat forklarer variasjonen i hvalbeinsplate-materialet. Jeg oppfatter de rektangulære og runde platene med håndtak, den ovale plata med øreutstikkere og de rektangulære platene med buede utskjæringer som uttrykk for tre forskjellige utforminger. En fjerde gruppe er de rektangulære hvalbeinsplatene med dyreutskjæringer. Kanskje den praktiske funksjonen også har vært ulik? Kanskje udekorerte hvalbeinsplater var matfat eller serveringsbrett som ble brukt til hverdags, mens de dekorerte hvalbeinsplatene med dyreutskjæringer ble brukt i mer sjeldne sammenhenger? Nedenfor vil jeg argumentere for at hvalbeinsplater med dyreutskjæringer kan ha blitt brukt som serveringsfat i forbindelse med gilder og større sammenkomster.

Å drikke mjød og vin hadde en sentral plass ved gilder og spesielle anledninger. Storfolk hadde særegne drikkehorn og drikkebeget og det kan tenkes at det også har eksistert særegne beholdere eller fat for å servere mat under gilder. Hvalbeinsplater med dyreutskjæringer kan ha blitt brukt i en slik sammenheng. Husfruas oppgaver var å stå for bevertning under gilder og gå rundt å skjenke drikke til gjestene. I *Rigstula* setter husfrua fram mat og guden Heimdall blir blant annet servert lefser av hvetemel (Christensen 1992:89, Holm-Olsen 1975:153). Kanskje lefser hadde samme betydningsfulle rolle som øl eller mjød i gildesammenhenger? I det nordenfjelske området kan det tenkes at lefser og øl eller mjød har hatt en særlig stor betydning på bakgrunn av at korn har vært en begrenset ressurs i dette området. Hvalbeinsplatene kan ha blitt brukt som serveringsfat for akkurat lefser. I festlige sammenkomster har hvalbeinsplatene kanskje hatt en praktisk funksjon og til hverdags har plata hengt på veggen over høysetet som et symbol på husfruas makt. Hvalbeinsplata fra Hillesøy har et slitt område på en av de to dyrehalsene, noe som kan tolkes i retning av at plata har hengt i ei snor (G. Gjessing 1938b:43). Det vinkelformede tverrstykket på plata kan også ha fungert som en hengeanordning.

Figur 6.12. Hvalbeinsplata fra Hillesøy har kanskje hengt på veggen? Foto: Eva Isaksen.

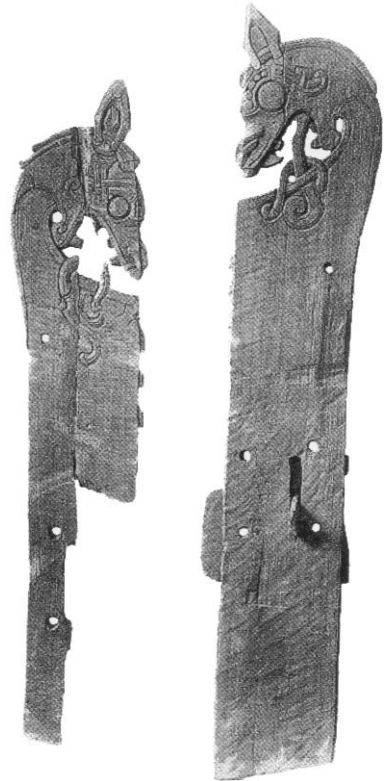
6.4. Symbolske aspekter - hvalbeinsplatenes multivokale meningsinnhold

Husfruefunksjonen

Som nevnt i kapittel 3 knytter Siv Kristoffersen nøkler og vevsverd til husfruerollen. På lignende måte kan også hvalbeinsplater tilknyttes den norrøne husfruefunksjonen. Uavhengig om platene ble brukt som serveringsfat, skjæreunderlag eller noe annet, kan de ha symbolisert kvinnens rolle som husfrue både før og etter døden. Sammenfall av vevsverd og hvalbeinsplater i funnkonteksten kan forklares ut fra et symbolsk meningsinnhold. Begge gjenstandene kan ha symbolisert husfruestatus, selv om de har hatt vidt forskjellige praktiske bruksfunksjoner. Kristoffersen (2000b:142) foreslår at nøkler og vevsverd kan ha inngått som attributter ved overgangsritualer og begravelseritualer. Ved ekteskapsinngåelse fikk bruden nøkler og vevsverd som symbol på sin kommende husfruestatus. Nøkler uttrykte kontroll over materielle verdier, mens vevsverdet uttrykte den økonomiske verdien av tekstilarbeid. Kristoffersen (2000b:143) påpeker at gjenstandenes praktiske funksjon kan ha vært fremhevet for å skjule den symbolske og magiske funksjonen. I tillegg til en praktisk funksjon kan nøkler symbolisere tilgangen til noe som er lukket for andre, mens vevsverdet kan relateres til sjamanisme og seerevner. Det kan tenkes at hvalbeinsplatene har hatt en lignende attributfunksjon. Ved ekteskapsinngåelse fikk bruden ei hvalbeinsplate som et tegn på hennes kommende ansvar for servering og deltakelse i alliansebyggende aktiviteter. På dypere plan kan hvalbeinsplatene ha vært et uttrykk for fyrsteideologi, noe jeg vil komme tilbake til senere. Ved gravlegging ble nøkler, vevsverd og hvalbeinsplater lagt i grava sammen med den avdøde for å uttrykke hennes sosiale rolle. Kanskje hvalbeinsplater hadde en spesiell funksjon

under et begravelsesrituale, uavhengig av platenes funksjon i andre sammenhenger. Det kan kanskje forklare hvorfor uferdige eller defekte plater ble plassert i grava.

Et annet gjenstandsmateriale som viser likheter med hvalbeinsplater er sengestolper. Det er funnet rester etter seks senger i Oseberggrava og flere av sengene hadde sengestolper med dyrehoder. Også i Gokstadgrava ble det funnet sengestolper med dyrehoder (Christensen m.fl. 1992:127-128). Senga kan uttrykke kvinnens husfruestatus og hennes rolle i en ekteskapsallianse. En eldre svensk skriftlig kilde beretter at ved giftemål blir kvinnen gift "til heder og husfrue, og til den halve seng, og til lås og nøkler" (Meulengracht Sørensen og Steinsland 1994:188). Likheten mellom dyrehodene på sengestolpene og hvalbeinsplatene er slående. Karakteristisk for begge gjenstandstypene er innovervendte dyrehoder med åpen kjeft, huggtenner og slyngende tunge. Kanskje hvalbeinsplatene og sengestolpene har hatt en felles symbolsk mening av å skulle representere kvinnen i et allianse-ekteskap. Det kan tenkes at sengestolpene symboliserte husfruas reproduktive og slektskapsfornyende rolle, mens hvalbeinsplatene kan ha vært et uttrykk for husfruas rolle som vertinne og alliansepartner.

Figur 6.13. Sengestolper fra Gokstadgrava. Etter Meulengracht Sørensen og Steinsland 1994:72.

Fyrsteideologi og dyreornamentikk

Materiell kultur kan ha mange lag med mening. En mening, eller en teori, trenger ikke å utelukke andre teorier. Som nevnt i forskningshistoriekapittelet tolker Storli hvalbeinsplatene som ikoner for hierogamimyten og fyrsteideologi. Hun argumenterer for at platene kan ha vært et uttrykk for Håløygættas guddommelige legitimering av makt. Hvalbeinsplata fra Tommeide, som består av en menneskelignende figur, kan tolkes i den retning. Som nevnt under materialgjennomgangen er det ikke mulig å si om plata opprinnelig har hatt to symmetriske figurer. Dersom det har vært en tilsvarende figur kan utskjæringene ha dannet et parmotiv med paralleller til gullgubbenes ikonografi.

Figur 6.14. Hvalbeinsplata fra Tommeide.
Foto: Eva Isaksen.

Figur 6.15. Mulig menneskefigur. Foto:
Eva Isaksen.

Som nevnt i kapittel 4 kan en utydelig innrissing på hvalbeinsplata fra Hov på Løkta også tolkes som en menneskefigur. De andre hvalbeinsplatene har utskjæringer i form av dyrehoder. Hvorvidt dyrehoder kan tolkes i retning av *hierogamos* er usikkert. Uavhengig om hvalbeinsplatene har menneskefigurer eller dyrefigurer, kan likevel dyreornamentikken på platene tolkes som samfunnselitens maktuttrykk.

Dyreornamentikken på hvalbeinsplatene er tvetydig i mange henseende. I noen tilfeller er det ikke mulig å avgjøre hvilke dyr som er avbildet. Meninga kan ha vært at dyrene ikke skulle representere særskilte dyr, men heller utgjøre kombinasjoner av flere dyr eller fantasidyr. Tvetydigheten ved dyrehodene kan ha vært et uttrykk for ideologiske forestillinger om hamskifte og sjelevandringer på lignende måte som Lotte Hedeager og Siv Kristoffersen tolker dyreornamentikken på (se kapittel 3). Ved å sette sammen ulike dyreelementer blir et nytt dyr skapt – og det nye dyret fremstår som levende. Flere av dyrefigurene på hvalbeinsplatene ligner på hester, men har i tillegg huggtenner og slyngende tunger. Kombinasjonen har trolig vært intensjonell. En hest utstyrt med huggtenner og slyngende tunge kan oppfattes som både temmet og utemmet på samme tid. Hestens egenskaper som kraftdyr og ridedyr bevares, samtidig som huggtennene og en slyngende tunge tilfører dyret en skremmende framtoning og giftighet. To, kanskje tre, av hvalbeinsplatene har dyrehoder med seletøy og det kan tenkes at seletøyets intensjon er å uttrykke temmet villskap. Hestens naturlige villskap blir holdt i sjakk av det påførte seletøyet. Å temme det ville og

ukontrollerbare kan ha vært en metafor på samfunnselitens ideologiske og politiske kontroll, der det påførte seletøyet symboliserte herskermakt.

Del av et nettverk av sosiale relasjoner

Skriftlige kilder gir en rekke opplysninger om slektskapsforhold og ekteskapsallianser og noen av relasjonene passer overens med stedene hvor det er funnet hvalbeinsplater. For eksempel er to av hvalbeinsplatene funnet ved Grande på Ørlandet, bare et steinkast unna Austrått hvor høvdingen Finn Arnesson bodde. Ifølge *Heimskringla* var en av hans brødre, Kalv Arnesson, gift med søstera til Tore Hund fra Bjarkøy, mens hans niese, Ragnhild, var gift med Hårek fra Tjøtta. Fire hvalbeinsplater er funnet i Bjarkøyområdet og en plate er funnet på Åkerøya utenfor Tjøtta og det kan kanskje tenkes at hvalbeinsplater har inngått i ekteskapsallianser mellom slekter på Ørlandet, Bjarkøy og Tjøtta. Det er heller ikke å utenkelig at hvalbeinsplater har spilt en rolle i ekteskapsallianser mellom norrøne og utenlandske stormenn. Ifølge *Orknøyingenenes saga* var Finn Arnessons datter først gift med en orkneyjarl og deretter med en konge fra Skottland. Det er funnet fem hvalbeinsplater i Skottland, hvorav to av dem er funnet på Orknøyene og det er mulig at noen av dem har inngått i en form for medgift eller ekteskapskontrakt. De historiske personene referert til ovenfor levde på slutten av vikingtida, mens hvalbeinsplatene er datert til slutten av merovingertid/tidlig vikingtid. Tidsaspektet tilsier at hvalbeinsplatene trolig ikke tilhørte de nevnte historiske personene, men det er mulig at platene kan ha tilhørt deres forfedre noen generasjoner tilbake.

Med utgangspunkt i ei hvalbeinsplate som ble funnet i ei båtgrav ved Sanday på Orknøyene, diskuterer Owen og Dalland (1999:86) om hvalbeinsplatene kan ha vært et handelsprodukt. De argumenterer for at hvalbeinsplata har vært en personlig gjenstand tilhørende den avdøde kvinnen og ikke en handelsvare. Owen og Dalland (ibid) tror hvalbeinsplata på Sanday har vært produsert i Norge og at den avdøde kvinna i grava trolig var en av de norrøne innbyggerne som hadde bosatt seg i området. Som nevnt i kapittel fem er det sannsynlig at gravgods kan knyttes til den avdøde. I Norge er de fleste hvalbeinsplatene funnet i graver og det er rimelig å anta at platene tilhørte de avdøde. Likevel ser jeg det ikke som et motsetningsforhold at hvalbeinsplater også kan ha vært prestisjegjenstander som har inngått i et bytte- eller handelsnettverk. Halvparten av hvalbeinsplatene som er funnet utenfor Norge er funnet i kulturlag etter markeds plasser eller bosetningsområder (Ambrosiani og Erikson 1991:22, Ambrosiani og Erikson 1996:34, Anders Wikström pers. medl., Feveile 2006b:297,

Hedges 1983:73), noe som kan indikere at de kan ha vært omsatt på et marked. Det er rimelig å anta at hvalbeinsplatene er blitt lagd i Norge, fortrinnsvis i det nordenfjelske område og eksportert til Sør-Skandinavia og de britiske øyer. Uferdige eksemplarer, for eksempel hvalbeinsplata fra Sømna på Helgelandskysten, kan tas som inntekt for at hvalbeinsplater har sin opprinnelse og ble produsert i det nordnorske og nordenfjelske området (G. Ellingsen 2011:29).

Uttrykk for en blandet identitet

Hvalbeinsplater opptrer i en relativt begrenset tidsperiode, fra sen merovingertid til tidlig vikingtid, omtrent 700-900 e.Kr. Det kan være mange årsaker til hvorfor tradisjonen med å lage hvalbeinsplater oppsto. Det kan tenkes at den norrøne samfunnseliten nordenfjelsk ønsket å skape noe særegt, samtidig som de ville bevare det fellesgermanske uttrykket. Hvalbeinsplater er særegne ved at de er et nordenfjelsk/nordnorsk fenomen, samtidig som dyreornamentikken peker mot en fellesgermansk identitet. Hvalbeinsplatene er i hovedsak funnet innenfor et blandet samisk/norrønt område og det særegne kan være et uttrykk for en blandet etnisitet. Ornering av beinjenstander har en særlig samisk tilknytning (Zachrisson 1997:191 og 209) og det kan tenkes at tradisjonen med å dekorere hvalbeinsplater er influert av samisk beinornamentikk. Især kan hvalbeinsplata med kolrosing fra Sandsøy i Bjarkøyområdet forbindes med en samisk influens. Elementer i dyreornamentikken kan også relateres til samisk identitet. Flettebåndteknikken har både norrøne og samiske tradisjoner (Herfindal 1996:80, Zachrisson 1997:2079). Dyrehoder derimot, er karakteristisk for den norrøne dyreornamentikken.

Materiell kultur kan ha mange lag av mening og det kan argumenteres for at hvalbeinsplatene hadde til hensikt å uttrykke både tilhørighet og avstand til samisk identitet. Ekteskapsallianser mellom norrøne og samiske elitemiljøer har trolig funnet sted og enkeltindivider har sannsynligvis hatt tilhørighet i begge kulturer. En norrøn elite har hatt handelsrelasjoner med samer og ut fra et handelsperspektiv har det trolig vært behov for å uttrykke forskjellighet. Hvalbein som materiale kan ha vært et uttrykk for den kystlige og norrøne tilknytninga og sett på som forskjellig fra bein- og hornmateriale fra terrestrielle dyr som trolig har vært vanlig lenger inn i landet og i samiske kontekster. Som nevnt ovenfor kan beinornamentikk samtidig også være et fellestrekk for norrøne og samer.

Over har jeg skissert hvordan oppkomsten av hvalbeinsplater kan forklares ut fra et behov for å uttrykke særegenhet i en samisk/norrøn kontekst og samtidig et ønske om å vise en fellesgermansk tilhørighet. Hvalbeinsplatene opphører i tidlig vikingtid. Det kan tenkes at platenes meningsinnhold var nært knyttet til norrøne trosforestillinger og mistet sin funksjon etter kristendommens inntog. I Birka og ved Hjulsta i Norra Spånga ble det funnet torshammerringe i samme grav som hvalbeinsplater (Arman 1943:326-330, Biuw 1992:153-154). Det er blitt antatt at torshammerringe i graver er en aktiv mobilisering mot kristendommen. Torshammerringene i gravene kan knyttes til norrøn ideologi og gjenspeiler trolig de siste krampetrekninger før kristendommens fullstendige gjennombrudd. Det kan tenkes at hvalbeinsplater med dyreornamentikk forsvant sammen med torshammerringene og andre gjenstander knyttet opp mot norrøn ideologi. Som tidligere nevnt kan platene ha vært tilknyttet husfruerollen hvor bevertning, alliansebygging og kanskje også seid har vært noen av oppgavene. I den kristne forestillingsverden var det ikke rom for sterke kvinner, og kvinner kunne heller ikke innha religiøse eller politiske lederroller (Solli 2002:233). Når gilder og seid ble illegale aktiviteter, forsvant trolig en rekke av husfruas roller og muligens raknet hele fundamentet til husfruefunksjonen.

Et annet alternativ er at hvalbeinsplatenes oppkomst og opphør kan forklares ut fra makt-politiske forhold. Hvalbeinsplatene kan ha vært tilknyttet de lokale høvdingene hovedsakelig langs kysten fra Ørlandet og til Loppa på Finnmarkskysten. Storli argumenterer for at de lokale høvdingene har vært tilknyttet Håløygætta og den senere Ladejarleætta. Gjennom ikonografi eller dyreornamentikk kan hvalbeinsplatene ha vært et middel for høvdingeliten å legitimere sitt maktgrunnlag. Ved den begynnende rikssamlingsprosessen i tidlig vikingtid vant rikskongene makt på bekostning av hæløygene og ladejarlene og hvalbeinsplatene mulige ideologiske og politiske forankring kan ha falt bort.

6.5. Oppsummering

Hvalbeinsplater er en av flere gjenstandskategorier av hvalbein. Platene har vært lagd av bein fra bardehvaler eller store tannhvaler. Det er trolig kjevebein som i de fleste tilfeller er blitt benyttet som materiale. Hvalbeinsplatenes relasjon til tekstilarbeid og stryking av klær virker heller svak med tanke på praktisk funksjon. Etter mitt syn er det mest nærliggende å knytte hvalbeinsplatenes praktiske funksjon til matunderlag og servering. Bruksspor i form av et glattere parti og skjæremerker kan tyde på at hvalbeinsplater ble brukt i tilknytning til bevertning. På det symbolske plan derimot, synes relasjonen mellom hvalbeinsplater og

tekstilredskaper meningsfull. Jeg har argumentert for at hvalbeinsplater kan tilknyttes husfruefunksjonen på linje med vevsverd, nøkler og sengestolper. Materiell kultur har et multivokalt meningsinnhold og hvalbeinsplater kan ha inngått i flere meningssammenhenger. Hvalbeinsplater kan ha vært et uttrykk for særegenhet i et område med en blandet norrøn/samisk befolkning, samtidig som en fellesgermansk identitet ble opprettholdt. Gjennom ikonografi eller dyreornamentikk kan hvalbeinsplatene også ha hatt en ideologisk funksjon for maktelitens legitimering av makt.

Kapittel 7. Konklusjon

Avslutningsvis vil jeg vende tilbake til strykebretteorien og diskutere hvorvidt det er nødvendig å justere det bildet forskninga har skapt av hvalbeinsplater som fenomen, samt peke på noen mulige fremtidige forskningsmessige perspektiver.

De første tegn til strykebretteorien er å finne i det klassiske verket O. Ryghs *Norske Oldsager* fra 1885, der ei hvalbeinsplate ble avbildet på samme side som en sømglatte. Den billedlige framstillinga ble senere repetert av andre. Strykebretteorien ble skriftlig uttrykt i vitenskapelige publikasjoner av betydningsfulle personer ved sentrale institusjoner. Etter hvert inngikk teorien i et referansenettverk og en begynnende blaxboxing fant sted. Hvalbeinsplater, som i hovedsak er funnet fra Trøndelag og nordover, var et materiale som ikke helt passet inn i det eksisterende bildet av jernalderen i Norge. Dette har ført til at platene er blitt stemoderlig behandlet eller tilskrevet ad hoc-lignende forklaringer.

Strykebretteorien lever i beste velgående i dagens arkeologiske vitenskapelige kretser. I en artikkel i *Bergen museums skrifter* (Kaaland og Kristoffersen 2009), er det et bilde av ei hvalbeinsplate fra Grytøy i Nordland. En glasskule er plassert oppå plata for å stadfeste strykebretteorien. Museet i Bergen har to hvalbeinsplater i sin vikingutstilling. Platene blir kalt *glattebrett* i tekstene som hører til gjenstandene. Den ene plata, *B 272* fra Grytøy i Troms, er plassert sammen med en sømglatte fra Lutro i Hordaland, mens den andre plata, *B 5393 h* fra Meløy i Nordland, er plassert sammen med en sømglatte fra Førde i Møre og Romsdal. I det siste tilfellet er sømglatteren plassert oppå glattebrettet slik at det ikke skal være tvil om sammenhengen. En lignende fremstilling finnes på www.gamlenaboar.uib, som er et nettsted for grunnskolen om vestnorsk arkeologi som Universitetet i Bergen står bak, se figur 7.2.

Etter mitt syn er det empiriske grunnlaget for strykebretteorien svakt og vitenskapelige forsknings- og formidlingsinstitusjoner bør nyansere sine tolkninger om hvalbeinsplatenes funksjon. Bergen museums påstander om at hvalbeinsplater var fortidens strykebrett mangler vitenskapelig forankring. Den antatte relasjonen mellom sømglatte og hvalbeinsplater er etter mitt syn kun en forskningsmessig konstruksjon. De to gjenstandene er bare funnet i samme kontekst én gang og kan ikke uten videre relateres til hverandre. Det høye oljeinnholdet i hvalbein og den grove beinstrukturen taler også i mot at hvalbeinsplater er blitt

brukt som strykebrett. Sist, men ikke minst, tyder skjæresporene på at platene har hatt en annen praktisk funksjon enn som underlag for å glatte ut tekstiler.

Figur 7.1. Hvalbeinsplate fra Grytøy i Troms plassert sammen med en glasskule. Etter Kaland og Kristoffersen 2009:6.

Figur 7.2. Resultat av blackboxing? Illustrasjon fra Universitetet i Bergen. www.gamlenaboar.uib.

I denne oppgaven har jeg forsøkt å forklare hvalbeinsplatenes distribusjon og funksjon ut fra steds- og funnkontekst og platenes utforming og morfologi. Min gjennomgang av materialet har ført til en alternativ tolkning av hvalbeinsplatenes praktiske funksjon der bevertning og husfruerollen er i sentrum. Vitenskapsteoretisk er denne oppgaven skrevet ut fra et nordnorsk kritisk perspektiv og innenfor rammen av det institusjonelle nettverket ved Universitetet i Tromsø. Jeg har latt meg inspirere av Asgeir Svestads arbeider der han ser forskningshistorien i lys av Foucault og Latours begrepsapparat. Det er av betydning at flere av de vitenskapelige ansatte ved universitetet har arbeidet med problemstillinger knyttet opp mot nordnorske forhold. Min oppgave og mine tolkninger er i stor grad påvirket av mine veiledere og det vitenskapelige arkeologiske miljø i Norges nordligste universitetsby. Som nevnt innledningsvis dannes ny kunnskap i skjæringspunktet mellom etablert kunnskap og ny viten – og denne oppgaven føyer seg pent inn i rekken av masteroppgaver med nordnorsk vinkling.

I min oppgave har jeg undersøkt bruksspor på hvalbeinsplater ut fra visuelle observasjoner. En mer inngående analyse med bruk av mikroskop kan kanskje belyse flere sider ved platenes funksjon. Naturvitenskapelige analyser kan gi svar på hvilke hvalarter hvalbeinsplatene er blitt laget av. Eksperimentelle undersøkelser kan også være formålstjenlig, for eksempel å undersøke hvilke spor en øks versus en kniv etterlater seg på hvalbeinsmateriale. Forsøk med å kløyve et kjevebein har også vært interessant med tanke på å teste hypotesen om at de fleste platene trolig er laget av hvalens kjevebein.

I oppgaven har jeg så vidt nevnt hvalbeinsplatene som er funnet utenfor Norge. De utenlandske hvalbeinsplatene anses for å være importert fra Norge og tilhører en annen kontekst. Platene er velegnet for å belyse norrøne menneskers kontakt med nordatlantiske områder i jernalderen. Flere av de utenlandske hvalbeinsplatene har store likheter med plater i Norge. Dyrehodene på hvalbeinsplata fra Scar på Orknøyene er svært lik dyrehodene på ei av platene fra Gåre i Kvæfjord. Hvalbeinsplata fra grav 854 i Birka og hvalbeinsplata fra Hillesøy i Troms er de to eneste platene med utovervendte dyrehoder. En sammenligning av platene kan kanskje sannsynliggjøre hvor de utenlandske platene er importert fra. På noen felt kan kanskje de utenlandske platene være forskjellig fra de norske. I eldre faglitteratur er flere av de svenske “glättbrädene” oppgitt til å være lagd av elghorn. Osteolog Leena Drentzel ved Statens historiska museet i Stockholm mener glättbrädet fra Birka som ble funnet i 1995 er laget av elghorn og ikke hvalbein (Thomas Eriksson, pers. medl.). I en videre forskning har det vært interessant å undersøke dette nærmere.

Appendiks 1 - Tabeller

Tabell over norske hvalbeinsplater

Museumsnummer	Lokalitet	Type	Kontekst	Relaterte funn
Ts 6360 h 	Loppasanden Gnr 4 bnr 1 Loppa k. Finnmark	En hel plate. Motstående dyrefigurer i helfigur. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantbord. 26 x 36 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.	Gravfunn Trekiste?	Jernnagler 52 perler 2 ovale bronsespenner, R 650 1 rund bronsespenne 1 armrings av bronse, R 709 Kjede av bronse, østlige paralleller Jernsaks, R 442 Spiral av bronse Beslag/hank av jern Pilespiss av jern Knivblad av jern Skjelett
Ts 4052 f 	Nordheim, Hillesøy Gnr 190 bnr 1 Tromsø k. Troms	En hel plate. Dyrehoder som vender utover. Vinkelstykke mellom dyrehodene Punktsirkler. Kantlinjer. 31 x 27 cm størrelse og 1,2 cm tykkelse	Gravfunn Båtgrav?	2 ovale bronsespenner, R 647 Angelsaksisk bronsebeslag (hengesmykke) Vevsverd av jern, R 440 Armrings av bronse, P 184 9 perler Båtsaum nagler Skjelett
Ts 802 	Tisnes på Kvaløya Gnr 65 bnr 5 Tromsø k. Troms	En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantbord. Skjærespor. 28 x 39 cm størrelse og 1,6 cm tykkelse.	Gravfunn Steinkiste	2 ovale bronsespenner, R 657 Rundt bronselokk, sølvforgylt Bronsekjede av østlig opprinnelse 2 perler 2 beinkammer Beinspade, R 450 Beinsverd (vevsverd) av hvalbein Jernnagler (til linhekle?) Skjelett
Ts 73 	Krøttøy Gnr 8 bnr. 20 Bjarkøy k. Troms	To fragmenter med utskjæringer og ornamentikk. Kantlinjer. 6 x 13 cm og 5,5 x 14 cm størrelse.	Gravfunn	Seletøysbeslag/beinkam Beinkam Dyretenner Håndsnellehjul

<p><i>Ts 10904 b</i></p> 	<p>Slagstad Gnr og bnr 32 Bjarkøy k. Troms</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Gripedyrs- ornamentikk. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantborder. Bruksspor i form av et glattere parti.</p> <p>24 x 31 cm størrelse og 1,2 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Fragmenter av et sverd, R 491 Stein med hull i, kanskje vevlodd Skjelett</p>
<p><i>B 272</i></p> 	<p>Grytøy. Bjarkøy eller Harstad k. ²¹ Troms</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantbord.</p> <p>28,5 x 33,5 cm størrelse og 1,30 cm tykkelse.</p>	<p>Usikker funnkontekst</p>	<p>Vevsverd?</p>
<p><i>Ts 1377</i></p> 	<p>Åkerøy Gnr 108 bnr 3 Bjarkøy k. Troms</p>	<p>Et fragment med ornamentikk.</p> <p>Omtrent 10 x 15 størrelse.</p>	<p>Gravfunn Stein- kammer</p>	<p>Jernøks Feste til et jernsverd Skjelett</p>
<p><i>Ts 48</i></p> 	<p>Gåre Gnr 51 bnr 20 Kvæfjord k. Troms</p>	<p>Ei halv plate. Dyrehode som vender innover. Kantlinjer. Bruksspor i form av et glattere parti. Skjærespor.</p> <p>40 x 15 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gårdshaug</p>	<p>Tre andre hvalbeinsplater To fragmenter av et vevsverd av hvalbein</p>
<p><i>Ts 49</i></p> 	<p>Gåre Gnr 51 bnr 20 Kvæfjord k. Troms</p>	<p>Ei halv plate. Dyrehode som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantbord. Bruksspor i form av et glattere parti. Skjærespor.</p> <p>38,5 x 13 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gårdshaug</p>	<p>Tre andre hvalbeinsplater To fragmenter av et vevsverd av hvalbein</p>

²¹ Grytøy er delt mellom to kommuner, Bjarkøy og Harstad kommune. Det finnes ikke opplysninger om hvor på Grytøy B 272 er funnet.

<p>Ts 50</p> 	<p>Gåre Gnr 51 bnr 20 Kvæfjord k. Troms</p>	<p>Ei halv plate. Dyrehode som vender innover. Punktsirkler.</p> <p>Huggespor.</p> <p>28 x 9,5 cm størrelse og 1,1 cm tykkelse.</p>	<p>Gårdshaug</p>	<p>Tre andre hvalbeinsplater To fragmenter av et vevsverd av hvalbein</p>
<p>Ts 51</p> 	<p>Gåre Gnr 51 bnr 20 Kvæfjord k. Troms</p>	<p>Ei halv plate. Ei buet utskjæring.</p> <p>Huggespor.</p> <p>22 x 41 cm størrelse og 2 cm tykkelse.</p>	<p>Gårdshaug</p>	<p>Tre andre hvalbeinsplater To fragmenter av et vevsverd av hvalbein</p>
<p>Ts 6696</p> 	<p>Huseby øvre/nedre Gnr 55/56 Kvæfjord k. Troms</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantborder.</p> <p>Huggespor.</p> <p>13,5 x 18,5 cm størrelse og 1 cm tykkelse.</p>	<p>Gårdshaug</p>	
<p>Ts 10275</p> 	<p>Søberg Gnr 39 Bø k. Nordland</p>	<p>Tre fragment. Dyrehoder som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer.</p> <p>Første fragment er 10 x 11 cm, andre fragment er 11,5 x 13 cm og tredje fragment er 6 x 12 cm. Tykkelsen er 1,5 cm.</p>	<p>Løsfunn</p>	
<p>Ts 11649.10</p> 	<p>Søberg Gnr 39 Bø k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Et utskåret håndtak i den ene kortenden.</p> <p>38 x 20,5 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Skjelettresten av et menneske Skjelettdeler av en hund To beinkammer Beinnål Armrings av bronse Sigd Nøkkel Spinnehjul Vevspyd av hvalbein Jernnagler Trerester Skrinhank av jern.</p>

<p>Ts 8968</p> 	<p>Føre Gnr 29 bnr 4 Bø k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Rektangulær utskjæring. Punktsirkler. Kantlinjer.</p>	<p>Gravfunn Båtgrav</p>	<p>Vevsverd av jern Jernkniv Et stykke flint, Fire glassperler Jernskål To spinnehjul av kleber Jernøks Skjelett av kvinne Hundeskjelett Rund stein Jernnagler</p>
<p>Ts 769</p> 	<p>Myre Gnr 26 bnr 0 Dverberg Andøy k. Nordland</p>	<p>Tre fragment. Ornamentikk i form av kantborder.</p> <p>Første fragment 13 x 21 cm, andre fragment 14,5 x 7 cm og tredje fragment 2,5 x 4 cm.</p> <p>1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Ukjent funnkontekst</p>	<p>Bjørneklo</p>
<p>Ts 5685</p> 	<p>Vik, Buksnes Gnr 26 bnr 2 Vestvågøy k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Et par mindre innrissete dyrehoder i tillegg til de utskårne. Punktsirkler.</p> <p>21,5 x 19,5 cm størrelse og 1,1 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Hvalbeinsplata ble innsendt sammen med noen andre funn. Usikkert hva som er funnet sammen med hvalbeinsplata.</p>
<p>Ts 6334</p> 	<p>Vik, Buksnes Gnr 26 bnr 2 Vestvågøy k. Nordland</p>	<p>Den rektangulære delen av plata samt litt av dyrehodene er bevart. Kantlinjer. Kantborder.</p> <p>Bruksspor i form av et glattere parti.</p> <p>26,5 x 17cm størrelse og 1,7 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn?</p>	<p>Vevsverd av hvalbein</p>

<p><i>Ts 5281 d</i></p> 	<p>Mellom Steigen Gnr 78 bnr 1 Steigen k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Tre utskårne buer på den ene kortsida.</p> <p>18 x 45,5 cm størrelse og 1,9 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>To ovale bronsespenner, P 52 To bronseringer Rund bronsespenne, stil III, gotlandsk type Hesteskoformet ringspenne av baltisk type 1200 glassperler, To eneggede kniver av jern Rester etter to kjeder av jernringer. Håndsnellehjul av kleber Håndsnellehjul av leirskifer Vevsverd av hvalbein Jernspiker og jernnagler Flint Skjelett Bjelle av jern Beinkam Linhekle av jern Nåleeske Sigd av jern Gryte av kleber Kvartsitt Skålvekt med vektlodd Skiferbryne</p>
<p><i>Ts 119511</i></p> 	<p>Mårnes Gnr 73 bnr 15 Gildeskål k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Ei hvalbeinsplate med buet form på den ene kortsida. Ornamentikk i form av kantborder.</p> <p>19,5 x 30,5 cm størrelse og 1,4 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Vevsverd av hvalbein, Skjelett</p>
<p><i>B 5393 h</i></p> 	<p>Meløy Gnr 77 Meløy k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantborder.</p> <p>23,5 x 32,5 cm størrelse og 1 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Rombisk bronsespenne av keltisk opprinnelse To ovale bronsespenner R 649 Snellehjul av kleber 5 perler Vevsverd av hvalbein Ukjent redskap av hvalbein</p>
<p><i>Ts 4217</i></p> 	<p>Nordnesøy Gnr 1 Rødøy k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Dyrehode som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantborder.</p> <p>Skjærespor.</p> <p>31,5x 44 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Skjelettdeler fra menneske</p>

<p>B 274</p> 	<p>Hestmannen Hestmannøy Gnr 50 bnr 1 Lurøy k. Nordland</p>	<p>Trolig høyre halvdel av ei plate? Ornamentikk i form av kantlinjer.</p> <p>19 x 37,5 cm størrelse og 2 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn? (sandhaug)</p>	<p>Vevsverd av hvalbein</p>
<p>T 13 189 f</p> 	<p>Alsøy Tomma Gnr 5 Nesna k. Nordland</p>	<p>En rektangulær plate. Punktsirkler. Kantlinjer.</p> <p>31,3 x 44 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn Gravhaug</p> <p>Mulig båtgrav</p>	<p>To ovale bronsespenner, R 652 Tøybit Bronsenål 22 perler Halvdelen av et spinnehjul Fragment av jern (gryte?) Fragment av jern (kniv eller saks?) Fragment av jern (syl?) Fragment av jern (av ten?) Jernnagle med trerester Fragmenter av jernnagler</p>
<p>T 8318</p> 	<p>Tommeide (Tomeide) Gnr 98 bnr 1 Tomma Nesna k. Nordland</p>	<p>Fragment. Et menneskehode som vender innover. Ornamentikk i form av skravert mønster. Kantlinjer</p> <p>9,5 x 24,5 cm størrelse og 1,6 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>To ovale bronsespenner R648 Armringspenne av bronse Sigdblade av jern Fragmenter av jern Fem perler Fragmenter av perler Skjelett</p>
<p>B 1042</p> 	<p>Hov Gnr 19 bnr 1 Løkta Dønna k. Nordland</p>	<p>Et stort fragment som trolig har vært en del av høyreside. Kantlinjer. Kantborder.</p> <p>16 x 23,5 cm størrelse og 0,7 cm tykkelse.</p>	<p>Gravhaug Båtgrav</p>	<p>To skålformede bronsespenner Likearmet messingspenne, likheter med svenske Ringspenne av messing To håndsnellehjul Fire perler Saks Fragment av en hein Del av jernpanne Vevsverd av hvalbein Kniv To jernskåler Deler av et hundeskjelett To menneskeskjelett To jernbeslag Bronsebeslag av irsk opprinnelse</p>
<p>T 2150</p> 	<p>Åkvik Gnr 54 Dønna k. Nordland</p>	<p>Halvdelen av ei plate. Dyrehode som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer. Kantborder</p> <p>23 x 13 cm størrelse og 1 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn? (jordhaug)</p>	<p>Tveegget sverd av jern Nål av sølv</p>

<p>T 18209</p> 	<p>Åkerøya Gnr 89 Alstadhaug k. Nordland</p>	<p>To fragment av ei plate. En krummet dyrehals på venstre side som vender innover.</p> <p>29 x 10 cm størrelse og 0,5 cm tykkelse.</p>	<p>Løsfunn</p>	<p>Vevsverd av hvalbein</p>
<p>T 17596</p> 	<p>Enge Gnr 37 bnr 1 Sømna k. Nordland</p>	<p>En hel plate. Motstående dyrefigurer i hel figur.</p> <p>19,5 x 27,5 cm størrelse og 2 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn Gravhaug i gravfelt med sju graver</p>	<p>Eneget sverd 1 eller 2 pilespisser av jern</p>
<p>C 1738</p> 	<p>Vikestad Gnr 26 Vikna k. Nord-Trøndelag</p>	<p>En hel plate, men med bare et dyrehode intakt. Dyrehode som vender innover. Punktsirkler. Kantlinjer.</p> <p>30,5 x 20,5 cm størrelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Økseblad av jern Spydspiss av jern</p>
<p>T 8145</p> 	<p>Melhus, Gnr 68 Overhalla k. Nord-Trøndelag</p>	<p>Et fragment. Punktsirkler.</p> <p>Bruksspør i form av et glattere parti. Skjærespor.</p> <p>16 x 24,5 cm størrelse og 1,8 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn Båtgrav</p>	<p>Tveegget sverd med rester etter treslire Eneget sverd R 500, med rester etter treslire Skjoldbule Økseblad R 559 av skjeggøksform Jerntang Spydspiss av jern R 517 Saks av jern R 442 Irsk relikvieskrin 137 perler Vevsverd av hvalbein Spinnehjul Klinkesøm Fragment av tre, treskrin? Bøyleformet spenne R 639 To ovale bronsespenner R 643 Bronsebeslag av irsk opprinnelse Ubrente menneskebein Noen brente menneskebein</p>
<p>1891,1021.67 British Museum</p> 	<p>Lilleberge Gnr 84 Overhalla k. Nord-Trøndelag</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Kantlinjer. Punktsirkler.</p> <p>23 x 20 cm størrelse og 0,9 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Tekstilrester En jeksel fra et menneske To ovale bronsespenner Over hundre perler Et stort objekt av tre Et knivblad Jernfragmenter Et sirkulært objekt av jern Spinnehjul Hasselnøtt Kull</p>

<p>T 20913 15</p> 	<p>Skei Gnr 86 bnr1 Steinkjer k. Nord-Trøndelag</p>	<p>En hel plate. Venstre hjørne av plata mangler. Dyrehode som vender innover. Ornamentikk i form av innrisset mønster.</p> <p>23,6 x 36,4 cm størrelse og 1,3 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn Hellegrav med trekiste Gravhaug i gravfelt med over 90 graver</p>	<p>Skjelett av en kvinne Treibit Jernnagler Trekantet hengekar av bronse, irsk Trebøtte med bronsebeslag, irsk Bronseause, irsk En oval spenne Rektangulær spenne Tekstilrester Bissel og seletøysbeslag Hjulformet spenne Sju perler Fragment av bronsering</p>
<p>T 1340</p> 	<p>Eggen nedre vestre Gnr 23 Levanger k. Nord-Trøndelag</p>	<p>Ei plate bestående av mange sammenlimte fragmenter. Dyrehoder som vender innover. Kantborder.</p> <p>23,5 x 30,5 cm størrelse og 1,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn Gravhaug Branngrav</p>	<p>To glassklumper, trolig av sammensmeltede perler Fragment av bronsekar To knivblad av jern Jernblikkeslag Bronsetang Rund skive av brent lær Jerntang Stekepanne av jern Ringspenne av jern Jernlenke Jernkrok 4 jernspiker Brente bein</p>
<p>T 1074</p> 	<p>Grande Gnr 64 Ørland k. Sør-Trøndelag</p>	<p>To deler av plate. Nedre høyre hjørne mangler. Utskjæringer i form av tre buer.</p> <p>Huggespor.</p> <p>18,5 x 24,5 cm størrelse og 1,3 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Menneskeskjeletter</p>
<p>T 17739 e</p> 	<p>Grande Gnr 64 Ørland k. Sør-Trøndelag</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Dyrene biter over en lang stang i hver sin ende.</p> <p>23 x 33 størrelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>To ovale spenner R 640 Irsk bronsebeslag Nøkkel av bronse P 265 Nøkkel av bronse P 263 Tre perler Beinkam Fire spinnehjul av keramikk Jernsigd Jernkniv Jernnagler Tekstilrester Menneskeskjelett</p>

<p>T 5634</p> 	<p>Trondheim Trondheim k. Sør-Trøndelag</p>	<p>I underkant av en halv plate. Dyrehode som vender innover. Punktsirkler. Skjærespor.</p>	<p>Funnet i eldre kulturlag/jarledenes markeds-plass</p>	<p>Spinnehjul av kleber Jernkniv Klebesteinskar To spillebrikker av bein</p>
<p>T 2450</p> 	<p>Dombu Gnr 14 Meldal k. Sør-Trøndelag</p>	<p>Tre fragmenter. Punktsirkler. 4 x 7,5 cm samlet størrelse og 0,5 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn? (funnet i en haug)</p>	<p>Skjoldbule av jern, halvkuleformet</p>
<p>1894,1105.44 – British Museum</p> 	<p>Villa Gnr 4 Vestnes k Møre og Romsdal</p>	<p>Flere fragmenter av ei hvalbeinsplate. Dyrehoder som vender innover Minimum høyde 21,5 cm og 08 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>Bronsekar To ovale bronsespenner Fire perler Spydspiss av jern Saks av jern Dreietapp av jern Åtte jernnagler Jernhåndtak Brente bein To klebersteinsfragment Smykkeanheng av stein Jernblad Jernfragment Jernhaspe Fire Jernplater Jernhengsel To Jernstenger Bissel Jernringer Beinkam Jernsigd</p>
<p>C 22536 p</p> 	<p>Ommestad Nordre Gnr 181 Åsnes k. Hedmark</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Huggespor. 20,5 x 27 cm størrelse og 1,2 cm tykkelse.</p>	<p>Gravfunn</p>	<p>To ovale bronsespenner R 652 Likearmet bronsespenne To armeringer av bronse Kjede av bronse Medaljong? av bronse Ring av bronse 66 perler Liten rund stein ("sømglatte") Spinnehjul Nøkkel av jern R 459 Sigdblade Jernfragment Flat rektangulær stein Bronsebiter Trestykke Flintbit Dyrebein Ribbein Tøyrester Lærkule Bissel Jernbøyle Jernspiker Nagle</p>

Tabell over utenlandske hvalbeinsplater

Museumsnummer	Lokalitet	Type	Kontekst	Relaterte funn
<p>SHM 34000 Bj 854: föremål 106994</p> 	<p>Birka Björkö-feltet Hemlanden Adelsö 118:1 Uppland Sverige</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender utover. Punktsirkler. Kantlinjer.</p> <p>35,5 x 24,5 cm størrelse og 2,3 cm tykkelse</p>	<p>Gravfunn Gravfelt</p>	<p>Amuletring (Torshammerring) En del jernbeslag og jernfragment Bryne Tekstilfragmenter Glassgjenstand (glättstein) Hank Kam Tatingkanne Kniv Hengekarfragment Hengekar Traktbeger av glass Nøkkel 86 perler Bronsering To sølvringer Likearmet spenne Et par spenner Et par hesteformet spenner</p>
<p>SHM 5208: 1603 föremål 107569</p> 	<p>Birka Björkö Svarta jorden Adelsö 119:1 Uppland Sverige</p>	<p>Et fragment med ornamentikk. Utovervendte dyrehoder?</p>	<p>Funnet i kulturlag fra markeds plass/ handelssentrum</p>	
<p>SHM 5208: 1611 föremål 107570</p> 	<p>Birka Björkö Svarta jorden Adelsö 119:1 Uppland Sverige</p>	<p>Rektangulær plate. Punktsirkler Kantlinjer</p>	<p>Funnet i kulturlag fra markeds plass/ handelssentrum</p>	
<p>SHM 3500: 79894 Föremål 988586 og 1076262</p>	<p>Birka Björkö Svarta jorden Adelsö 119:1 Uppland Sverige</p>	<p>To sammenhørende deler.</p>	<p>Funnet i kulturlag fra markeds plass/ handelssentrum</p>	

<p>Sf 55 Sigtuna museum</p> 	<p>Långgatan Sentrum av Sigtuna Uppland Sverige</p>	<p>En halv plate. En hals som vender innover. Punktsirkler. Kantborder.</p>	<p>Funnet i kulturlag under markeds plass/ handelssentrum</p>	
<p>102 A 84 inv-51: 25 Stockholms Stads- museum</p> 	<p>Hjulsta Norra Spånga Uppland Sverige</p>	<p>Fragmentarisk plate En hals som vender innover. Punktsirkler.</p>	<p>Branngrav i et større gravfelt</p>	<p>Blant annet: Anheng av sølv Torshammerring Miniatyrøks av jern Flere perler Beinkam</p>
<p>ASR 1077x10 Sydvestjysk e museer</p> 	<p>Felt M1C, A1 sct. Nicolaj gade 14 Ribe Danmark</p>	<p>22 fragmenter. Et av fragmentene har et dyrehode. Kantlinjer.</p>	<p>Kulturlag fra markeds plass</p>	
<p>ASR 9x47</p> 	<p>Felt M1D, fase H, lag A20. Posthuset, sct. Nicolajgade Ribe Danmark</p>	<p>Et lite fragment.</p>	<p>Kulturlag fra markeds plass</p>	
<p>Tankerness House Museum, Kirkwall, Orkney</p> 	<p>Scar, Sanday Orkney Skottland</p>	<p>En hel plate. Dyrehoder som vender innover. Kantlinjer. Punktsirkler.</p>	<p>Gravfunn Båtgrav</p>	<p>Skjelett av tre mennesker En kogge med åtte spydspisser 22 spillebrikker En skjoldbule To vektlodd To beinkammer Tekstilrester Fragmenter av jern Fragment av fortinnet bronse Et treskrin med rester etter jernbeslag En likearmet brosjé av bronse En nåleske med to nåler av jern Vevsverd av jern En liten sigd To sakser To spinnehjul Sverd Slire</p>

<p><i>Tankerness House Museum, Kirkwall, Orkney</i></p> 	<p>Saevar Howe Birsay Orkney Skottland</p>	<p>Et fragment. Kantlinjer.</p>	<p>Kulturlagsområde</p>	
<p><i>Online ID: 000-100-043-838-C National Museum of Scotland</i></p> 	<p>King`s Cross Point, Arran Skottland</p>	<p>Sju fragmenter av hvalbein. Punktsirkler.</p>	<p>Gravfunn Gravhaug</p>	<p>Jerninnfatning Jernskrin Jernnagler Jernspiker Bronsefragment Bronseinnfatning Bronsemynt</p>
<p><i>A.1992.16 Hunterian Museum, Glasgow</i></p> 	<p>Berneria North Uist Hebridene Skottland</p>	<p>Fragment av hvalbeinsplate. To runde hull og et triangulært hull i midten av plata. Kantlinjer rundt hullene.</p>		
<p><i>Mangler bilde</i></p> 	<p>Bornish South Uist Hebridene Skottland</p>	<p><i>Mangler opplysninger</i></p>		
	<p>Kilmainham Islandbridge Dublin Irland</p>	<p>Tre fragment.</p>	<p>Løsfunn</p>	
	<p>Ely Cambridge-shire England</p>	<p>8,9 x 21.1 cm størrelse og 1.6 cm tykkelse.</p>	<p>Løsfunn</p>	

Tabell over indikasjoner på høy status

Museumsnr.	Statusindikasjon ved funnkontekst	Statusindikasjon på gården	Statusindikasjon i området					
Loppasanden Ts 6360 h	x	x	x					
Hillesøy Ts 4052 f	x	x	x					
Tisnes Ts 802	x	x	x					
Krøttøy Ts 73			x					
Sandsøy Ts 10904 b			x					
Grytøy B 272			x					
Åkerøy Ts 1377			x					
Gåre Ts 48-51			x					
Huseby Ts 6696			x					
Søberg Ts 10275 Ts 11649.10			x					
Føre Ts 8968		x	x					
Dverberg Ts 769		x	x					
Vik Ts 5685 Ts 6334		x	x					
Steigen Ts 5281 d	x	x	x					
Mårnes Ts 119511	x	x	x					
Meløy B 5393 h	x	x	x					
Nordnesøy Ts 4217			x					
Hestmannøy B 274			x					
Alsøy T 13 189 f	x	x	x					
Tommeide T 8318	x	x	x					
Hov B 1042	x	x	x					
Åkvik T 2150	x	x	x					

Museumsnr.	Statusindikasjon ved funnkontekst	Statusindikasjon på gården	Statusindikasjon i området					
<i>Åkerøya T 18209</i>			x					
<i>Enge, Sømna T 17596</i>			x					
<i>Vikestad C 1738</i>		x	x					
<i>Melhus T 8145</i>	x	x	x					
<i>Lilleberge 1891,1021. 67</i>	x	x	x					
<i>Skei T 20913 15</i>	x	x	x					
<i>Eggen T 1340</i>		x	x					
<i>Grande T 1074 T 17739 e</i>	x	x x	x x					
<i>Nidarnes T 5634</i>		x	x					
<i>Dombu T 2450</i>								
<i>Villa, Vestnes 1894,1105.44</i>		x	x					
<i>Ommestad C 22536 p</i>	x	x	x					

Appendiks 2 - Bilder av hvalbeinsplater

Ts 6360 h. Loppasanden. Loppa k. Finnmark. Foto. Eva Isaksen.

Ts 4052 f. Hillesøy. Tromsø k. Troms. Foto: Eva Isaksen.

Ts 802. Tisnes. Tromsø k. Troms. Foto: Eva Isaksen.

Ts 72. Krøttøy. Bjarkøy k. Foto: Eva Isaksen.

Ts 10904 b. Sandsøy. Bjarkøy k. Troms. Foto: Eva Isaksen.

B 272. Grytøy. Bjarkøy eller Harstad k. Troms
Foto: Ann-Mari Olsen - Bergen museum .

Ts 1377. Åkerøy. Harstad k. Troms.
Foto: Eva Isaksen.

Ts 48. Gåre. Kvæfjord k. Troms.
Foto: Eva Isaksen.

Ts 49. . . Gåre. Kvæfjord k. Troms.
Foto: Eva Isaksen.

Ts 50. Gåre. Kvæfjord k. Foto: Eva Isaksen.

Ts 51. Gåre. Kvæfjord k. Foto: Eva Isaksen.

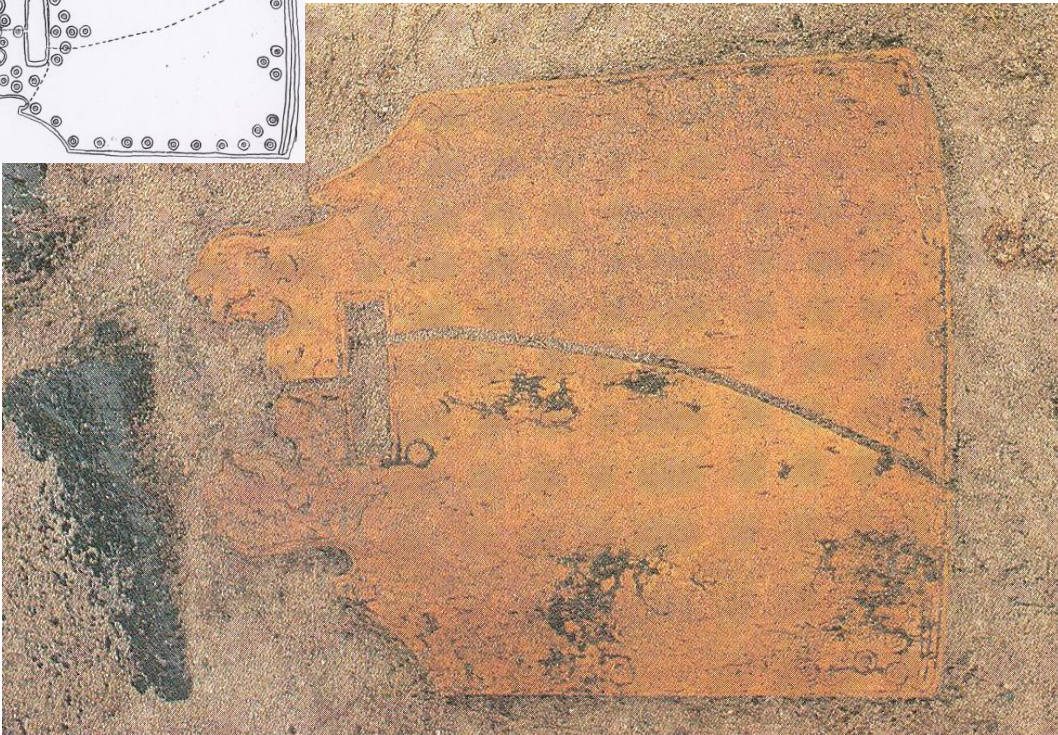
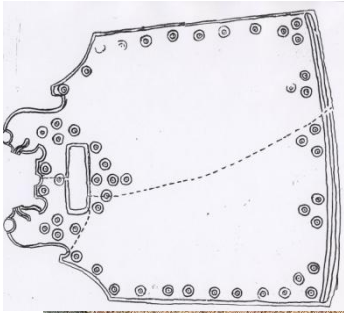
Ts6696. Huseby. Kvæfjord k. Foto: Eva Isaksen

Ts 10275. Sjøberg. Bøk. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

Ts11649.10. Søberg, Bø k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

Ts 8968. Føre, Bø k. Nordland. Eiter K. Schanche 1990 og 1991:18.

Ts 5685. Buksnes. Vestvågøy k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

Ts 769. Dverberg. Andøy k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

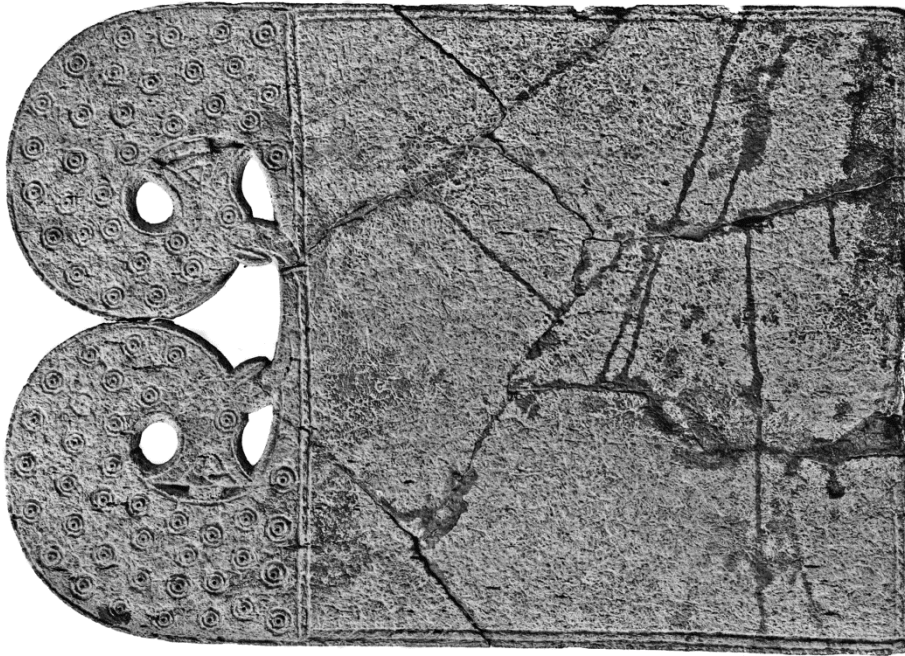
Ts 6334. Buksnes. Vestvågøy k. Nordland.
Foto: Lofotr Vikingmuseum.

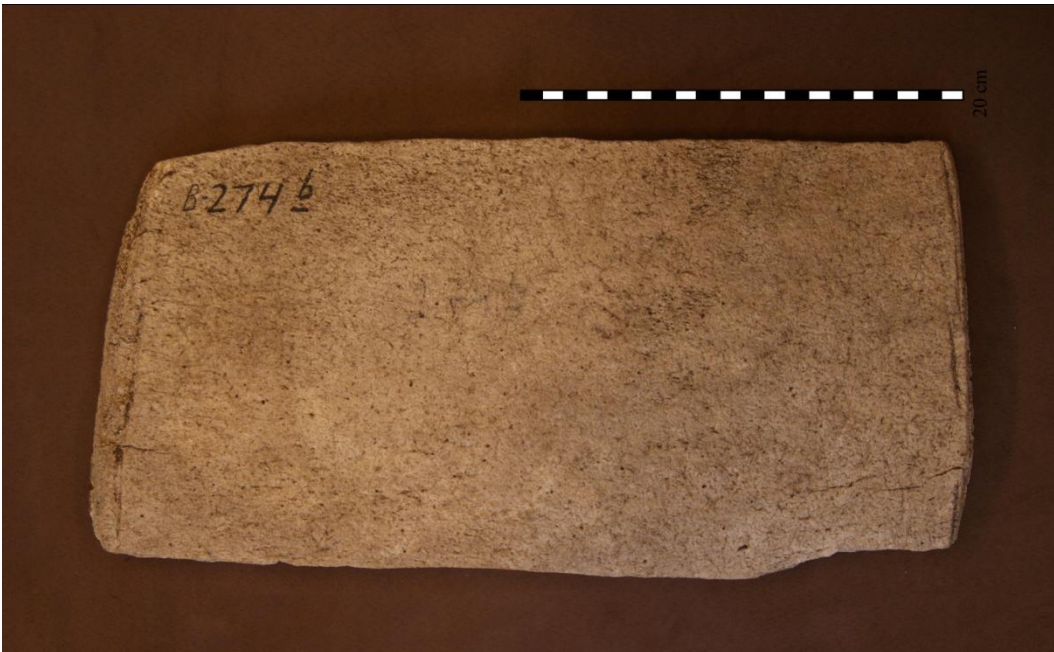
Ts 5281. Engaløya. Steigen k. Nordland.
Foto: Eva Isaksen.

Ts 119511. Mårnes. Gildeskål k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

B 5393 h. Meløy. Meløy k. Nordland. Foto: Svein Skare - Bergen museum.

B 274. Hestmannøy. Lurøy k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

Ts 4217. Nordnesøy. Rødøy k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

T 8318. Tommeide. Nesna k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

T 13189 f. Alsøy. Nesna k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

B 1042. Hov. Dømma k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

T 2150. Åkvik. Dømma k. Nordland. Foto: Eva Isaksen.

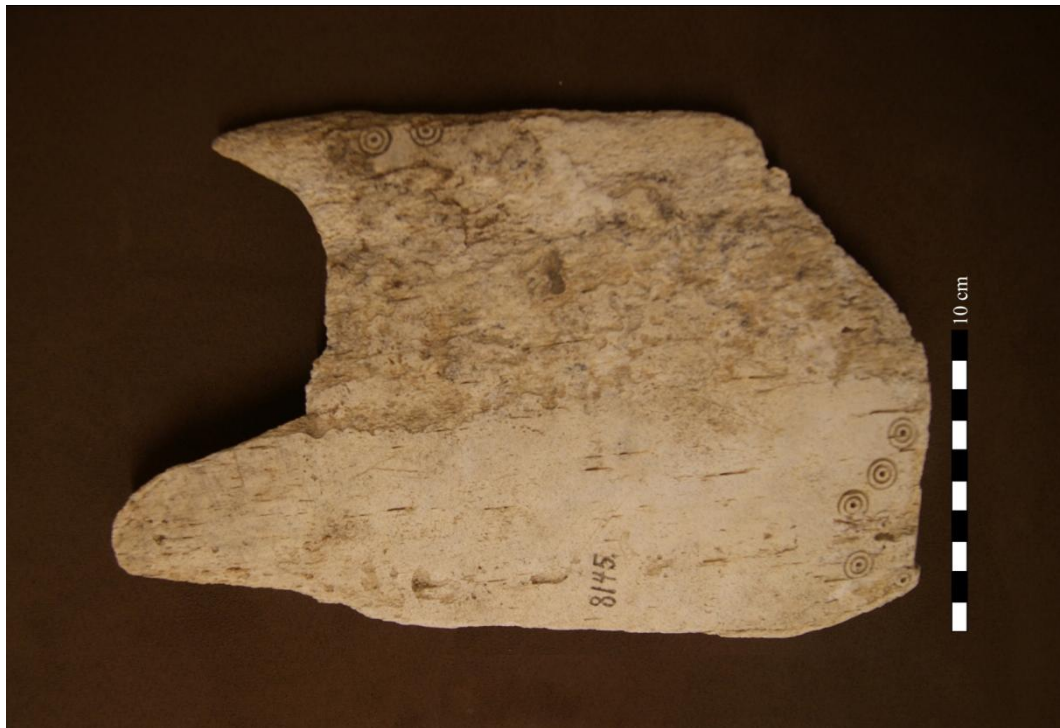
T 17596. Enge. Sømna k. Nordland. *Foto: Eva Isaksen.*

T 18209. Åkerøya. Alstadhaug k. Nordland.
Foto: Eva Isaksen.

C 1738. Vikestad. Vikna k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

T 8145. Melhus. Overhalla k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

T 20913 15. Skei. Steinkjer k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

1891, 1021.67. Lilleberge. Overhalla k. Nord-Trøndelag. Foto: British Museum.

T 1074. Grande. Ørland k. Sør-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

T 1340. Eggen. Levanger k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

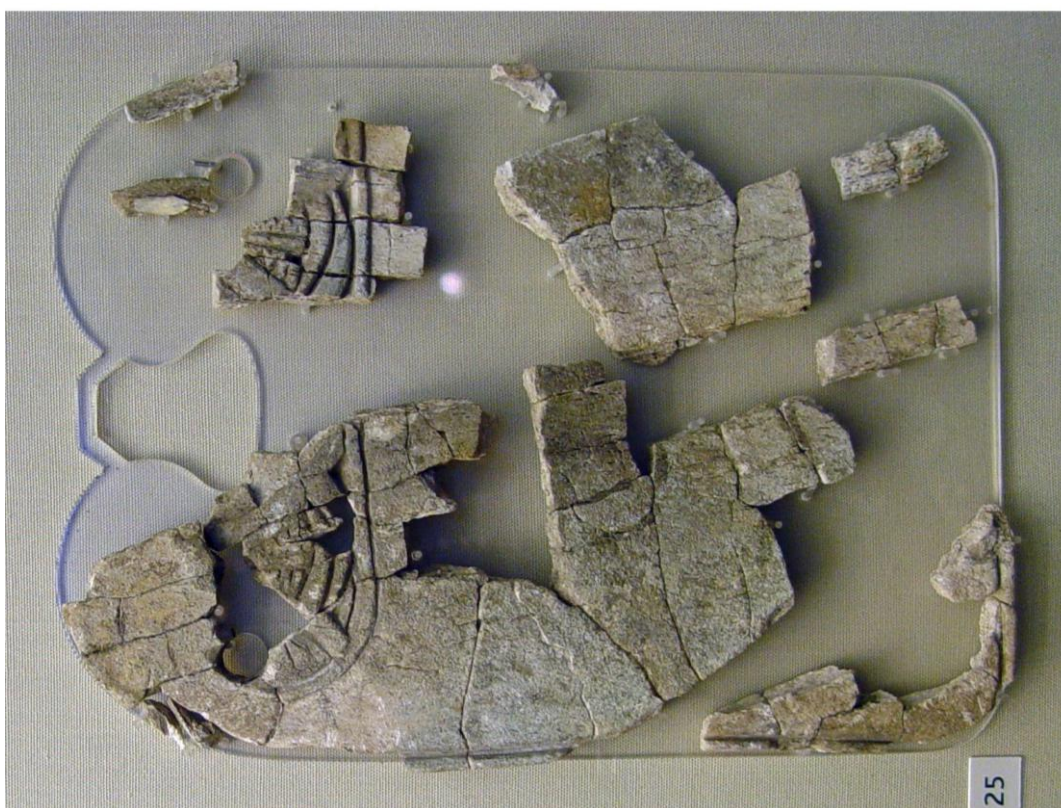
T 17739. Grande. Ørland k. Sør-Trøndelag. Foto: Ole Bjørn Pedersen, NTNU Vitenskapsmuseet.

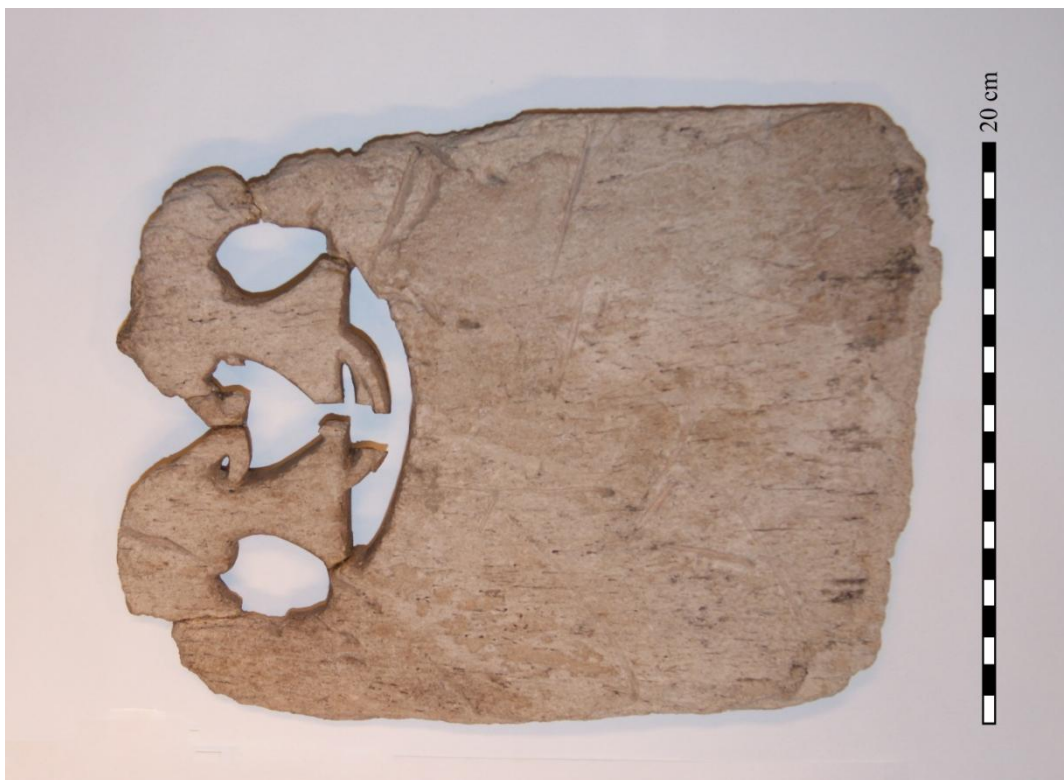
T 5634. Trondheim. Trondheim k. Sør-Trøndelag. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet.

T 2450. Dombu. Sør-Trøndelag.
Foto: Eva Isaksen.

1894, 1105.44. Villa. Vestnes k. Møre og Romsdal.
Foto: British Museum.

C 22536 p. Ommestad. Åsnes k. Hedmark. Foto: Eva Isaksen.

Bilder av funn som er medberegnet i tidligere oversikter

Ts 3497 k. Uttakleiv, Vestvågøy k. Nordland.
Foto: Lofotr Vikingmuseum.

Ts 3497 l. Uttakleiv, Vestvågøy k. Nordland.
Foto: Lofotr Vikingmuseum.

T 7693. Stor-Skogmo. Overhalla k. Nord-Trøndelag. Foto. Eva Isaksen.

Ts 7717. Stor-Skogmo. Overhalla k. Nord-Trøndelag. Foto. Eva Isaksen.

T 15833. Engstad. Overhalla k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

T 504. Halsan Øvre. Overhalla k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

T 10929. Klinga. Namsos k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

T 4690. Dun. Fosnes k. Nord-Trøndelag. Foto: Eva Isaksen.

B 46371. Hopperstad, Vik k. Sogn og Fjordane. Foto: Eva Isaksen.

B 9060 t. Hopperstad, Vik k. Sogn og Fjordane. Foto: Eva Isaksen.

B 7114 b. Folkedal, Granvin k. Hordaland. Foto: Eva Isaksen.

B 8635. Seim, Granvin k. Hordaland. Foto: Eva Isaksen.

B 5874 i. Toranger, Austvoll k. Hordaland. Foto: Eva Isaksen.

Appendiks 3

Hvalbeinsplater fra det nordatlantiske området utenfor Norge

Owen og Dalland (1999:202) omtaler fjorten hvalbeinsplater som er funnet i det nordatlantiske området utenfor Norge; fem i Sverige, to i Danmark, fem i Skottland, ei i Irland og ei i England. I tillegg til Owen og Dallands oversikt vil jeg tilføye ytterligere ei plate fra Sverige, ei hvalbeinsplate som ble funnet i 1995 i forbindelse med Birka-prosjektet.

Hvalbeinsplater fra Sverige og Danmark

En av Skandinavias største markedsplasser i jernalderen var Birka, som ligger på øya Björkö i Mälaren, tre mil vest for Stockholm. På øya er det et par meter dype kulturlag etter den forhistoriske bosetninga. Området med kulturlagene blir kalt for Bystan eller Svarta jorden. Det er også flere gravfelt på øya, blant annet gravfeltet Hemlandet der det er registrert over 1000 graver (Ambrosiani og Erikson 1991:15-16). De første arkeologiske undersøkelsene i Birka fant sted på slutten av 1800-tallet under ledelse av Hjalmar Stolpe (ibid 1991:21). Tre hvalbeinsplater ble funnet under Stolpes utgravninger i tidsrommet 1873-1895, mens ei plate ble funnet på midten av 1990-tallet. Sigtuna, som også ligger i Mälarenregionen, var en viktig markeds plass på slutten av jernalderen. Sigtuna overtok rollen som hovedsted i Mälaren etter at Birka mistet sin betydning rundt tusenårskiftet (Nordahl 1982:6). Det er funnet ei hvalbeinsplate i Sigtuna og plata har lignende funnkontekst som Birkaplatene fra Svarta jorden. Den siste kjente hvalbeinsplata fra Mälarenregionen er funnet i Hjulsta som ligger i Norra Spånga, omtrent ei mil nordvest for Stockholm. Et annet viktig senter i Sør-Skandinavia var Ribe som ligger sør i Danmark. Arkeologiske utgravninger fra begynnelsen av 1970-tallet og fram til i dag har avdekket markeds plass, bebyggelse, gravfelt og festningsanlegg. Markeds plassen Ribe har røtter tilbake til 700-tallet (Feveile 2006a:9 og 14). De mange sølvfunn fra Ribe indikerer at stedet har hatt en viktig sentralfunksjon fra og med yngre jernalder. (Graham-Campbell 1994:82). I kulturlagene fra markeds plassen er det funnet fragmenter etter to hvalbeinsplater²².

²² Det er usikkert om det ene fragmentet fra Ribe stammer fra ei hvalbeinsplate.

SHM²³ 34000:Bj 854 föremål 106994 - Birka

Den ene hvalbeinsplata fra Stolpes utgravninger ble funnet i grav 854 på gravfeltet Hemlanden på Björkö. Grav 854 betegnes som en av de rikeste gravene i feltet. Den avdøde hadde fått med seg både keramikkaner, drikkeglass, perler og smykker av både sølv og bronse (Arman 1943:326-330). Det ble også funnet en gjenstand av glass i grava som i ettertid er blitt sett i sammenheng med hvalbeinsplata. Hvalbeinsplata fra grav 854 er nesten komplett. En del av høyrekanten av den rektangulære flaten er sannsynligvis brukket. Plata har to utskårne dyrehoder som vender utover. Ved det venstre hestehodet er det en utstikker som muligens har vært forbundet med det høyre dyrehodet. Det er kantlinjer rundt dyrehodene og rundt selve plata. Det er border bestående av to parallelle linjer med punktsirkler imellom på begge kortendene av det rektangulære feltet

Figur 1. Hvalbeinsplate fra grav 854 ved Hemlanden på Björkö. Foto: Historiska museet, Stockholm. www.historiska.se.

SHM 5208:1603 föremål 107569 og 5208:1611 föremål 107570 - Birka

I perioden 1871-1874 gravde Stolpe flere sjakter gjennom kulturlagsområdet Svarta jorden. Funnene var i stor grad relatert til håndverk, handel og bosetning (Ambrosiani og Erikson 1991:22). Birkamaterialet fra Svarta jorden ble katalogisert på slutten av 1930-tallet av Erik Sörling (ibid:28). Det ble funnet to hvalbeinsplater under gravningene. Begge platene er nevnt i Sörlings katalog, som nå er blitt digitalisert og lagt inn i Historiska Museets gjenstandskatalog. Begge funnene blir omtalt som gjenstander av elghorn.

Den ene hvalbeinsplata (*föremål 107569*) består av et fragment med et utskåret dyrehode og ornamentikk. Dyrefiguren har åpent gap og utstikkende tunge. På toppen av hodet er det to utstikkere, en liten rund utstikker og en lengre buetformet utstikker. Fragmentet har trolig vært høyre hjørne til ei opprinnelig hel plate med utovervendte dyrehoder.

²³ Historiska Museet i Stockholm

Den andre hvalbeinsplata (*föremål 107570*) har rektangulær form og en rad med punktsirkler over en rett kantlinje på to av sidene. På den ene kortsida er det merker etter brudd. Trolig har plata hatt utskårne dyrehoder på denne sida, fordi kanten ser ut til å ha vært brukket.

Figur 2. *Föremål 107569* fra Svarta jorden ved Birka.
Foto: YlialiAsp, Historiska museet. Stockholm.
www.historiska.se.

Figur 3. *Föremål 107570* fra Svarta jorden ved Birka.
Foto: YlialiAsp, Historiska museet. Stockholm.
www.historiska.se.

SHM 3500:79894 Föremål 988586 – Birka.

I årene 1990-1995 ble det i forbindelse med et forskningsprosjekt foretatt nye utgravninger ved Birka. Blant annet ble ei sjakt fra Stolpes utgravninger gjenåpnet. I 1995 fant arkeologer to fragmenter av ei hvalbeinsplate i kulturlagene ved Svarte Jorden. Til tross for at fragmentene ble funnet 30 meter fra hverandre, mener Bjørn Ambrosiani og Bo G. Erikson (1996:34) at fragmentene hørte sammen. Funnene fra Birka-prosjektet er ennå ikke registrert i databasen til *Historiska Museet*, men vil bli registrert i nærmeste framtid (www.historiska.se). En ostelog som så på plata mente dette var elghorn (Thomas Eriksson, pers. medl.).

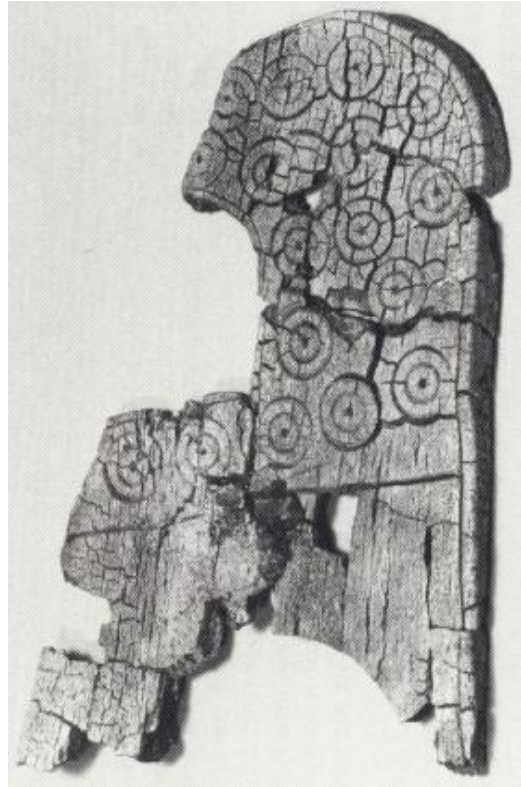
Sf 552²⁴ – Sigtuna

Hvalbeinsplata fra Sigtuna ble funnet i 1925 i Långgatan i sentrum av Sigtuna under en arkeologisk utgravning (Anders Wikström pers. medl.). Utgravninga var igangsatt på bakgrunn av at byens første vannledningssystem skulle nedlegges. Det ble funnet mange gjenstander i kulturlagene i sentrum, men funnkonteksten er mangelfull. Hvalbeinsplata fra Sigtuna består av venstre halvdel av ei opprinnelig plate. En del av en innovervendt dyrehals er bevart. Plata har kantborder med doble punktsirkler inni. Det er også doble punktsirkler på dyrehalsen. Ifølge Anders Wikström (pers.medl.) er plata registrert som glättbräde av elghorn i museets registreringskort.

²⁴ Plata er magasinert ved Sigtuna Museum

Figur 4. Hvalbeinsplate fra Sigtuna. Foto: N. Lagergren, Sigtuna Museum.

Figur 5. Hvalbeinsplate fra Hjulsta. Foto: Göran H. Fredriksson, Stockholm Stadsmuseum. Etter Biuw 1992:154.

102 A grav 84 inv-51: 25²⁵ - Hjulsta

Det er registrert flere større gravfelt ved Hjulsta. Tjuefem graver ved gravfelt 102 A ble undersøkt av riksantikvarieämbetet i 1965-67. Ei av gravene, A 48, skilte seg ut på grunn av rikt gravgods, deriblant et anheng av sølv, en torshammerring og flere perler (Biuw 1992:153-154). Det ble også funnet ei fragmentarisk hvalbeinsplate i grava. Solbritt Benneth og Elisabeth Brynja daterte grava til 900-1050 e.Kr. (ibid:155). Hvalbeinsplata fra Hjulsta er ildpåvirket. Det er bare øvre høyre del av plata som er bevart. Plata har en hals som vender innover. Det er et markert felt med flere doble punktsirkler på platas øvre del.

²⁵Plata befinner seg på Stockholms Stadsmuseum

ASR 1077x10 - Ribe

Den ene funnet av hvalbein fra Ribe ble funnet i kulturlag fra markedsplassen og dateres til 820-850 e.Kr. Funnet stammer fra en utgravning i 1993 like ved Posthuset i Sct. Nicolajgade i det eldste Ribe. Foranledningen til utgravninga var at det skulle anlegges en parkeringsplass i tilknytning til et nytt posthus (Feveile

Figur 6. Hvalbeinsplate fra Ribe. Foto: Sydvestjyske museer.

2006b:297). Fragmentet har et utskåret dyrehode med åpent gap og huggtenner. Dyrehodet har et innrisset øye, kantborder, kantlinjer og en utstikker på toppen av hodet. Et tilhørende fragment har kantbord og i tillegg flere parallelle innrissede skråstreker. Sistnevnte fragment er del av dyrehalsen. Claus Feveile (2010:23) tolker de innrissede strekene som runeskrift, "[...] hvis betydning er uklar".

Ved tomtegravinga av det nye posthuset ble det funnet ytterligere et fragment av hvalbein. I tidligere oversikter over hvalbeinsplater er dette funnet medberegnet, se figur 7. Jeg har kun sett fragmentet på et uklart bilde og er usikker hvorvidt det stammer fra ei hvalbeinsplate.

Figur 7. Fragment av hvalbein. Foto: Sydvestjyske museer.

Hvalbeinsplater på de britiske øyer

Alle hvalbeinsplatene fra de britiske øyer er funnet på steder med tidligere norrøn bosetning. Av de fem platene fra Skottland er to funnet på Orknøyne og ei på øygruppa Firth of Clyde. De to siste hvalbeinsplatene fra Skottland som er nevnt i Owen og Dallands oversikt stammer fra øyene North Uist og South Uist. Øyene er en del av øygruppa Hebridene som ligger i Atlanterhavet nordvest for Skottland. Den irske plata ble funnet utenfor Dublin og den engelske plata ved Cambridgeshire. De to sistnevnte platene var opprinnelig i private samlinger før de ble innlemmet i nasjonale museer. Begge platene har usikker kontekst.

Scar på øya Sanday, Orknøyene

Scarplata ble funnet på gården Scar som ligger nord på øya Sanday, en av de nordligste Orknøyene. Plata ble funnet i ei norrøn båtgrav som ble oppdaget i 1985 etter en storm. Grava ble utgravd i 1991 under ledelse av Olwyn Owen og Magnar Dalland. En kvinne, en mann og

et barn var gravlagt i båten og de var utstyrt med rikt gravgods, blant annet våpen og smykker (Owen og Dalland 1994 og 1999). Av mest interesse i denne sammenheng er en likearmet brosjje av bronse som ble funnet ved brystpartiet hos den gravlagte kvinnen. Owen og Dalland (1999:70) vektlegger at samme typer brosjjer, samt tilhørende støpeformer, er blitt funnet flere plasser langs kysten av Nord-Norge og ved markeds plassene Birka og Ribe. De kaller brosjjene for Troms-typen, men vektlegger at typen ikke er spesifikk for Troms. Scar-plata har to dyrehoder som vender innover. Dyrene har åpne gap med huggtenner og utstikkende tunger som er fast i den rektangulære delen. Punktsirkler danner øyne og dyrene har en utstikker ved øyehøyde. På venstre dyrehode er utstikkeren delvis knekt av. Ved overgangen mellom hode og hals er det dobbellinjer som kan tolkes som seletøy. Plata har kantborder med Z-mønster og punktsirkler på dyrehalsene.

Figur 8. Hvalbeinsplate fra Scar. Foto: Sigurd Towrie. www.orkneyjar.com.

Saevar Howe på Birsay, Orknøyene

Den andre hvalbeinsplata fra Skottland ble funnet på Saevar Howe på øya Birsay, en av de nordvestligste Orknøyene. Den lille øya på knappe 200 kvadratmeter var tidligere et politisk og religiøst senter for den skandinaviske befolkninga som hadde slått seg ned i området. Strukturer etter den norrøne bosetninga er ennå synlig i terrenget (Graham-Campbell 1994:216-217). Hvalbeinsplata fra Saevar Howe ble funnet i 1977 under utgravning av et kulturlagsområde. Området hadde også vært gjenstand for utgravninger på 1860-tallet (Hedges 1983:73). De øverste lagene avdekket en norrøn boplass fra vikingtid med strukturer etter tre vikinghus og flere kistegraver, mens de nederste lagene stammet fra en piktisk bosetning. (ibid 1983:78).

Figur 9. Fragment av hvalbein fra Saevar Howe. *Orkney Museum*.

Forutenom et fragment av ei hvalbeinsplate ble det funnet blant annet ei jernbjelle, beinkammer, beinnåler, vektskåler, vektlodd, spinnehjul og en angelsaksisk bronsemynt fra 866-68 e.Kr. (Hedges 1983:85-107). John Hedges (1983:116) som ledet utgravninga i 1977, daterer den norrøne bosetninga til 800-tallet på grunnlag av C 14-dateringer og gjenstandsfunn (Hedges 1983:116). Funnet fra Saevar Howe består av et lite fragment med kantlinjer.

King's Cross Point, Arran

Den neste hvalbeinsplata fra Skottland ble funnet på øya Arran, som er en av flere øyer i øygruppa Firth of Clyde på sørvestkysten av Skottland. Hvalbeinsplata ble funnet i en gravhaug i et steinete område som blir kalt King's Cross Point på begynnelsen av 1800-tallet. I tillegg til hvalbeinsplata ble det funnet en del gjenstander av jern og bronse. Av mest interesse er trolig en bronsemynt preget av erkebiskop av York fra midten av 800-tallet (Grieg 1940). Hvalbeinsplata fra King's Cross Point består av sju fragmenter, hvorav tre er sammenlimte. Det er flere punktsirkler på det ene fragmentet. De tre sammenlimte delene kan kanskje utgjøre øvre høyre del av ei plate, der det dekorerte fragmentet kan være en del av en innoverendt dyrehals.

Figur 10. Hvalbeinsplate fra King's Cross Point. Foto: National Museums of Scotland. www.scran.ac.uk.

A.1992.16 – North Uist, Hebridene

Det første eksemplaret fra Hebridene ble funnet på Berneray på North Uist i 1992. Fragmentet har et tilnærmet rektangulært hjørne, men er ellers rund i kantene. Det er to ovale hull og et triangulært hull i midten av plata. Rundt hullene er det risset inn kantlinjer. Batey hevder at fragmentet er del av et dyrehode (Batey 1994; Owen og Dalland 1999:83). Owen og Dalland (1999:83) tror plata er blitt gjenbrukt etter at dyrehodene var brukket av.

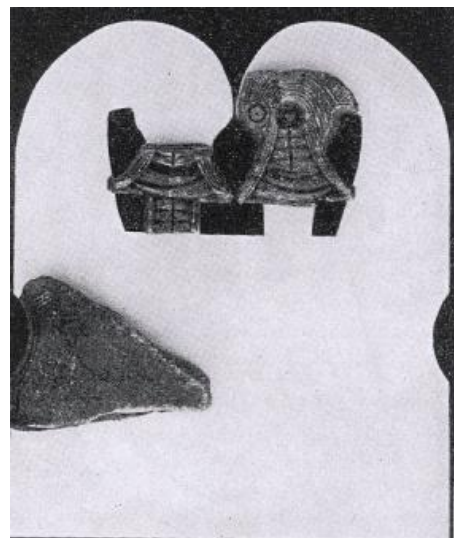
Den andre plata fra Hebridene ble funnet på øya South Uist i 1995. Hvalbeinsplata ble funnet under ei utgravning av kulturlag i området Bornish. Utgravninga avdekket flere norrøne husstrukturer med steinvegger. Hvalbeinsplata ble funnet i tilknytning til en av husstrukturene. Utgravninga er dokumentert i en upublisert rapport, *Interim report on the 1995 excavations* skrevet av Sharples, Webster og Parker-Pearson (Owen og Dalland 1999:231). Deler av rapporten er gjengitt på hjemmesidene til *Royal Commission on the Ancient and Historical Monument of Scotland* og der blir plata beskrevet som "... three fragments of a decorated whalebone plaque" (www.rcahm.gov.uk). Jeg har ikke lyktes å få tak i bilde av funnet.

Figur 11. Hvalbeinsplate fra North Uist. Foto: Hunterian Museum, University of Glasgow ©

Islandbridge, Dublin

Hvalbeinsplata fra Islandbridge var en del av en større samling antikviteter som selskapet *Royal Irish Academy's Collection* samlet inn fra slutten av 1700-tallet og utover 1800-tallet. På oppdrag fra *The Committee for the study of Norwegian Viking memorials in the British Isles* lagde Johs. Bøe i 1926 en oversikt over alle gjenstander av norrøn karakter som var funnet i Irland (Bøe 1940). Man vet ikke annet om hvalbeinsplata enn at den ble funnet ved Islandbridge utenfor Dublin. Plata består av tre fragmenter med ornamentikk. Et av fragmentene har et nesten komplett dyrehode og et annet fragment har en del av et gap med huggtenner. Det tredje fragmentet har kantlinjer rundt en buet utskjæring.

Figur 12. Hvalbeinsplate fra Islandbridge. Etter Bøe 1940:98.

22.895 A - Ely, Cambridgeshire

Den siste hvalbeinsplata fra de britiske øyer har usikker kontekst. Plata var en del av Cole Ambroses antikvitetssamling og ble ervervet av Cambridge University Museum of Archaeology and Anthropology i 1922. Ambrose samlet antikviteter lokalt, men kjøpte også opp gjenstander fra andre steder (Owen og Dalland 1999:81). Teoretisk kan derfor plata

stammer fra Skandinavia og blitt brakt til England i moderne tid. I museets gjenstandskatalog er funnstedet lokalisert til Ely ved Cambridgeshire, men med et spørsmålstegn etter (www.maa.cam.uk). Plata fra Cambridgeshire har to utskårne buer på den ene kortsida med et slags håndtak som stikker ut i midten. Det er to hull på øvre del av plata med risninger rundt, blant annet punktsirkler. Owen og Dalland (1999:81) beskriver plata som uferdig, noe som virker sannsynlig.

Figur 13. Hvalbeinsplate fra Cambridgeshire .Foto: *Museum of Archaeology & Anthropology, University of Cambridge.*

Litteratur

- Ambrosiani, Bjørn og Erikson, Bo G. 1991. *Birka. Vikingstaden*. Volym 1. Sveriges Radios Förlag, Stockholm.
- Ambrosiani, Bjørn og Erikson, Bo G. 1996. *Birka Vikingstaden*. Volym 5. Sveriges Radios Förlag, Stockholm.
- Andersen, Hanne. 2001. *On Kuhn*. Wadsworth, Belmont, California.
- Arman, Holger. 1943. Die Gräber. *Birka: Untersuchungen und Studien / herausgegeben von Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien*. Akademien, Stockholm.
- Arntzen, Johan E. og Sommerseth, Ingrid (red.). 2010. Den første gården i Nord-Norge. Jordbruksbosetting fra bronsealder til jernalder på Kveøy. *Tromsø museum rapportserie*. Nr. 39.
- Arwidsson, Greta. 1984. Systematische Analysen der Gräber. *Birka: Untersuchungen und Studien / herausgegeben von Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademien*. Akademien, Stockholm.
- Berglund, Birgitta. 1995. *Tjøtta-riket: en arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e.Kr.* Doktorgradsavhandling. Universitetet i Trondheim.
- Bergstøl, Jostein. 2008. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Oslo.
- Bergstøl, Jostein og Reitan, Gaute. 2008. Samer på Dovrefjell i vikingtiden. I: *Historisk tidsskrift*. Bind 87. Nr 1. s. 9-27.
- Bertelsen, Reidar. 1985. *Lofoten og Vesterålens historie. Fra den eldste tida til ca. 1500 e.Kr.* Utgitt av kommunene i Lofoten og Vesterålen.
- Bertelsen, Reidar. 1992. Vågan – Nordnorges første by? I: Øye (red.) *Våre første byer*. Onsdagskvelder i Bryggen Museum VII.
- Biuw, Anita. 1996. *Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexsamen vid Stockholms Universitet.
- Borgan, Bjarne. 1969. *Viknaboka. Gards- og ættehistorie*. Bind II. Utgitt av Vikna Historielag.
- Bratrein, Håvard Dahl og Niemi, Einar. 1994. Inn i riket. I: Drivenes, E.-A. m.fl. (red.) *Nordnorsk kulturhistorie I*, s. 149-168.
- Bruun, Inga M. 2007. *Blandede graver - blandede kulturer?: en tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder*. Mastergradsoppgave i arkeologi - Universitetet i Tromsø.

- Brøgger, Waldemar (red). 1981. *Cap leksikon*. J.W. Cappelens Forlag.
- Brøgger, Anton Wilhelm. 1931. *Nord-Norges bosetningshistorie. En oversikt*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie C II - 4.
- Bunse, Laura. 2010. *Kun et trekkdyr i jordbruket?: Hestens betydning i nordnorsk yngre jernalder*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Bøe, Johs. 1940. Norse Antiquities in Irland. I: Shetelig, Haakon (red). *Viking Antiquities in Great Britain and Irland. Part III*. H. Aschehoug & Co. Oslo.
- Christensen, Arne Emil, Ingstad, Anne Stine og Myhre, Bjørn. 1992. *Osebergdronningens grav. Vår arkeologiske nasjonalskatt i nytt lys*. Schibsted Forlag.
- Christensen, Ivar. 1982. Spekkhogger, grindhval, nebbhval og spisshval – biologi og fangst. I: *Ottar*. Nr. 138. s. 44-49.
- Christie, Wilhelm F. Koren og Hysing u.å. *Upublisert gjenstandskatalog over de tidligste innkomne funn ved Bergen Museum*.
- Christophersen, Axel. 1997. Fra Nidarnes til Nidaros – en historie i fire akter og to versjoner. I: *Spor – Fortidsnytt fra Midt-Norge*. Årgang 12. nr.1. Hefte 23. Institutt for arkeologi og historie. NTNU Vitenskapsmuseet. s. 8-12.
- Dommasnes, Liv Helga. 1987. Male/female roles and ranks in Late Iron Age Norway. I: *Ams-Varia*. Vol 17. s. 65-77.
- Ekroll, Øystein. 1997. Vikinggrav under Nidarosdomen? I: *Spor – Fortidsnytt fra Midt-Norge*. Årgang 12. nr.1. Hefte 23. Institutt for arkeologi og historie. NTNU Vitenskapsmuseet. s. 27-29.
- Ellingsen, Ellen Grav. 2011. En vikingkvinnes siste reis. I: *Spor*. Nr. 2. s. 28-29.
- Ellingsen, Harry. 1981. Bosetningen i Meløy fjerding ca 1300-1600. I: *Gård og grend i Meløy. Bind 1*. Meløy kommune.
- Engen, Vegard Kaasen. 2010. *Jakten på Raud den Rame. Et studie av makt og samhandling Saltens i yngre jernalder*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Ertsaas, O. 1971. *Økonomisk rapport registrering*. Datert 4.10.1971. VM. Top. ark. Arkivnummer 012284. Overhalla/Melhus. Gnr. 68.
- Ertsaas, O. 1972. *Økonomisk rapport registrering*. Datert 28.5.1972. VM. Top. ark. Overhalla/Lilleberge. Gnr. 84.
- Feveile, Claus (red) 2006a. *Ribe Studier. Det ældste Ribe. Utgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000. Bind 1.1*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 51.

- Feveile, Claus (red) 2006b. *Ribe Studier. Det ældste Ribe. Utgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000. Bind 1.2.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 51.
- Feveile, Claus. 2010. *Vikingernes Ribe. Handel, magt og tro.* Sydvestjyske museer.
- Getz, Bernhard. 1955. *Ref. brev fra Kristian Møllenus, 3/11 d.å.* Brev datert 9.11.2955. VM. Top. Ark. Grande/Ørland. Gnr. 64.
- Getz, Bernhard. 1963. *Brev datert 29.1.1963.* TMU, Top. Ark. Loppa/Loppasanden. Gnr. 4.
- Gjessing, Gutorm. 1938a. *Etterundersøkelse av vikingetids kvinnegrav på Nystad, Nordheim.* Top. Ark. Tromsø/Nordheim. Gnr. 190.
- Gjessing, Gutorm. 1938b. *Oldsaksamlingens tilvekst 1938. Tromsø Museums Årshæfter.* Humanistisk avd. nr. 10. Vol. 64.
- Gjessing, Gutorm. 1940. *Brev til Universitetets Anatomiske Institutt, Universitetet, Oslo.* Brev datert 13.1.1940. TMU. Top. Ark. Rødøy. Gnr. 1.
- Gjessing, Gutorm. 1939. *Noen handelsproblemer i jernalderen. I: Viking. Tidsskrift for norrøn arkeologi. Bind III.* side 37-54. Utgitt av Norsk arkeologisk selskap. Oslo.
- Gjessing, Helge. 1920. *Universitetets oldsakssamlings tilvekst 1920. I: Brøgger, A. W. og Hougen, Bjørn (red). Oldtiden. Tidsskrift for Norsk Forhistorie. Bind X – annet hefte, Oslo.*
- Graham-Campbell, James. 1980. *Viking Artefact. A select Catalogue.* British Museum Publications Ltd. London.
- Graham-Campbell, James (red). 1994. *Cultural Atlas of the Viking World.* Andromeda Oxford Limited.
- Grieg, Sigurd. 1928. *Kongsgaarden. I: Brøgger, A.W. og Schetelig, Haakon (red). Osebergfundet. Bind 2.* Utgitt av den norske stat, Oslo.
- Grieg, Sigurd. 1940. *Viking Antiquities in Scotland. I: Shetelig, Haakon (red). Viking Antiquities in Great Britain and Ireland. Part II,* Oslo.
- Grüner, O. R. 1956. *Kvinnegrav Grande (gardnr 64, b.n.24).* Arkivnummer: 023515. VM. Top. Ark. Grande/Ørland. Gnr. 64.
- Gustafson, Gabriel. 1897. *Fortegnelse over de i 1897 til Bergens Museum indkomne oldsager ældre end reformationen. Bergen Museums Aarvog.* No. XIII.
- Haith, Cathy og Kidd, Dafydd. 1985. *Barbarian Europe in the Early Middle Ages. A Summary catalogue of Continental Antiquities in the British Museum.* VM. Top. Ark. Lilleberre/Lilleberge/Overhalla. Gårdsnr. 68.

- Hansen, Ivar og Olsen, Bjørnar. 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Havnø, Edvard J. 1939. *Brev til hr konservator Gjessing, Tromsø Museum*. datert 14.10.1939. TMU. Top. Ark. Rødøy/Nordnesøy. Gnr. 1.
- Haug, Tore. 1982. Kvalene – pattedyra som tok farvel med landjorda. I: *Ottar*. Nr. 138. s. 3-7.
- Haug, Tore og Reymert, Per Kyrre. 1982. Retterkvalene og den gamle kvalfangsten, spesielt ved Svalbard. I: *Ottar*. Nr. 138. s. 7-12.
- Hedeager, Lotte. 1999. *Skygger av en annen virkelighet. Oldnordiske myter*. Pax Forlag A/S. Oslo.
- Hedeager, Lotte. 2004. Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr. Dyreornamentikkens transcendentale realitet. I: A.Andrén *et al.* (red.): *Ordning mot kaos – studier av nordisk førkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Nordic Academic Press, Lund. s. 219-252.
- Headager, Lotte og Østmo, Einar (red) 2005. *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax Forlag A/S, Oslo.
- Hedges, J. W. 1983. Trial excavations on Pictish and Viking settlement at Saevar Howe. I: *Glasgow Archaeological Journal. Volume 10*. s. 73-124.
- Helle, Knut. 2001. Hovedlinjer i utviklingen av den historiske sagakritikken. I: Hagland, Jan Ragnar og Supphellen, Steinar (red.). Leiv Eiriksson, Helge Ingstad og Vinland, Kjelder og tradisjonar. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs skrifter 1*, Trondheim, s. 13 - 40.
- Herfindal, Kåre. 1996. *Håndverksteknikkar i tradisjon og fornying. Sveiping, kolrosing og bruk av naturformer i tre*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Herje, Torunn og Alsaker, Sigmund. 1999. *Kysten vår. Namdalskysten gjennom 10 000 år*, Namsos.
- Hoff, Tosten. 1920. *Til hr. lensmanden i Hof*. Brev datert 13.5.1920. UiO. Top. Ark. Ommestad/Åsnes (Hof). Gnr. 44.
- Holm-Olsen, Ludvig. 1975. *Edda-dikt. Oversatt av Ludvig Holm-Olsen*. Cappelen Forlag, Oslo.
- Iregren, Elisabeth. 1990. *Rapport ang. båtgrav daterad til merovingertid från Føre, Bø kommune, Vesterålen, Norge*. datert 27.11.1990. Lund. TMU. Top. Ark. Bø/Føre. Gnr. 29.
- Jerwell, Fritz. 1894. *Brev til British Museum*, datert 2.10.1894. VM. Top. Ark. Villa. Vestnes. Gårdsnr. 4.
- Jesch, Judith. 1991. *Woman in the Viking Age*. The Boydell Press, Woodbridge.
- Johansen, Olav Sverre. 1982. Viking Age Farms: Estimating the Number and Population size. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 12(1), s. 45-69.

- Johansen, Olav Sverre. 1990. *Synspunkter på jernalderens jordbrukssamfunn i Nord-Norge*. StensilsSerie B, nr. 29. Arkeologiseksjonen, Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Jonsgård, Åge. 1982. Vågehvalen – naturgrunnlaget for den norske småhvalfangsten. I: *Ottar*. Nr. 138. s. 30-34.
- Jørgensen, Roger. 1984. *Bleik. En økonomisk/økologisk studie av grunnlaget for jernaldergården på Andøy i Nordland*. Magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Jørgensen, Roger. 2007. Den første kommersielle kvalfangsten i Nord-Norge. I: *Ottar*. Nr. 264. s. 29-37.
- Jørgensen, Roger. 2010. *Production or Trade? The Supply of Iron to North Norway during the Iron Age*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Tromsø.
- Kaaland, Sigrid H. H. og Kristoffersen, Kari K. 2009. Viking. *Bergen Museum Skrifter* nr. 26. Bergen museum. De kulturhistoriske samlinger. Universitetet i Bergen.
- Kivikoski, Ella. 1951. *Die eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und text. II*. Helsinki.
- Kjeldstadli, Knut. 1999. *Fortida er ikke hva den engang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Klemetsen, Elisabeth. 1972. *Telefon 26. mai 1972 fra Lensmannen i Bø i Vesterålen: Skjelett funn*. Brev datert 26. mai 1972. TMU. Top. Ark. Sjøberg/Bø. Gnr. 39.
- Kristoffersen, Siv. 1997. *Dyreornamentikkens sosiale tilhørighet og maktpolitiske sammenheng. Nydamstil og Stil I i Sør- og Sørvestnorge*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- Kristoffersen, Siv. 2000a. Expressive objects. In Olausson, D. & Vandkilde, H. (eds.), *Form, function and context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. Acta Archaeologica Lundensia Series*, nr. 31, s. 265-274.
- Kristoffersen, Siv. 2000b. Sverd og spenne. Dyreornamenikk og sosial kontekst. *Studia humanitatis Bergensia*. Universitetet i Bergen.
- Latour, Bruno. 1987. *Science in Action*. Harvard University Press.
- Lauritzen, Sigbjørn. 2002. "Hann for at Lofot til Islandz". I: *Lofotboka – 02. Årbok for Lofoten*. Lofotboka Forlag. s. 101-107.
- Lind, Keth. 2003. Yttervær på Loppa. I: Hauan, Marit Anne, Niemi, Einar, Wold, Helge A. Zacchariassen (red). *Karlsøy og verden utenfor. Kulturhistoriske perspektiver på nordnorske steder. Tromsø Museums Skrifter XXX*. Tromsø Museum, Universitetsmuseet. s. 42-52.
- Linde, Erling (red). 1960. Trekk fra Kvæfjord i gamle tider. I: *Kvæfjordboka*. Bind I. Utgitt av Kvæfjord kommune v/bygdeboknemnda.

- Lorange, Anders. 1875. *Samlingen af norske oldsager i Bergen museum.*
- Lorange, Anders. 1876. *Samlingen af Norske Oldsager i Bergen Museum.*
- Lund, Harald Egenæs. 1955a. *Enge (Sandvåg), Vik pdg., Sömna, Helgeland.* Notat datert 19.6.1955. VM. Top. Ark. Enge/Sömna. Gnr. 37.
- Lund, Harald Egenæs 1955b. Håløyske høvdingeseter fra jernalderen. *Stavanger Museums Årbok*, s. 101-107.
- Lund, Harald Egenæs. 1956. Rapport. TMU. Top. Ark. Jnr. 119/56. Steigen/ Hagbardholmen.
- Lund, Harald Egenæs. 1963. *Lökta. Dønna pdg. Helgeland. Gravhauger på Lökta.* Datert 4.7.1963. VM. Top. Ark. Hov/Dønna. Gnr. 19
- Magnus, Bente og Bjørn Myhre + Comments. 1972. The Concept "Immigration" in Archaeological Context illustrated by examples from West Norway and North Norwegian Early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 5(1), s. 45-70.
- Marstrander, Sverre og Møllenus, Kristen R. 1955. Den antikvariske avdelings tilvekst 1955. *Det kongelige norske videnskabers selskap. Museet Årbok for 1955.* Trondhjem
- Meulengracht Sørensen, Preben og Steinsland Gro. 1994. *Mennesker og makter i vikingenes verden.* Universitetsforlaget.
- Møistad, Inger Marie. 2010. *Kjønn i jernaldergraver. En analyse av kjønn i jernaldergraver fra Nordland og Troms.* Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Møllenus, Kristen. 1956. *Beretning om etterundersøkelse av en kvinnegrav (T.17739) på Grande.* Datert 19.9.1956. VM. Top. Ark. Arkivnummer 025516. Ørland/Grande. Gnr. 64.
- Møllenus, Kristen. 1963. Antikvarisk avdelings tilvekst 1961. *Det kongelige norske videnskapers selskab museet. Årbok 1963.* Trondheim.
- Munch, Jens Storm. 1960a. *Herr gårdbruker Rudolf Vik, Leitebakken.* Brev datert 28.9.1960. TMU, Top. Ark. Vestvågøy/Buksnes/Vik. Gnr. 26.
- Munch, Jens Storm. 1960b. *Funn 1960/239. J.nr 216/60.* Rapport datert 28.9.1960. TMU, Top. Ark. Vestvågøy/Buksnes/Vik. Gnr. 26.
- Munch Storm, Jens. 1969. Tore Hund og hans rike. *Håløygminne 4/1969.*
- Myhre, Bjørn. 1997. Boathouses and naval organization. I: Nørgård Jørgensen, Anne og Birthe L. Clausen (red.): *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300. Papers from an international research seminar at the Danish National Museum, Copenhagen 2-4 May 1996.* s. 169-182.

- Myrstad, Ragnhild. 1996. *Bjørnegraver i Nord-Norge. Spor etter den samiske bjørnekulten*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Nicolaissen, Olaus. 1873. Fortegnelse over de til museet i Tromsø i 1873 inkomne jordfundne sager. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1873*. Kristiania.
- Nicolaissen, Olaus. 1874. Tromsø Museums tilvækst af oldsager i 1874. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1874*. Kristiania.
- Nicolaissen, Olaus. 1886. Fortegnelse over oldsager, inkomne til Tromsø Museum i 1886. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1886*. Kristiania.
- Nicolaissen, Olaus. 1887. Fortegnelse over oldsager, inkomne til Tromsø Museum i 1887. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1887*. Kristiania.
- Nicolaissen, Olaus. 1897. Fortegnelse over oldsager, inkomne til Tromsø Museums oldsamling i 1897. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1897*. Kristiania.
- Nielssen, Alf Ragnar. 2001. Fra Nord-Norge til Island – emigrasjonen ca. 870-930. I: *Ottar*. Nr 3 (2001). Tromsø museum – Universitetsmuseet. s. 3-11.
- Nilsen, Gørrill. 1997. *Jernaldernaust på Vestvågøy i Lofoten*. Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Nordahl, Else. 1982. Sigtuna under medeltiden. *Sigtuna museers skriftserie 1*. Sigtuna museer.
- Nordby, Camilla C. og Stern, Ben. 2011. Appendix 13.1: Analysis of the brown organic inlay from a putative purse bar from Skonsvika. I: Olsen, Bjørnar, Urbańczyk, Przemysław og Amundsen, Colin (red): *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Novus Press, Oslo. s. 202-205.
- Odner, Knut. 1973. *Økonomiske strukturer på Vestlandet i eldre jernalder*. Seksjon for forhistorisk arkeologi. Historisk museum. Universitetet i Bergen.
- Olsen, Bjørnar. 1997. *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, Bjørnar. 2000. Belligerent chieftains and oppressed hunters? Changing conceptions of inter-ethnic relationships in Northern Norway during the iron age and early medieval period. I: Appelt, Martin, Joel Berglund og Hans Christian Gulløv (red.): *Identities and cultural contacts in the Arctic. Proceedings from a conference at the Danish National Museum, Copenhagen, November 30 to December 2. 1999*. s. 28-42.
- Olsen, Leiv. 2010. *Sørsamisk historie i nytt lys*. Senter for samiske studier. Skriftserie nr. 17. Universitetet i Tromsø.

Owen, Olwyn og Dalland, Magnar. 1994. Scar, Sanday: a Viking Boat-Burial From Orkney. An interim Report. I: Abrosiani, Bjørn og Clarke, Helen (red). *The Twelfth Viking Congress. Volum 3. Birka Studies*.

Owen, Olwyn og Dalland, Magnar. 1999. *Scar. A viking boat burial on Sanday, Orkney*. Tuckwell Press. In association with Historic Scotland.

Pedersen, Jarl-Arne. 2008. *Steigen – en vandring gjennom tusenårig historie*. Steigen Turistsenter AS.
Petersen, Jan. 1920. *Notat datert 2.6.1920*. UIO. Top. Ark. Åsnes/Ommestad. Gnr. 181.

Petersen, Jan. 1951. *Vikingtidens redskaper*. Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Historisk-filosofisk klasse. 2. bind. Oslo.

Petersen, Th. 1907. A celtic reliquary found in a Norwegian burial-mound. *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter*. No. 8. Trondhjem.

Petersen, Th. 1925. Oversikt over Videnskapsselskapets oldsakssamling tilvekst i 1925 av saker eldre enn reformatjonen. *Det kongelige Videnskabers selskabs skrifter*. Nr. 3. Trondhjem.

Price, Neil S. 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Aun 31, Uppsala.

Røskaft, Merete. 2005. Trøndernes lovområde. I: *Trøndelags historie. Landskapet blir landsdel. Fram til 1350*. Bind 1. Tapir akademisk forlag.

Rygh, Karl. 1872. Fortegnelse over den tilvekst, Videnskabernes selskabs oldsagsamling har havt i 1872. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1872*. Kristiania.

Rygh, Karl. 1874. Fortegnelse over de til det thronhjemske videnskabsselskabs oldsagsamling i 1874 indkomne oldsaker ældre end reformationen. Foreningen til norske fortidmindesmerkens bevaring. *Aarsberetning for 1874*. Kristiania.

Rygh, Karl. 1879. Fortegnelse over de til det thronhjemske videnskabers selskabs samling i 1879 indkomne sager ældre end reformationen. *Katalog over det kgl. norske Videnskabernes Selskabs oldsamling* (Særskilt aftryk af selskabets skrifter, 7ende bind). Thronhjem.

Rygh, Karl. 1880. Fortegnelse over de til det thronhjemske videnskabsselskabs samling i 1889 indkomne sager ældre end reformationen. *Katalog over det kgl. norske Videnskabernes Selskabs oldsamling* (Særskilt aftryk af selskabets skrifter, 7ende bind). Thronhjem.

Rygh, Karl. 1899. Tilvækst i 1899 af gjenstande, ældre end reformationen. Videnskabsselskapets oldsagsamling i Trondhjem. Foreningen til norske fortidmindesmerkens bevaring. *Aarsberetning for 1899*. Thronhjem.

Rygh, Karl. 1900. Spredte meddelelser fra oldsagsamlingen. *Det Kongelige norske videnskabers selskabs skrifter*. No. 9. Trondhjem.

Rygh, Karl. 1907. Oversigt over Videnskabselskabets oldsagsamlings tilvækst i 1907 af sager ældre end reformationen. *Det kgl. Norske Videnskapers Selskabs Skrifter*. No. 9. Trondhjem.

Rygh, Oluf. [1885]. *Norske Oldsager*. Tapir Forlag, Trondheim, 1999.

Sandnes, Jørn. 1965. Namdalens historie til år 1600. bind 1. I: *Namdalens historie*. Namdal historielag, Namsos.

Sandmo, Anne-Karine. 1994. Del I. Den lange fortiden. Fra boplass til by – opp til 1794. *Tromsø gjennom 10 000 år*. Bind nr. 1. Utgitt av Tromsø kommune. s. 12-201.

Scanche, Audhild. 1989. Jernalderens bosettingsmønster i et fleretrisk perspektiv. I: Bertelsen, Reidar. Reymert, Per Kyrre og Utne, Astrid (red). Framskritt for fortida i nord. I Povl Simonsens fotefar. *Tromsø Museums skrifter*. Bind nr. 22. s. 171-184.

Scanche, Audhild. 2000. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Davvi Girji OS. Karasjok.

Schanche, Kjersti. 1990. *Rapport fra arkeologiske utgravninger på Føre, Bø K., 1990*. TMU. Top. Ark. Bø/Føre. Gnr. 29.

Schanche, Kjersti. 1991. En båtbegravelse i Føre, Bø i Vesterålen. I: *Ottar. Populærvitenskapelig tidsskrift fra Tromsø Museum*. Nr. 188. s. 13-20.

Serning, Inga. 1956. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna*. Nordiska museet: Acta Lapponica. XI. Stockholm.

Service, Elman R. & Marshall D (red) 1960. *Evolution and Culture*. The University of Michigan.

Service, Elman R. 1962. *Primitive Social Organisation. An evolutionary perspective*. Studies in anthropology. Random House, New York.

Sigurðsson, Jón Viðar. 2008. *Det norrøne samfunnet: vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Pax Forlag. Oslo.

Sigurðsson, Jón Viðar. 2010. *Den vennlige vikingen: vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900-1300*. Pax Forlag. Oslo.

Simonsen, Povl. 1956. *Povl Simonsens registrering 1956*. TMU, Top. Ark. Tromsø/Tisnes. Gnr. 65.

Simonsen, Povl. 1958. *Sjeldne jordfunn fra Vik i Buksnes*. Datert 5.6.1958. TMU. Top. Ark. Vestvågøy/Buksnes/Vik. Gnr. 26.

Simonsen, Povl. 1959. Bønder og vikinger i nord-norsk jernalder. I: *Ottar*. Nr. 20.

Simonsen, Povl. 1962. *Registrering i Loppa H. Reiserapport 1962 i V-Finnmark*. TMU, Top. Ark. Loppa/Loppasanden. Gnr. 4.

- Simonsen, Povl. 1967. Brev til *Herrer Ludvig Gåre og Jevmund Johansen. Gåre pr. Borkenes*. Brev datert 12.12.1967. TMU. Top. Ark. Kvæfjord/Gåre. Gnr. 51-52.
- Simonsen, Povl. 1971. Brev til *Magna og Hans Lind Huseby 9410 BORKENES*. Brev datert 15.1.1971. TMU. Top. Ark. Kvæfjord/Huseby øvre/nedre. Gnr. 55/56.
- Simonsen, Povl. 1982. Den tidlige nederlandske kvalfangst i Nord-Norge. I: *Ottar*. Nr. 138. Side 13-15.
- Simonsen, Povl. 1984. *Brev til Herr Harry Danielsen*. Datert 5.6.1984. TMU. Top. Ark. Lurøy/Hestmannen. Gnr. 50.
- Simonsen, Povl. 1986. Rapport. *Jernaldergrav, Slagstad, Sandsøy, Bjarkøy kommune, Troms*. TMU, Top. Ark. Bjarkøy/Slagstad. Gnr. 32.
- Simonsen 1987. *Rapport fra ettergravning i 1987 på Slagstad*. TMU. Top. Ark. Bjarkøy/Slagstad. Gnr. 32.
- Sjøbakk, Ingvild. 2007. *Livet på Vahaugen. En arkeologisk analyse av et gravfelt fra eldre jernalder i Meldal kommune*. Masteroppgave i arkeologi. NTNU. Trondheim.
- Sjøvold, Thorleif. 1971. Whalebone tools in the iron age of North Norway. *Actes du VIIIe Congrès international des Sciences préhistoriques et protohistoriques. Prague 21-27/8 – 1966*. Praha. s. 1200-1204 ill.
- Sjøvold, Thorleif. 1974. The Iron Age Settlement of Arctic Norway. *Tromsø Museums skrifter vol. X*. 2. Universitetsforlaget, Oslo.
- Skandfer, Marianne. 2003. *Tidlig, nordlig kamkeramikk. Typologi – kronologi – Kultur*. Doktoravhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Skevik, Olav. 2005. Nye herrer til Trøndelag. I: *Trøndelags historie. Landskapet blir landsdel. Fram til 1350*. Bind 1. Tapir akademisk forlag.
- Skre, Dagfinn. 1998. Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr. I: *Acta humaniora*. Nr. 32. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo. Universitetsforlaget.
- Skre, Dagfinn. 2001. The Social Context of Settlement in Norway in the First Millennium AD. *Norwegian Archaeological Review*, vol. 34, no 1. s. 1-34.
- Sognnes, Kalle. 1997. Før Trondheim ble til – Trøndelags vikingtid fra en arkeologisk synsvinkel. I: *Spor – Fortidsnytt fra Midt-Norge*. Årgang 12. nr.1. Hefte 23. Institutt for arkeologi og historie. Vitenskapsmuseet. s. 4-7.
- Sognnes, Kalle. 1998. Trondheimen før Nidaros – Trøndelags vikingtid fra en arkeologisk synsvinkel. I: *Historisk tidsskrift*. Bind 77. Nr.3. s. 397-402.

- Solberg, Bergljot. 2003. *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr.* Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.
- Solli, Brit. 2002. *Seid. Myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid.* Pax Forlag A/S, Oslo.
- Stalsberg, Anne. 1985. Ark. 1351/85/373.2/AS/mb. Brev til Herr Steinar Dombu, datert 5.12.1985. VM. Top. Ark. Arkivnummer 028798. Meldal/Dombu. Gnr. 14.
- Stamsø Munch, Gerd. 1974. *Brev til Anne Stalsberg Alsvik.* Datert 28.5.1974. TMU. Top. Ark. Tisnes/Tromsø. Gårdsnr. 65.
- Stamsø Munch, Gerd. 1994. *Tre kvinner fra vikingtidens stor-Tromsø, Kvinnermaraton 1994,* Universitetet i Tromsø. Kulturminneløypa.no. Kulturminneåret 2009. Artikkel på nett. Nettdresse: <http://loype.kulturminnearet2009.no/kulturminneloeyer/soer-kvaloeya-forminner/kvinnegrav-vikingetid-nordheim-hillesoy> Versjon lest 13.11. 2010.
- Stamsø Munch, Gerd. 1995. Hagbartholmen i Steigen – en ”gravholme” fra jernalder med en spesiell kvinnegrav fra vikingtid. I: Jacobsen, Rolf O. (red.). *Årbok for Steigen 1995. 20. årgang.* Utgitt av Steigen Historielag.
- Stamsø Munch, Gerd. Johansen, Olav Sverre og Roesdahl, Else (red). 2003. *Borg in Lofoten: a chieftain's farm in North Norway. I: Arkeologisk skriftserie. Nr. 1. Lofotr - Vikingmuséet på Borg.* Tapir Forlag.
- Steinsland, Gro. 1991. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi. En analyse av hierogami-myten i skírnismál, ynglingeatal, háleygjatal og hyndluljóð.* Solum Forlag.
- Stenvik, Lars. 2001. Skei - et maktsenter fram fra skyggen. *Vitark: acta archaeologica Nidrosiensia.* Nr. 2. NTNU. Vitenskapsmuseet. Tapir Forlag.
- Stenvik, Lars. 2005. *Jernalderen. I: Trøndelags historie. Landskapet blir landsdel. Fram til 1350.* Bind 1. Tapir akademisk forlag.
- Steuer, Heiko. 1989. Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. I K. Randsborg (red.): *The Birth of Europe: Archaeological and Social Development in the first Millennium A.D.* Analecta Romana Instituti Danici. Suppl. XVI. Rom. s. 100-12.
- Storli, Inger. 1985. *Håløyghøvdingen. Om grunnlaget for og vedlikeholdet av høvdingmakt i jernalderen, med vekt på Sør-Salten.* Magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- Storli, Inger. 1991. De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking*, bd. XLIII, s. 89-194.
- Storli, Inger. 1994. *“Stallo”-boplassene. Spor etter de første fjellsamer?* Institutt for sammenligningende kulturforskning. Serie B, skrifter XC, Oslo.
- Storli, Inger. 2006. *Hålogaland før rikssamlingen. Politiske prosesser i perioden 200-900 e.Kr.* Novus forlag. Oslo.

Støren Binns, Kari. 1978. *Jernalderbosetningen på Kvaløy i Troms. En undersøkelse av økonomisk og sosial tilpasning i et nord-norsk kystmiljø*. Magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.

Støren Binns, Kari. 1979. Flatmarksgraver fra merovingertiden. I: *Ottar*. Nr. 115. s. 18-23.

Svestad, Asgeir. 1993. *Oldsakenes orden. Ein analyse av forskarar og "førhistorisk" kunnskap i tida 1600-1900*. Magisteravhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.

Svestad, Asgeir. 1995. *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Universitetsforlaget, Oslo.

Svestad, Asgeir 2003. *Finn din egen filosof: konfrontasjoner og kontradiksjoner i den arkeologiske teoridebatten*. Doktoravhandling i arkeologi. Universitetet i Tromsø.

Tansem, Kari. 1998. *Fra Komsakultur til eldre steinalder i Finnmark*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.

TMU. Top. Ark. 1972a. Jnr. 571/72. Tilv. Nr. 1972/48. Ts. Nr. 10275.

TMU. Top. Ark. 1972b. Jnr. 528. Tilvnr. 1972/13. Ts. Nr: 11649.

TMU. Top. Ark. 1996. Funn 1996/83. *Mårnes, Gildeskål pdg*. Notat uten signatur og eksakt dato. Mårnes/Gildeskål. Gårdsnr. 73.

UIO (Universitetet i Oslo) 1963. *Brev fra Anatomisk Institutt*. Datert 14. januar 1963. TMU. Top. Ark. Tromsø/Tisnes. Gnr. 65.

Vinsrygg, Synnøve. 1979. Merovingartid i Nord-Noreg. Studie i utvalt materiale frå gravfunn. *Arkeologiske avhandlinger fra historisk museum*. Bind nr. 2. Universitetet i Bergen.

Wik, Alsing. 1957. *Oppgave over oldtidssaker som er funnet i jorda på gården Vik, gnr. 26 br. nr. 1 i Buksnes kommune i Nordland*. Brevet er datert 21.1.1958 og adressert Tromsø Museum. TMU. Top. Ark. Vestvågøy/Buksnes/Vik. Gnr. 26

Wik, Birgitta. 1991. Fallosen på Val'haugen på Glein. I: *Årbok for Helgeland*. 22. Årgang. Utgitt av Helgeland historielag. s. 84-89.

Winter, Th. 1875. Meddelelser om fornlevninger i Tromsø stift. I: Foreningen til norske fortidsmindemerkers bevaring. *Aarsberetning for 1875*. Kristiania.

Zachrisson, Inger. 1997. Varför samiskt? I: Zachrisson m. fl. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Monographs 4, Statens Historiska Museum, Stockholm. s. 189-220.

Personlige meddelelser

Anders Wikström, museichef ved Sigtuna museum. E-post datert 7.10.2011.

Håkon Dahlen, Avdelingsingeniør ved seksjon naturvitenskap, Tromsø museum, Universitetsmuseet.

Karl Frafjord, Førsteamanuensis ved seksjon naturvitenskap, Tromsø museum, Universitetsmuseet.

Thomas, Eriksson, 1:e antikvarie - Senior Curator , Statens historiska museet, Stockholm. E-post datert 17.10.2011.

Torbjørn Aasvang, magasinansvarlig ved NTNU Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Tilvekstkataloger

Tromsø museum, Universitetsmuseet. Universitetet i Tromsø.

Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU), Trondheim.

Bergen museum, Universitetet i Bergen.

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Alle tilvekstkataloger er digitalisert og finnes på nett;

www.unimus.no/arkeologi

Internett

Askeladden, Riksantikvarens digitale kulturminnebase på nett;

www.asketadden.ra.no versjon lest 4.9.2011.

www.britishmuseum.org

http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/search_results.aspx?orig=%2Fresearch%2Fsearch_the_collection_database.aspx&searchText=1894%2C1105.44&fromDate=&fromadbc=ad&toDate=&toadbc=ad&x=7&y=9 (Lilleberge) versjon lest 5.11.2011.

http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/search_results.aspx?orig=%2Fresearch%2Fsearch_the_collection_database.aspx&searchText=1891%2C1021.67&fromDate=&fromadbc=ad&toDate=&toadbc=ad&x=12&y=8 (Villa) versjon lest 5.11.2011.

www.gamlenaboar.uib.no (Universitet i Bergen)

http://www.gamlenaboar.uib.no/viking1_4_4_1_4_4.htm versjon lest 20.4.2011.

www.historiska.se (Statens historiska museet).

<http://mis.historiska.se/mis/sok/bild.asp?uid=28363&page=2&in=1> versjon lest 18.2.2011.

<http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=107569> versjon lest 18.2.2011.

<http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=107570> versjon lest 18.2.2011.

<http://mis.historiska.se/mis/sok/kontext.asp?kid=1041&zone=> versjon lest 18.2.2011.

www.loype.kulturminneaaret2009.no

<http://loype.kulturminneaaret2009.no/kulturminneloyer/soer-kvaloeya-forminner/kvinnegrav-vikingetid-tisnes> versjon lest 24.9.2011.

<http://loype.kulturminneaaret2009.no/kulturminneloyer/soer-kvaloeya-forminner/kvinnegrav-vikingetid-nordheim-hillesoey> versjon lest 24.9.2011.

www.maa.cam.ac.uk

http://maa.cam.ac.uk/home/index.php?idno=&tag=Whale+Bone+Plaque+&keyword=&material=&description=&source=&place=&culture_group=&period=&process=&inscription=&photographer=&page_no=1 versjon lest 5.11.2011.

www.nb.no (Nasjonalbiblioteket).

<http://www.nb.no/utlevering/nb/5aec31d8436e18203d10e6bd2> versjon lest 18.2.2011.

www.orkneyjar.com

<http://www.orkneyjar.com/history/scarboat/index.html> versjon lest 3.10.2011.

www.rcahm.gov.uk

<http://canmore.rcahms.gov.uk/en/site/108290/details/south+uist+bornish/> versjon lest 5.11.2011.

www.scran.ac.uk

<http://nms.scran.ac.uk/database/record.php?usi=000-100-043-838-C&scache=74rwb8hyb7&searchdb=scran> versjon lest 19.11.2010.

www.wikimedia.org (Wikipedia)

http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/1/16/Whale_skeleton.png/800px-Whale_skeleton.png versjon lest 13.03.2012.